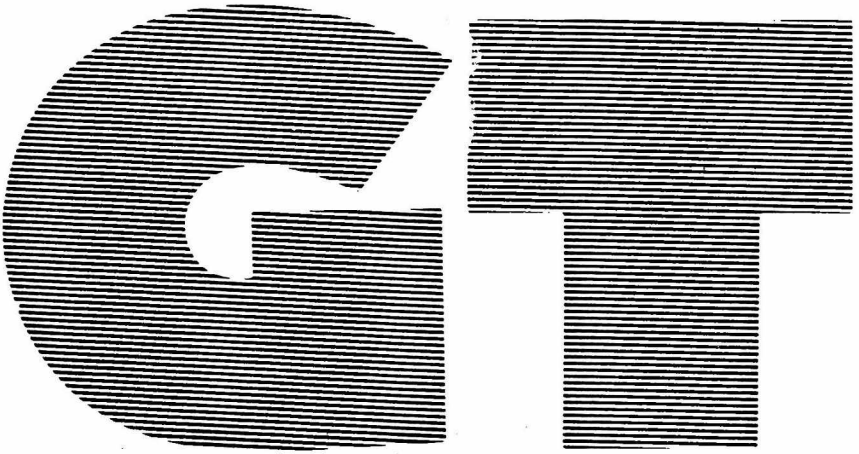
1991/3

Gazdaság & Társadalom

Tartalomból:

Mocsári Ilona: Elméleti és gyakorlati megfontolások a gazdaságpolitikai koncepció kialakításához
Független szakértői tanácskozás az alternatív programról (Pozsgay Imre, Bíró Zoltán, Gidai Erzsébet, Thoma László, Lóránt Károly, Báger Gusztáv, Sinkovits Alfréd, Kovács Ádám)
Prugberger Tamás: A munkajogi felelősségi rendszer
Kovács Géza: A munkavállalók alkalmazkodásának várható kulcsproblémái, különös tekintettel a szakoktatás szerepére
J. Casals, E. Herbolzeimer: Egy új gazdasági modell körvonalai egy átmenetben levő társadalom számára: a kelet-európai eset
Mészáros Lajos: Entrópia és Idő az Univerzumban

Társadalomtudományi folyóirat

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

II. évfolyam, 3. szám, 1991. június

Főszerkesztő: Thoma László

Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

Megjelenik kéthavonta

GT

Felelős kiadó: Dr. Gidai Erzsébet igazgató
Kiadja a Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete
Budapest, II. Tárogató út 2-4.
1525 Bp. Pf. 40.

ISSN 0865-7823

TARTALOM

Gazdaság

Mocsári Ilona: Elméleti és gyakorlati megfontolások a gazdaságpolitikai koncepció kialakításához 5

Eszmecsere

Független szakértői tanácskozás az alternatív programról (Pozsgay Imre, Bíró Zoltán, Gidai Erzsébet, Thoma László, Lóránt Károly, Báger Gusztáv, Sinkovits Alfréd, Kovács Ádám) 37

Munkajog

Prugberger Tamás: A munkajogi felelősségi rendszer átalakításának kérdéséhez 75

Társadalom

Kovács Géza: A munkavállalók alkalmazkodásának várható kulcsproblémái, különös tekintettel a szakoktatás szerepére 92

Nyugat-Európa

Tuire Santamäki-Vuori: A munkaerő rugalmas alkalmazhatóságának jelentősége a vállalati gyakorlatban 103

Kelet-Európa

Joan Casals és Emil Herbolzeimer: Egy új gazdasági modell körvonalai egy átmenetben levő társadalom számára: a kelet-európai eset 111

Elmélet és módszer

Mészáros Lajos: Entrópia és Idő az Univerzumban 122

Nézőpont

Recenzió Szántó Borisz: "A teremtő technológia. A társadalmi-technikai evolúció elmélete" című könyvről (Kleeberg László) 131

Szerzőink

Joan Casals kutató (Spanyolország)

Emil Herbolzeimer kutató (Spanyolország)

Kleeberg László egyetemi adjunktus, Budapesti Műszaki Egyetem

Kovács Géza közgazdász, egyetemi tanár, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem

Mészáros Lajos mérnök, matematikus

Mocsári Ilona közgazdász, tudományos munkatárs, SZGTI

Prugberger Tamás jogász, egyetemi tanár, Miskolci Egyetem

Tuire Santamäki-Vuori a finn Gazdaságkutató Intézet igazgató-helyettese

A szakértői tanácskozás előadói

Pozsgay Imre képviselő

Bíró Zoltán a Hitel főszerkesztője

Gidai Erzsébet közgazdász

Thoma László politológus

Lóránt Károly közgazdász

Báger Gusztáv közgazdász

Sinkovits Alfréd közgazdász

Kovács Ádám vállalkozó

Mocsári Ilona

Elméleti és gyakorlati megfontolások a gazdaságpolitikai koncepció kialakításához*

Bevezetés

Egy párt gazdaságpolitikája más pártoknak ugyanarra a nemzetgazdaságra, ugyanarra az időtávra kialakított gazdaságpolitikai koncepcióitól *három szempont szerint különülhet el:*

– A gazdaság külső és belső feltételrendszerére, adottságaira, dinamikájára vonatkozó információkat más szempontok szerint *rangsorol - hatja,* az adott párt társadalmi bázisát képező csoport vagy csoportok érdekeinek megfelelően lényegesebbnek vagy elhanyagolhatónak ítélhet meg egyes feltételrendszereket, a jövőbeni folyamatok közül egyeseket kedvezőnek vagy kedvezőtlennek tarthat. Így ugyanaz a feltételrendszer eltérő hangsúlyokat kap, az eltérő politikák szemüvegén keresztül minősülhet kedvező vagy kedvezőtlen feltételrendszernek, ugyanazon trend minősülhet befolyásolandónak vagy figyelmen kívül hagyandónak.

– A politikának a gazdaságra vonatkozó céljai között általában pártok között nincs különbség, a lehetséges gazdaságpolitikai célok mindegyike általában megjelenik minden párt elképzeléseiben. Nincs olyan politikai irányzat, amely figyelmen kívül hagyhatná a kedvezőtlen gazdasági jelenségek megszüntetésére irányuló lehetséges gazdaságpolitikai célok bármelyikét. Köztük *különbség a célok rangsorolásában lehetséges és szükséges.* Az egyes pártoknak adott időtávra és nemzetgazdaságra vonatkozó gazdaságpolitikai célrendszere abban különbözik, hogy mely célokat szükséges és célszerű az adott társadalmi csoport érdekeinek megfelelően előbbre sorolni, ezzel mintegy behatárolva a többi (megfelelően rangsorolt) lehetséges célok elérésének kitűzhető mértékét.

– Végül különbségek vannak a kitűzött *célok eléréséhez vezető utak* (azok idődimenziója) és a cél elérését *biztosító eszközök* (kormányzati feladatok és azok időbeni ütemezése) tekintetében, hiszen minden al-

* A Demokrata Koalíció számára készült szakértői tanulmány

kalmazott eszköz valamely társadalmi csoportnak közvetlenül kedvez, míg másokat közvetlenül sújt (és esetleg csak hosszabb távon kompenzálódik ez a kedvezőtlen hatás).

Ennek az általános előfeltevésnek megfelelően e tanulmány három részből áll. Első részében megkísérli felvázolni a *gazdaságpolitika feltételrendszerét* olyan kiemelésekkel és információrendszerezéssel, ami nem kapcsolódik egyik parlamenti párt sajátos felfogásához sem, *preferálja*

- a bérből és fizetésből élők
- a (különösen városi) nyugdíjasok (kiemelten: kisnyugdíjasok)
- a nagycsaládos háztartások
- a hátrányokat hordozó térségekben (településeken) élő lakossági csoportok
- és a (valamilyen okból) halmozottan hátrányos helyzetű lakossági csoportok

jelenlegi és jövőbeni helyzetét befolyásoló elemeket.

Ennek megfelelően a jövőbeni mozgási korlátokat és lehetőségeket leíró feltételrendszerben kisebb súlyt kap a külfölddel szemben fennálló adósság, mint az *e hátrányos lakossági csoportokkal szemben fennálló államadósság*, vagy fontosabb tényezőként értéklődik e lakossági csoportokat különösen sújtó, gyorsuló infláció, mint az alacsony tőkehozadék és a magas nominális kamatláb viszonyából fakadó csökkenő vállalkozói attitüd.

Szerencsés helyzetben vannak azok az országok, ahol a gazdasági nehézségek egy-egy gazdasági területen szinte maguktól megjelölik a kiválasztandó célokat. A magyar gazdaságban ma nincs olyan megjelentethető gazdaságpolitikai cél, melynek kitűzése az ország általános válsághelyzete következtében ne lenne szorítóan aktuális. Csak a legfontosabbakat kiemelve:

1. A kibocsátás több mint egy évtizede tartó stagnálása, ezen belül az utóbbi években egyre erősödő csökkenése megkövetelné a gazdasági növekedés mint cél középpontba állítását, a GNP csökkenésének megállítását, a folyamat visszafordítását.

2. A lakosság életvitelébe, várakozásaiba a több évtizeden keresztül beépült teljes foglalkoztatottság után megjelent, majd rohamosan felgyorsulóban van a munkanélküliség. Növekedésének mértéke nem vagy nehezen prognosztizálható ugyan, mégis jelentős lakossági csoportokat érint, ha a foglalkoztatáspolitika nem kerül a gazdaságpolitika céljai között kiemelt helyre.

3. A gazdaság ágazati és termékszerkezetének gyors változtatása részint piaci kényszer (korábbi piacok kiesése, beszűkülése miatt) részint a hosszú távú növekedés egyetlen lehetséges útja. Indokoltnak tűnik ennek preferálása, a vállalkozói kedv élénkítése, kínálatoldali gazdaságpolitika alkalmazása, a meglévő kapacitások felszámolásával, illetve átalakításával együtt.

4. A nemzetközi fizetési mérleg egyensúlyának biztosítása (az ismert mértékű adósságállomány és annak adósságszolgálati terhei következtében) feltétlenül indokoltan jelenik meg a kiemelt célok között. Mai adósságállományunk terhei már ma is a megtermelt GNP közel 10 százalékának kiáramlásával járnak, az adósságállomány növekedésének finanszírozása egyrészt vitatható, másrészt elviselhetetlenségig fokozná e terheket.

5. A belső pénzügyi (költségvetési) egyensúly biztosításának feladata két ok miatt is kiemelendő célnak látszik. Egyrészt ez a nemzetközi finanszírozás alapfeltétele, másrészt a deficit belső meghitelezése (forrásszűkítő következményei miatt), pénzteremtéssel való fedezése inflációgerjesztő jellege miatt nem hagyható ki a szorítóan szükséges célok közül.

6. A pénz vásárlóerejének viszonylagos stabilitását biztosítandó antiinflációs politika mind a lakossági érdekek, mind a nemzetközi pénzügyi kapcsolatok (esetleges konvertibilitás) szempontjából kiemelkedő jelentőségű. A felpörgő infláció zavarja a gazdasági tisztánlátást, visszafogja a vállalkozást, belátthatatlan irányokba vezérli a jövedelem átstrukturálódását.

7. Stagnáló (csökkenő) összkibocsátás mellett valósul meg a lakosság életkörülményeiben megjelenő különbségek éleződése: a térben (térségenként és településenként) egyre egyenlőtlenebbé váló jövedelemtermelőképesség és a lakossági csoportok jövedelemarányainak polarizálódása miatt. Mindkét probléma megoldásának kiemelt szerepet kell kapnia a gazdaságpolitika célrendszerében. Kompenzálni kell a települések és térségek (történeti, infrastrukturális, igazgatási és egyéb okokra visszavezethető, a termelési tényezők eltérő minőségi adottságait és ennek megfelelően a tényezőtulajdonosok jövedelmét is befolyásoló) hátrányos helyzetét. Másrészt az alacsony jövedelemszint mellett differenciálódó családi jövedelmek miatt ellehetetlenülő háztartásokat, szegénységbe kerülő családokat kezelni tudó jövedelempolitika (és szocálpolitika) preferálása a gazdaságpolitikában, úgy tűnik, nélkülözhetetlen.
A felsorolt célok között politikai állásfoglalás nélkül ma nem lehet Magyarországon preferenciaskálát felépíteni. Márpedig e célok együttes kitűzése csak kudarcra lehet ítélve. Mindezen célokat (egyidejüleg és rangsorolás nélkül), csak olyan politikai szervezet tűzheti ki zászlajára, amelyik következmények nélkül kíván magának követőket megnyerni, nem vállalva az esetleges kormányzati felelősséget.

A tanulmány céljául tűzi ki, hogy a felsorolt társadalmi csoportok érdekeinek megfelelően olyan preferenciarendezés mellett érveljen, mely égetően fontos gazdaságpolitikai célokat egyidejüleg háttérbe szorít, amivel (rövidebb vagy hosszabb távon) érzékenyen érinthet társadalmi csoportokat, gazdasági folyamatokat.

Végül, a tanulmány harmadik részében a rendszer- és folyamatszabályozási eszközök, kormányzati intézkedések, érdekegyeztetés és érdekmeg-

jelenítés intézményi köreinek vázlatával kell a megjelölt célok biztosítását alátámasztani.

Hatalmon nem lévő (sőt, parlamenten kívüli) pártok, szervezetek részére ez azzal jár, hogy amennyiben az általuk kiemelt gazdaságpolitikai célokkal adekvát eszközök alkalmazását tapasztalják, azoknak bevezetésével, működtetésével értsenek egyet, míg lépjenek fel azok ellen az alkalmazásra kerülő eszközök ellen (lehetőségeiknek megfelelően), melyek működtetésével a kormányzat az adott párt, szervezet politikájával ellentétes célstruktúrát szolgál.

Ennek megfelelően a tanulmány harmadik részében az eltérő célok-célhierarchia következtében támogatandó vagy ellenzendő kormányzati eszközök és intézmények is elemzésre kerülnek (annak függvényében, hogy mennyire megismerhetők-nyilvánosak ezek a kormányzati lépések).

I. Feltételek, korlátok

A magyar társadalom jelenlegi, sokoldalú társadalmi-gazdasági válságának részletes feltárása, okainak elemzése nem képezi e tanulmány tárgyát. A válság okait több szerző elemezte az elmúlt években. Az okok vizsgálata a mai hazai gazdaságpolitika lehetséges cél- és eszközrendszerének meghatározása szempontjából kevés jelentőséggel bír:

- az 1989-1990. években Kelet-Európában, így hazánkban is lejátszódott társadalmi-gazdasági folyamatok lényegében változtatták meg a gazdaság mikro- és makroökonómiai feltételrendszerét,
- a prognóziskészítéshez általában felhasználható báziselemzések (hosszú távú trendek) nem használhatók, a trendek többsége jelentős törést mutat,
- fellazultak a gazdasági folyamatokat vezérlő mechanizmusok, intézmények sora szűnt meg vagy funkcióit vesztette – miközben nem rendeződtek újra a gazdaság működésének intézményi-jogi keretei.

A több mint egy évtizede tartó és (kisebb ingadozásoktól eltekintve) egyre erősödő gazdasági visszaesés okainak elemzése ebben a helyzetben csak a történészek munkáját szolgálja, a jövőkép kialakításához ezen az úton nem lehet eljutni.

A hosszú távú folyamat eredményei a gazdaság működése szempontjából az alábbi legfontosabbnak tűnő jelenségekkel írhatók le:

- a kibocsátás tartós stagnálása, csökkenése;
- a háztartások jövedelmi helyzetének romlása, fogyasztásuk csökkenése, életfeltételeik (különösen a lakás, szolgáltatások, gyermeknevelés és időskorúak ellátása területén) bizonytalanná, egyes társadalmi csoportoknál katasztrofálissá válása;
- az üzleti szervezetek (különösen a vállalatok, szövetkezetek, de más társasági formában működő szervezetek esetében is) jövedelmezőségének jelentős csökkenése, alacsony (számos esetben negatív) profit és

magas nominális kamatláb mellett fokozódó tőkehiány, a működő tőke állagromlása, elöregedése;
- a munkanélküliség megjelenése, fokozódása, a létbizonytalanság veszélye;
- az adósságállomány és annak terhei (külső adósság és államadósság - nagyjából azonos nagyságrendben);
- az infrastruktúra (és ezen belül kiemelten a humán infrastruktúra) veszélyes állagromlása, elmaradottsága;
- és mindezek mellett az évről-évre fokozódó infláció.

Az 1991-ben készítendő gazdaságpolitikai célmeghatározáshoz elsősorban azt kell vizsgálat alá venni, változtak-e a társadalmi-gazdasági átalakulással a feltételek, vannak-e a gazdaságban kedvező (vagy kedvezőtlen) lényegi változások, és ezek - hatásukat tekintve - tartósnak minősíthetők-e.

Az elmúlt két év változásainak következményei az alábbiakban foglalhatók össze:

1. Politikai-hatalmi váltás ment végbe, megváltozott és kiépült egy új politikai intézményrendszer, ennek megfelelően jelentős változások következtek be a gazdaságra hatást gyakorló kormányzati és (térségi-települési) önkormányzati intézményrendszerben.

2. Megváltoztak a gazdaság működésének külső feltételei (részben az előbbiekben leírt változások következtében). A külkereskedelmi irányok szerint kényszerűen részben átstrukturálódott, a korábbi (KGST) működési mechanizmus felszámolódott. Javultak az ország külső megítélésének (gazdasági elbírálásának) feltételei a fejlett országokban (külkereskedelmi kedvezmények, COCOM-szabályok változásai, közeledés az európai társulásokhoz-közösségekhez).

3. 1990-ben lényegesen javult az ország külgazdasági teljesítménye, a konvertibilis valuta-reláció exporttöbblete (több év óta ismét) alkalmas lett a hitelállomány kamatterhének fedezésére, így újabb hitelekkel a törlesztés terheit kellett csak kompenzálni. Így az adósságállomány nem növekedett.

4. Az 1989. végén elfogadott költségvetés 1990-re lehetővé tette, hogy az államháztartás is kedvezően zárja az évet, lényegében kiegyensúlyozott és mértékében is némileg csökkenő volt az 1990. évi költségvetés.

5. Miközben az inflációs ráta 1990-ben tovább növekedett és elérte a 30 százalék körüli mértéket (egyes számítások szerint 29 százalék, más számítások szerint 32-34 százalék), mégis sikerült elérni, hogy ne gyorsuljon a korábbi évek trendjéből következő mértékben, nem vált vágtató, ellenőrizhetetlen mértékűvé az infláció.

6. 1989-ben, majd 1990-ben (részint a spontán privatizációs folyamatok eredményeképpen, részben a magánkezdeményezések hatására, jóval kisebb

részben az államilag vezérelt folyamatok révén) megkezdődött az üzleti szervezetek tulajdoni strukturájának átalakulása, befolyásolva a vállalatok méretstruktrúráját is. Felgyorsultak (különösen a magánszférában) változások a mikrostrukturában is.

7. A munkanélküliség a vártnál kisebb mértékben növekedett, 1990. végére 2,5-3 százalék körüli mértéket ért el, ami nemzetközi összevetésben nem túlzottan kedvezőtlen, de a hazai – a teljes foglalkoztatáshoz szokott – lakosság számára a jelenben is riasztó (és várható növekedése miatti aggodalmak a jelenlegi viszonylag alacsony mérték ellenére nem csökkentek).

8. A jövedelem- és vagyondifferenciálódás fokozódott. A korábbi évekre jellemző, az egyes jövedelemosztályok (tizedek, ötödök) közötti viszonylag kis jövedelemdiszparitás két év alatt jelentősen szélesedett (a gazdasági fejlettség különbsége ugyan még nagyobb diszparitást igényelne, hiszen ez ma sem éri el a fejlett országok jövedelemstrukturáltságát).

A bemutatott mozzanatok az elmúlt két év folyamatainak hatásaként értékelhetők. Azt kell – a gazdaságpolitika céljainak meghatározása érdekében – vizsgálat alá venni, hogy *mennyiben igérkeznek a változások tartósnak, és mennyiben stabilizálódtak azok a viszonyok, melyek a felsorolt változásokat eredményezték.* Ennek érdekében célszerűnek látszik az előbbi pontokat egyenként elemezni.

1. A politikai hatalomváltás – tény. Tény az is, hogy a megváltozott politikai hatalom megváltozott államigazgatási rendszerrel párosult. Ez azonban nem teremtette meg a piacgazdaság működésének alulról szerveződő, a versenypiacnak garanciákat nyújtó feltételrendszerét, így a *gazdaság irányításának jelenlegi* (széthullott) *rendszere csak szétesettségében különbözik a korábbi,* centrálisan irányított *rendszertől,* minden kormányzati elvárás és célkitűzés ellenére.
A fejlett piacgazdaságokban ma három olyan, a versenypiac előnyeit veszélyeztető mozzanat van, melyre a gazdaság működési rendszerének reagálnia kell:

– a természetes és a kormányzati irányítási okokra, a szabad ki- és belépési korlátokra (ellátási felelősségre, koncessziós rendszerekre stb.) viszavezethető termelési-piaci monopólium,
– a fogyasztót károsító eladói magatartás, a "tisztességtelen" piaci munka, termék-, ár-, reklámpolitika,
– a munkapiacon kialakuló egyoldalú (a mindenütt létező munkanélküliséget kihasználó) munkáltatói hatalmi pozíció.

E három, a versenypiac kedvező gazdasági-társadalmi hatásait romboló folyamat kivédésére szerveződnek a különböző érdekérvényesítő és érdekvédelmi szervezetek, fogyasztói kamarák és fogyasztóvédelmi intézmények,

üzemi tanácsok és szakmai kamarák, munkavállalói és munkáltatói szervezetek stb.

Ezeknek kiépítettsége híján a magyar gazdaság továbbra is felülről szerveződik, a kormányzati lépéseknek nincs valódi kontrollja, a helyi önkormányzatoknak nincsenek partnerszerveződései, s nem csak a vagyona, de a cselekvéseit kontrolláló közeg is hiányzik.

A kormányzat úgy véli, hogy a gazdaság piaci kereteit elsősorban törvényekkel, új jogalkotással kell megalapoznia. Igaz, valóban hiányoznak fontos, a háztartások és üzleti szervezetek magatartását befolyásoló jogszabályok. A legfontosabb mozzanat azonban éppen ezeknek a struktúráknak hiánya, aminek következtében kontroll nélkül irányítja a gazdaságot a kormányzat, kontroll nélkül értékesít az eladó (és kelthet a termékre, árára, minőségére stb. hamis látszatot), kontroll nélkül törekedhetnek az üzleti szervezetek monopolhelyzet kivívására (és ezt az államigazgatás gyakran elő is segíti), végül a munkavállalói érdekvédelem-érdekérvényesítés hiányzik, illetve formális aktusokban jelenik meg.

2. A gazdaság külső feltételeinek változásaihoz a termelőtevékenység alkalmazkodóképessége véges, éppen a tőkeállomány naturális adottságai miatt, a jórészt kieső rubelpiacok (különösen a szovjet piac) exportkiváltásának hiányoznak a technológiai feltételei. A piacváltás folyamata gyorsabb termékszerkezetváltást igényelne, mint amihez a tőkeadottságok rendelkezésre állnak.

A fejlett országok európai csoportosulásaihoz való közeledés reális lehetőség. Ugyanakkor látni kell, hogy az Európai Közösséghez való csatlakozásnak igen hosszú időigénye van (részben saját termelési, szociális, pénzügyi stb. struktúránk, részben a közösség belső átalakulási folyamatai miatt), az elkövetkező 5-8 évben csak a megalapozás várható.

A piacváltást kényszerű folyamatnak értékelhetjük, ahol a keleti piacról való kiszorulás teremti meg a fejlett országok piacára való belépés kényszerét. Ennek előnyei mellett a korlátait is figyelembe kell venni a következő évek gazdasági teljesítményének vázolásakor. Másrészt a piacváltás előnyös következményeit a gazdaság nagyjából felélte: a piacváltáshoz újabb lökést a protekcionista felek mögé kerülésből fakadó kényszer adhat majd – de ennek a következő években még nincs realitása.

3. Miközben 1990-ben az exporttöbblet kompenzálta az adósságállomány kamatterheit (elsősorban a jól megalapozott külkereskedelmi kapcsolatok alapján), ez a helyzet a következő évben (években) nem fog megismétlődni. Miután további exportbővüléshez sem a nemzetközi piacok befogadóképessége, sem a hazai termelőbázis nem ad kellő mértékű alapot, a kieső szovjet exportot a fejlett országokba irányuló export esetleges növekedése sem tudja kompenzálni – az ország adósságállományának növekedése néhány évig továbbra is feltételezhető.

Az a feltételváltozás, amit az 1990. év külkereskedelmi tevékenységéből szívesen kiolvasnánk, ideiglenes jellegűnek tűnik, a folyó fizetési mérleg hiánya csak rövid távon számolódott fel, és a következő években várhatóan újratermelődik, ha csak a kormányzati preferenciák nem a folyó fizetési mérleg fenntartására irányulnak.

4. Az már világos, hogy a költségvetés kiegyensúlyozott és csökkenő mértéke csak egy éves eredmény volt, az 1991-re vonatkozó költségvetés újra deficitesnek tervezett, mértékét tekintve pedig újra csak nagyobb (a GNP-hez viszonyított aránya növekszik).

Különösen fontosnak látszik ebből a szempontból, hogy a költségvetés növekedését és kiadási többletét egyaránt az államigazgatási kiadások bővülése, valamint a transzfer kifizetések és a költségvetési intézmények költségnövekedése indokolja (a többlet nem jár kínálatélénkítő mozzanatokkal – beruházásokkal, termelő- és szolgáltató tevékenységek volumennövekedésével).

Ha a kormányzat nem emeli ki gazdaságpolitikai céljai között a költségvetés aránycsökkentését és kiegyensúlyozottságának biztosítását, akkor ez a feltételváltozás is csak ideiglenesnek bizonyul, a redisztribúció mértéke tovább fokozódik. Ennek megváltoztatásához nem csak jogi garanciákra (államháztartási törvény, társadalombiztosítás reformja stb.) van szükség, hanem a kormányzati-államigazgatási munka költségeinek újragondolására, a centralizált és egyre centralizálódó szervezet leépítésére stb.

5. Veszélyek érzékelhetők az infláció tekintetében is.

A bankrendszer a monetáris folyamatok kézbentartására nem rendelkezik megfelelő eszközökkel (a vállalatok közötti sorbanállás mértéke nagyobb, mint a jegybanki beavatkozás), nincs a pénzkészletekről, hitelekről és behajtatlan adósságokról megfelelő áttekintés és intézkedési képesség, a magas bankkamatláb önmagában nem fékezőerő, a tőkepiac még nem szabályoz.

A többletexport, a szovjet piacról érkező import csökkenése, az egyéb okokból is fakadóan nem javuló (a következő években esetleg tovább romló) cserearányok, az esetleges valutaárfolyam-mozgások ugyancsak inflációkeltő-tényezők.

Inflációgerjesztő tényezőként lehet prognosztizálni azoknak az értékpapíroknak a megjelenését is, amik a kárpótlási törvény kapcsán (várhatóan) megszületnek. Ez nem csak a meglévő értékpapírpiacokat zavarhatja meg, de (M2 jellegéből adódóan) inflációkeltő is.

A kormányzat a lényeges inflációgerjesztő tényezők közül kiemelten kezeli a bérnövekedés inflációs hatását, és ennek korlátozására számos intézkedést tesz. Tudomásul kell ugyanakkor venni, hogy a bérek inflációs hatása nem a lakosság vásárlóerejének növekedésére, hanem a bruttó bérnövekedésből fakadó óriási redisztribúciós alapképződések rossz hatékonyságú felszámolására vezethető vissza. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

1. táblázat

A bérnövekedésre rárakódó elvonások mértéke 1991-ben

Megnevezés	Ha a kiinduló havi bruttó kereset (Ft-ban)		
	8000	**15000**	**25000**
A./ Ha a bruttó béremelés 20 %			
– bruttó bérnövekmény	1600	3000	5000
– nettó bérnövekmény	1144	1725	2475
– redisztribúcióra kerül, havi	1168	2610	4750
Ebből: SZJA	288	960	2000
Társ.bizt.	848	1590	2650
Szolidaritási Alap	32	60	100
B./ Ha a bruttó béremelés 30 %			
– bruttó bérnövekmény	2400	4500	7500
– nettó bérnövekmény	1668	2587	3712
– redisztribúcióra kerül, havi	1800	3915	7125
Ebből: SZJA	480	1440	3000
Társ.bizt.	1272	2385	3975
Szolid.Alap	48	90	150
C./ Ha a bruttó béremelés 40 %			
– bruttó bérnövekmény	3200	6000	10000
– nettó bérnövekmény	2144	3450	4950
– redisztribúcióra kerül, havi	2480	5220	9500
Ebből: SZJA	720	1920	4000
Társ.bizt.	1696	3180	5300
Szolid.Alap	64	120	200

Megjegyzés: A bruttó kereset minden forintjának növekedése progresszíven jövedelemadó köteles, további 43+10 százalék társadalombiztosítási, 1,5 százalék szolidaritási alap befizetéssel jár.
A három faktor alapján számítható redisztribúciós alapok az összes (nettó) bérkiáramlásnál nagyobb, a növekvő kereseti kategóriákban és növekvő béremelések esetén egyre növekvő hányadot képviselnek.

A jelenlegi folyamatok a vártnál magasabb inflációs rátát sejtetnek. Ha a gazdaságpolitika középpontjába nem kerül erőteljes antiinflációs politika, félő, hogy nem folytatódik a vázolt kedvező tendencia (a vágtató infláció elkerülése).

6. A privatizáció hosszú távú folyamatként prognosztizálható. Kérdés azonban, hogy e folyamatnak milyen gazdasági következményei lesznek és azok milyen időhorizonton jelennek meg.

Itt kissé részletesebb indoklás szükséges. A privatizációs folyamatban a tulajdonváltozás mellett a meglévő tőke egy részének változtatására van szükség (műszaki tartalmában is). A szükséges beruházás mértéke attól függ, milyen piacon lehet (kell) értékesülnie a létrehozandó javaknak és szolgáltatásoknak.

Amennyiben a külső piacra kerülő árumennyiséget az előző pontokban leírtaknak megfelelően kezeljük, a jószág- és szolgáltatásszerkezet változásai miatt néhány év alatt a kibocsátás változatlanul maradása esetén is 500-600 milliárd Ft-nak megfelelő végső kibocsátásnak kell átstrukturálódnia. Ennek befektetésigénye (minimális tőkeigényességgel számolva) 1000-1500 milliárd forint tőkeérték. Ennek kellene adott időtávban privatizálódnia (beleértve az invesztíció különböző formáit).

A feltételek elemzése során figyelembe kell venni, hogy milyen belső és külső források segítségével mobilizálható ez a tőke.

A belső források korlátai ismertek. Az inflációs folyamatnak a megtakarítás és befektetés ellen ható ereje, a lakossági jövedelmek reálértékének csökkenése – a megtakarításra képes (viszonylag szűk) társadalmi csoport növekvő megtakarításai ellenére – a belső forrásokat rendkívül korlátozza.

Ha csak külső forrást vennénk alapul, a privatizálandó vagyon 15-25 milliárd $ működő tőkebefektetést igényelne, ennek elősegítését-hátráltatását a tárgyalandó eszközök csak szűk határok között vezérelhetik.

Adódik még lehetőség a jelenleg folyó kártalanítási törvény elfogadása esetén a belső források bővítésére. (más felhasználási lehetőségek és lakosságcsoportok rovására). Ennek veszélyei (inflációgerjesztő hatása, az értékpapírokra gyakorolt hatása, forrásainak jövedelemcsökkentő hatása) szintén elemzendők.

Úgy tűnik, a jelenlegi gazdasági helyzet nem kedvez a privatizációs folyamatoknak (stabilitás hiánya, inflációs várakozások, a külső tőketulajdonosok piacmegítélése, a szovjet piac bizonytalansága stb.), a gazdaságpolitika eszközeinek gyorsító hatást kell produkálniuk, ha 4-5 év elteltével legalább a változatlan kibocsátás elérésére akar számítani (azaz a ma csökkenő kibocsátás 4-5 év elteltével legalább a mai szinten újra megjelenjék).

A mai kormányzati magatartás, a bürokratív elemek erőteljessé válása, a jogi-intézményi keretek lassú megfogalmazódása ismét csak nem szolgálja a szükséges mértékű átalakulási ütemet, így konzerválja a meglévő tőkestrukturát is. Ebből vezethető le a tényleges új tőkemegjelenés alacsony volta (a bevont külső működő tőke a vártnál nagyságrenddel kisebb, a lakossági források továbbra is a fogyasztás irányába mobilizálódnak, mindez lassítja a folyamatot).

7. A munkanélküliség növekedése ellen tett kormányzati lépések velejárója volt, hogy a gazdaság nem számolta fel az alacsony hatásfokú foglalkoztatást. A foglalkoztatottság mai mértéke még nem mentes a kormányzati ellenhatások következményeitől, ezek visszafogása esetén növekedése prognoszti-

zálható. Az 1991. elején még csak 120.000 körüli regisztrált munkanélküli a gazdaság folyamatokból adódóan feltétlenül növekedni fog. Kérdés azonban a növekedés mértéke, tér- és képzettség szerinti strukturája és az inflációs folyamatokkal való kölcsönhatása.

A gazdaság adottságai arra a következtetésre vezetnek, hogy a munkanélküliség térbeni strukturáltsága fokozódik, különösen egyes települések és településcsoportok, de egész térségek is tartós kínálat-túlsúlyt érhetnek el, ami részben fokozni fogja a térbeni jövedelemegyenlőtlenségeket, részben egyes térségekben kiugróan magas munkanélküliség jön létre. Ez általában fokozódik a szakképzettség térbeni strukturáltsága miatt is, de a jövedelemeltérések (kereslethiány miatt a fogyasztási javak és szolgáltatások helyi piacán), és az infrastrukturális hátrány az üzleti szervezetek létesítését kooperációs hátrányok miatt is fékezi.

Bizonytalan a munkanélküliség megítélése amiatt is, hogy nem ismert a hazai gazdaságban a munkanélküliség természetes rátája (ami a stabil gazdasági feltételek hatására a munkakínálat során általában kialakul, így az sem megítélhető, hogy milyen munkanélküliség-mérték kontrollja (visszafogása) nem jár önmagában is inflációs következményekkel.

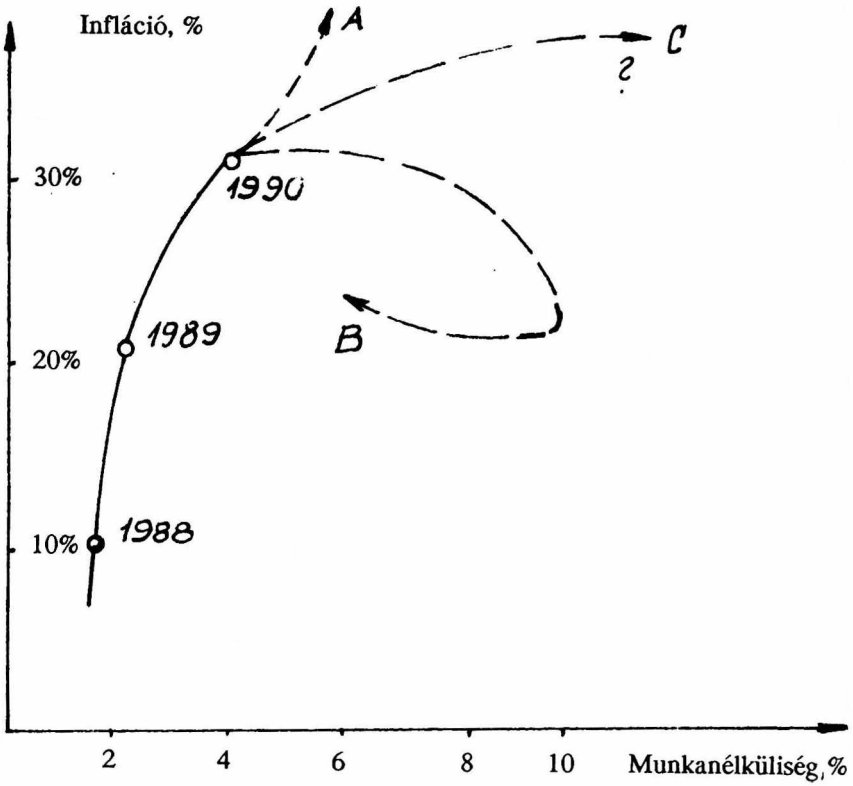
Miután a magyar gazdaság hosszú időn át a teljes foglalkoztatottságon alapuló gazdaságirányítás szerint működött, így mind a mai napig nincs egyértelműen megoldva a munkanélküliség kezelésének információs, szociális, képzési-átképzési, anyagi stb. feltételrendszere. Ez annak ellenére igaz, hogy az Országgyűlés az erre vonatkozó jogszabályt már elfogadta.

Hogy mennyire nem világos a munkanélküliségre és az infláció lehetséges mértékére vonatkozó feltételrendszer, ennek szemléltetésére alkalmas az ún. Philips-görbe. A magyar gazdaság görbéjének bemutatása csak a legutóbbi évektől bír tartalommal (ezt megelőzően a munkanélküliséget (kapun belül lévén – nem regisztrálták). A jobbra felfelé ívelő görbének jövőbeni lefutásáról nem tudunk képet alkotni, különböző gazdaságpolitikák esetén igen eltérő ("A", "B", "C") mozgások prognosztizálhatók.

Összehasonlításként mutatja be a tanulmány az Európai Közösség 1981-1990 közötti adataiból, valamint az USA 1961-81 közötti adataiból szerkeszthető görbéket. Az egyes (rövid távú) görbepályák közti elmozdulásokat a lakossági várakozások és a kormányzati politikák együtt vezérlik. A lakosság inflációs várakozásai a görbét jobbra felfelé mozdítják, az új egyensúlyi pálya a korábbinál magasabb inflációs szinten jelenik meg. Az antiinflációs politika eredményessége esetén a görbe először jobbra lefelé mozdul el (egy képzeletbeli rövidtávú Philips-görbe mentén), majd alacsonyabb inflációs ráta mellett indul meg újra a konjunkturális folyamat (a balra felfelé elmozdulás, a munkanélküliség csökkenése).

Az Európai Közösség eredményes antiinflációs politikája mélyebb helyzetbe hozta a rövid távú Philips-görbét. A magyar gazdaság jövőképe mindenképpen a jelenleginél magasabb munkanélküliség, de nem mindegy, hogy ez milyen inflációs szinten és milyen inflációs várakozások mellett jelenik

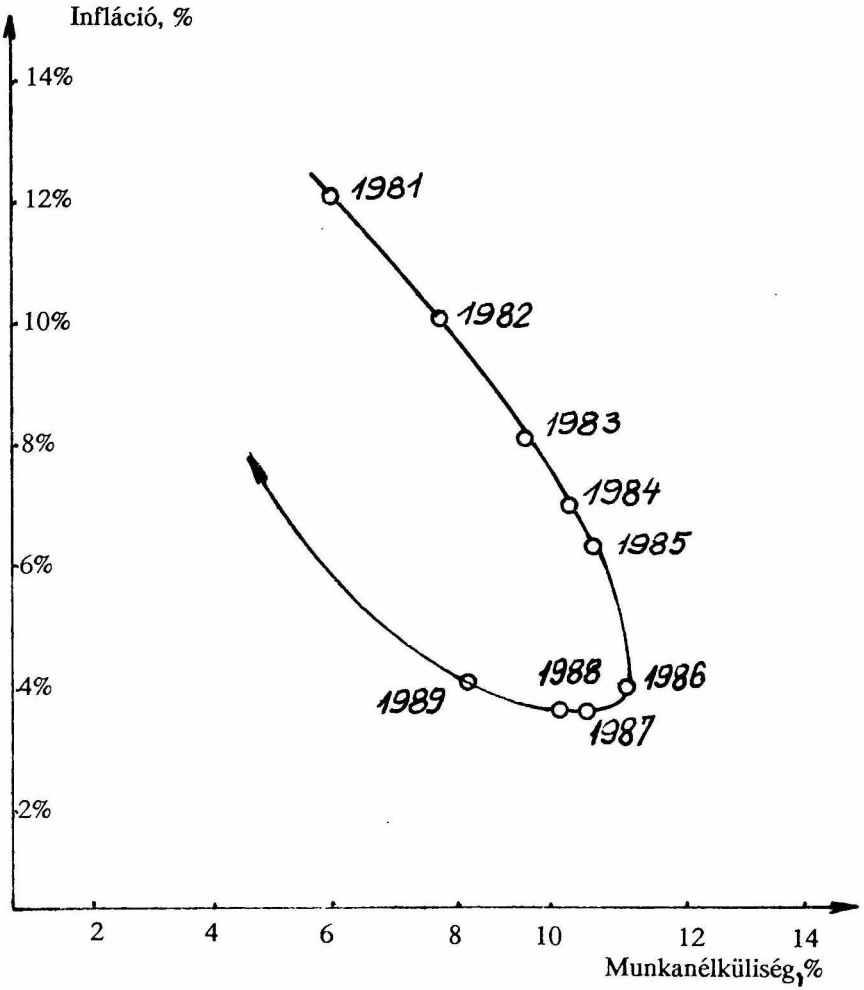
meg. Ettől függ, hogy megindulhat-e a munkanélküliség csökkenésének tendenciája és mikor.

1. ábra

A hazai – induló, kezdetleges – Philips-görbe (az elmúlt évek tényelges adataival és jövővariánsokkal)

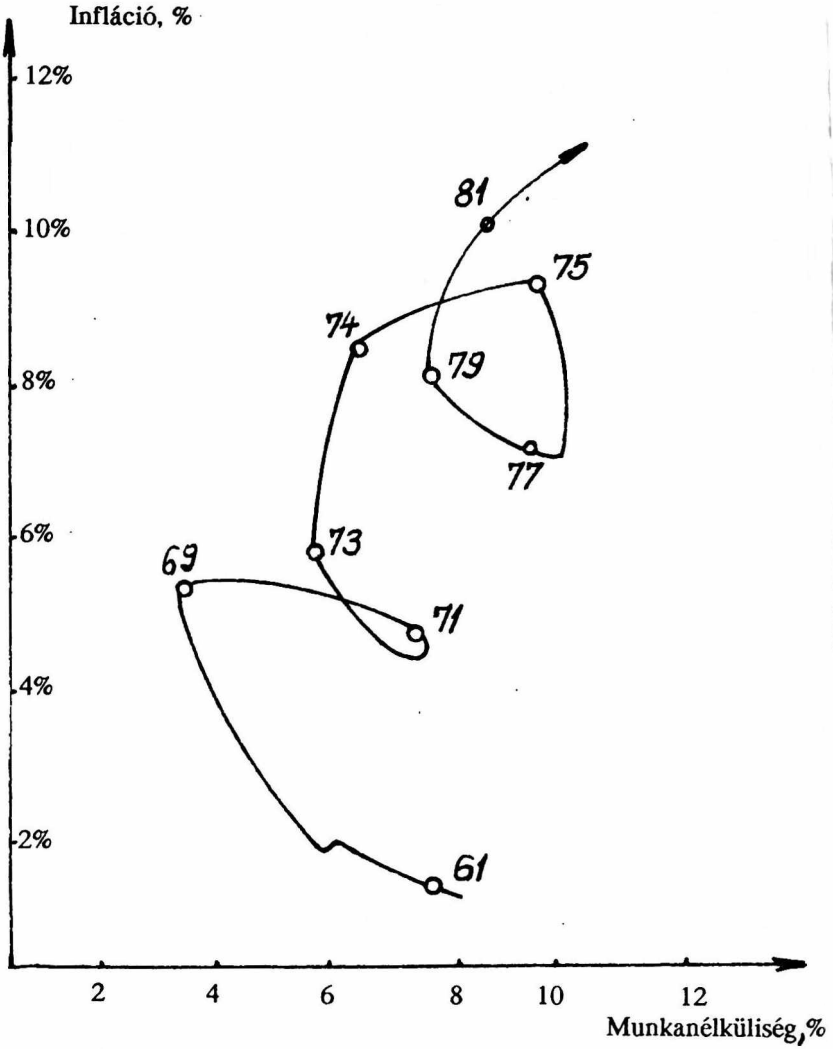
"A" variáns: felpörgő infláció esete
"B" variáns: erős antiinflációs politika, 2-5 évig növekvő munkanélküliséggel
"C" variáns: időben lefékezett antiinflációs politika, kérdéses, hogy mikor áll meg a munkanélküliség növekedése

2. ábra

Az infláció–munkanélküliség összefüggése (Philips-görbe) az Európai Közösségben 1981-1990. között

(A rövidtávú Philips-görbe az erőteljes antiinflációs politika hatására visszafordul, és alacsonyabb pályára áll, a munkanélküliség közel 12 százalékig növekszik, majd visszafordul)

3. ábra

Az USA Philips-görbéje 1961- 1981. között

(Megfigyelhető, hogy az 1973-74 közötti szakasz a hazai megrajzolt prognózis "A" variánsával, az 1974 -1977 közötti szakasz a "B" variánssal, az 1979-1981 közötti szakasz a "C" variánssal ad hasonlóságot.)

8. A tanulmány I. fejezetében összefoglalt változások, amelyek az elmúlt két évben végbementek és alapot adhatnak a következő évek gazdaságpolitikai cél- és eszközrendszerének kidolgozására, az eddig elemzett pontok szerint nem bizonyultak tartósnak, hatásuk csak korlátok között, további aktív kormányzati lépések hatására tartható fenn. Nem várható a külgazdasági teljesítmény, a költségvetés, az inflációs ráta, a munkanélküliség tekintetében az 1989-90. évek mérséklő, de ugyanakkor viszonylagos stabilitást adó mértéke.

Az egyetlen folyamat, amely különösebb kormányzati beavatkozás nélkül is tartósnak prognosztizálható, a jövedelem- és vagyondifferenciálódás fokozódása. A növekvő szegénység, az alsó jövedelemosztályok szintjére csúszó korábbi középrétegek és a viszonylag szűk felhalmozásra képes magas jövedelemcsoport közti rés tágulása prognosztizálható.

Ezek azok a feltételek, amelyek között a lehetséges gazdaságpolitikai célok között rangsort kell felállítani.

II. A gazdaságpolitika célrendszeréről

A célok rangsorolása érdekében három előzetes kérdésre kell választ keresni. Mindhárom válasz politikai, és nem gazdasági megfontolást igényel.

1. Milyen legyen a gazdaságpolitika viszonya az állam különböző hitelezőkkel szemben fennálló adósságaira vonatkozóan? Mely adósságokat kíván elsősorban kielégíteni, melyek kezelését kívánja időben késleltetni, halasztani, és melyeket kíván esetleg semmisnek tekinteni (anullálni), a hitelezők kielégítését figyelmen kívül hagyva?

2. Miként foglal állást a gazdaságpolitika a négy (egymást célként kölcsönösen kizáró vagy háttérbe szorító) fő folyamatvezérlésre vonatkozó lehetőség: a kibocsátás (növekedés), a munkanélküliség, az infláció és a nemzetközi fizetési mérleg egyensúlyba hozása között?

3. Tisztázni kell a gazdaságpolitika elméleti megközelítési útját: keresetoldali (keynesi) vagy kínálatoldali (újklasszikus) felfogást kíván-e követni.

E három kérdés megválaszolása után meghatározható a célhierarchia. A többi ugyanis már nem elsősorban politikai, inkább gazdasági kérdés.

II. 1. Az adósságok előnyben részesítése

Kinek tartozik az állam? Számos hitelezője van, különböző időszakokban több természetes és jogi személytől vett fel hitelt, vett el vagyontárgyakat, vásárolt mélyen a piaci tényezőáron alul – hatalmi alapon – tőkejavakat, természeti tényezőt, munkát, vont el jövedelmeket, okozott különféle károkat. A hitelezők és kárvallottak minden csoportját teljeskörűen felsorolni lehetetlen.

Számbavételükre is elsősorban azért van szükség, mert a hitelezők preferenciarendezése a következő időszak gazdaságpolitikai elképzelésének kulcskérdése. Kiket részesítsen előnyben a kormányzat, mely hitelezőket és károsultakat elégítsen ki előbb vagy egyáltalán, és mely hitelek, károk válhatnak véglegesen elértéktelenedetté?

Az állam egyes időszakokban a gazdaság (elsősorban az anyagi termelés) növekedésének gyorsítása érdekében, más esetekben a gazdasági élet fenntartása érdekében, némelykor jelentős (és nem csak termelő) beruházokra vagy szervezeti-szerkezeti átalakítások érdekében használt fel (Kornai János kifejezésével) "intertemporális átcsoportosításokat". Kornai ezeknek az átcsoportosításoknak a következményeit három súlyossági fokozatban értékeli: áldozatnak, halasztásnak, mulasztásnak nevezi. Az áldozat a társadalom folyó fogyasztásának egy részéről való lemondás – csupán az egyének (háztartások) fogyasztási színvonalát érinti, nincs jövőre vonatkozó elkötelezettsége. A halasztás súlyosabb: olyan tőkejavakról való lemondás, melyeknek pótlását később, halmozottan kell elvégezni. Végül: mulasztásnak minősíti azokat a következményeket, melyek szinte helyrehozhatatlan károk – esetleg évtizedek kellenek az okozott károk következményeinek elhárításához, ha azok egyáltalán még elháríthatók.

Fenti rangsorolás azért kapott helyet e fejezetben, mert a hitelezők és károsultak sorbarendezésénél célszerűnek látszik egy ilyen jellegű megközelítés: melyiknek a kielégítése old fel vagy kielégítetlensége teremt nagyobb és tartósnak bizonyuló társadalmi-gazdasági kárt, és melyik kezelhető valamilyen adósságkezelési módszerrel viszonylag kedvező következmények mellett?

Kik a legjelentősebb hitelezők (károsultak), melyek az államadósság legfőbb elemei? A teljesség igénye nélkül, és az adósság számszerű értékének megjelölése nélkül, az alábbiak felsorolása látszik fontosnak:

1. A betegsegélyző és nyugdíjalapokkal szemben fennálló államadósság (azáltal, hogy a lakosság folyó befizetései felett mint költségvetési befizetés felett rendelkezett).

2. A településekkel szemben (a térstruktúrában eltérő mértékben) fennálló államadósság (a központi redisztribúciós rendszer miatt és az ehhez kapcsolódó települési vagyonoktól való megfosztás miatt ellehetetlenülő térségekkel szemben).

3. Az infrastruktúra felélése következtében, mind a vonalas, mind a humán infrastruktúra rovására végrehajtott allokációk miatt az ország minden állampolgárával szemben (de különösen az infrastrukturálisan leromlott térségek lakosaival szemben).

4. A lakáshoz jutás lehetetlenségével küzdő állampolgárokkal szemben (de a lakásteremtés következményeit vállalókkal szemben is) fennálló adósság és kártérítési kötelezettség.

5. Az évek óta erősödő infláció következtében minden belföldi jövedelemtulajdonossal szemben fennálló kártérítési kötelezettség (mindazokkal szemben, akik kénytelenek voltak a rohanó árak miatt megtakarítható pénzük kényszerköltésére).

6. A szakmai tudás – képzettség – műveltség leértékelődése miatt, az egészségügyi helyzet leromlása miatt, a gyermeknevelés költségei következtében a megszületett és meg nem született generációnak.

Mindezen államadósságok mellett elhanyagolhatónak tűnik:
7. A külfölddel szembeni adósság (ami viszonylag kis intertemporális célú átcsoportosítás egyre növekvő kamatkövetkezményei miatt duzzadt fel).

8. Az ún. államadósság a központi jegybankkal szemben, hiszen annak pénzmennyiség-duzzasztó következményeit az elmúlt években a lakosság infláció formájában megélte (kérdés, hogy van-e egyáltalán ilyen adósság).

9. A történelem különböző időszakaiban államosított, elvett, vagy csak gazdaságilag ellehetetlenített vagyontárgyak tulajdonosainak (itt a történelmi visszamenőlegesség átpolitizálható).
A felsorolás célja annak végiggondolása volt, hogy mely adósságok felvállalása, időben előrehozatala, következményeinek kezelése látszik egy adott gazdaságpolitika szempontjából fontosabbnak. Különböző politikai pártok és szerveződések eltérően rangsorolnak, egyes adósságokat leiratnak a hitelezőkkel, másokat előrébb sorolnak. A pártoknak gazdaságpolitikai céljaik megfogalmazása során dönteniük kell arról, melyeket óhajtanak az adott (a párt társadalmi bázisát képező) társadalmi csoport érdekében figyelembe venni, melyeket kénytelenek elodázni, és melyeket törölhetnek el.
A jelenlegi kormánypártok programjaiban a felsoroltak mindegyikére kedvező választ kívántak adni. A gyakorlati cselekvésben azonban

- a kárpótlási törvény beterjesztésével előnyben részesítenek egy adott időpontban károsult volt tulajdonos csoportot;
- kidolgozták annak jogi feltételeit, hogy a privatizáció bevételeiből hogyan kezeli a kormány az ún. államadósságot;
- megfogalmazott cselekvési programjukban pedig (bár az előbbieknek már alárendelt mértékben) a külfölddel szembeni adósság kezelése, a kamatfizetések pontos ütemezése kapott helyet.

Úgy tűnik, a többi hitelező (károsult) az e pártok által megbízott kormánytól a közeli jövőben kárainak megtérülésére nem számíthat. A társadalombiztosítás vagyona ma sem képződik (és legfeljebb működésképtelen vállalatok vagyonjegyeire számíthat egy esetleges osztogatás eredménye-

képpen az önigazgatóvá váló rendszer); a települési struktúra differenciálódása fokozódik; az önkormányzatok legfeljebb a széthulló lakásállomány feletti tulajdont fogják az osztogatás során megkapni, amelynek csupán költségei vannak, jövedelmei alig; az infrastruktúra fejlesztésének piaci alapokra helyezése (esetleg koncessziós rendszere) a térségi egyenlőtlenségeket csak fokozhatja – hiszen az elmaradott térségek termelési tényezői is gátat szabnak a fejlődésnek és jövedelemtermelőképességnek; a lakástulajdonosok csak a kamatemelés előnyeit élvezik, a lakásnélküliek számára új lakások nem épülnek, de sorolható a többi károsultra vonatkozóan is a kilátástalanság fokozódása.

A bevezetésben felsorolt lakossági csoportok érdekeit szem előtt tartani kívánó pártok számára adódik a kérdés megválaszolásának másik útja: olyan célrendszert kell kidolgozni, mely e társadalmi csoportokkal szemben fennálló adósságokat preferálja, időben későbbre rendezi a többit, egyeseket (kártérítés, a nem valóban aktuális "államadósság") levesz napirendről.

II/2. A folyamatra vonatkozó célok rangsora

Nincsenek olyan eszközök, amelyek egyaránt szolgálhatják a növekedés és egyensúlyteremtés lehetséges főbb célkitűzéseit. Az egyes célok elérése érdekében működtethető jogi-intézményi keretfeltételek és a kormányzati szabályozó eszközök a többi cél mindegyikének elérését késleltetik, vagy eleve lehetetlenné teszik. Ezért tisztázni kell:

- a kibocsátás növelése érdekében
- a munkanélküliség mérséklése-csökkentése érdekében
- az inflációs folyamat visszaszorítása érdekében
- a külföldi adósság csökkentése érdekében

kell elsősorban eszközöket alkalmazni, intézkedéseket hozni.

1. A GNP évek óta csökkenő tendenciájának megfordítása jelentős tőkeinvesztíciót igényel, erőteljes struktúraváltást (a munkanélküliség fokozódásával), pótlólagos injekciókat (inflációs hatással) és a külföldi tőke fokozott igénybevételét.

2. A munkanélküliség fokozódásának mérsékléséhez a struktúraváltás lassítása, kormányzati támogatások (inflációs hatással) szükségesek, mindez a külkereskedelmi mérleg szükséges aktívumát is korlátozza.

3. Antiinflációs politikát a vállalatok közti pénzteremtés radikális megszüntetése (csődeljárások) nélkül eredményesen meg sem lehet kísérelni. Ez viszont a munkanélküliség növekedésével, exportbizonytalansággal, és végül néhány éven át a kibocsátás további csökkenésével járhat.

4. Az adósságállomány csökkentése a jelenlegi külpiaci feltételek és a hazai termelőkapacitások versenyképessége miatt egyrészt radikális importkorlátozást (üzemleállások, csökkenő foglalkoztatottság, a kibocsátás csökke-

nése mellett inflációs következmények), másrészt erős exporttámogatást (ennek inflációs, dezorientáló, a struktúraváltást visszavető következményei ismeretek) igényelne, még az adósságállomány növekedésének leállításához szükséges feltételek sem biztosíthatók ilyen eszközök nélkül.

A megválasztott, kiemelt cél melletti döntés elsősorban politikai jellegű. A hazai kormánypártok programjaikban igyekeztek mind a négy célt zászlajukra tűzni. A gyakorlati cselekvési programban azonban dönteni kell. A Kormány 1991-94. évi gazdasági programjában nem volt képes megkerülni a döntést. Fogalmazása ugyan lehetőséget nyújt változatokra (megkísérli a kemény kérdésfelvetést elkerülni), mégis egyértelmű. Idézve:

> "A kormány konjunktúrapolitikájában együttesen és kölcsönös összefüggésükben kívánja kezelni az infláció, a munkanélküliség, a gazdasági növekedés és a fizetési mérleg alakulását. Gazdaságpolitikájában az örökölt helyzetnek, a kialakult feltételeknek és a szociális piacgazdaság mellett elkötelezett gazdaságfilozófiának megfelelően a mágikus négyszög időről-időre más és más érték-sorrendjét kívánja érvényesíteni.
> ... az időszak első két évében a kormány az infláció elleni küzdelmet tekinti legfontosabb feladatának.
> ... Nem zárható ki, hogy a gazdasági szerkezet átalakulása során a munkanélküliség és az ebből adódó szociális problémák növekedése meghaladja a társadalom számára még elfogadható mértéket. Ebben az esetben a kormány a munkanélküliség mérséklésének követelményét az infláció elleni törekvéssel szemben is érvényesíti."

Feltételezve tehát, hogy a munkanélküliségből fakadó társadalmi elégedetlenség nem teszi ezt lehetetlenné, a kormány (a program szerint az időszak első éveiben) az antiinflációs politika preferálása mellett foglalt állást.

Ehhez fő érve: az inflációs folyamatok felgyorsulása esetén nem tehető a hazai valuta konvertálhatóvá, e nélkül viszont még az időszak másik felére sem képzelhető el a GDP növekedése.

Nem azonos okokból, de a mai magyar gazdaságban úgy tűnik, első számú közellenségnek az inflációt kell tekinteni, és minden más cél csak ennek alárendelve kezelhető.

- Az inflációs folyamat folyamatosan rontja a lakosság megélhetését, a bérek, nyugdíjak és egyéb lakossági megélhetést biztosító jövedelmek hozzáigazítása az inflációs folyamatokhoz késve, és soha nem azt kompenzáló mértékben történik. A bérből és fizetésből élők, nyugdíjasok, nagycsaládosok, hátrányos helyzetű lakossági csoportok elemi érdeke fűződik a pénz vásárlóértékének stabilitásához.
- Az inflációs folyamat haszonélvezői nem a bérből és fizetésből élők, e haszonélvező csoportok javára folyamatos jövedelemátcsoportosítás észlelhető. A lakossági érdekek képviselete megköveteli az antiinflációs politika preferálását.

– Az inflációs folyamat fékezi a megtakarítást, gátolja a háztartások takarékossági lehetőségeit, a nyugdíjas korra való felkészülést, a társadalombiztosítási alapok képződését, irracionális nominális kamatlábakat eredményezve fékezi a befektetéseket, bizonytalanságot teremt a vállalkozásban, érdektelenné teszi a potenciális befektetőket (például a külföldi működő tőkét). Az inflációs árbevételek lehetősége fékezi a termékstruktúraváltást is.

Félő, hogy a kormányzat gazdaságpolitikájának ez a kulcsfontosságú döntése éppen a kormánypártok politikai megfontolása miatt szorul háttérbe majd a gyakorlati cselekvés során.

– A munkanélküliség kezelésének elégtelen eszközei késztethetik a kormányt a preferenciák átértékelésére.
– Az agrárszektor különlegesen preferált helyzete (a kormánypártok közötti politikai egyetértés érdekében) támogatásnövelést, egyben inflatorikus tendenciákat hordozó pénzkiáramlást eredményezhet.
– A kárpótlási törvény politikai indíttatása érthető e pártok részéről, de gazdasági következményei között inflációkeltő elemek vannak.
– A külkereskedelmi tevékenység elégtelen kezelése esetén a fizetési mérleg kívánt mértéke érdekében hozhat inflációgerjesztő lépéseket (valutaárfolyam, exportámogatás).
– Az államigazhatás terén hozott és hozandó döntések politikai indíttatása világos, de költségtöbbleteinek inflációgerjesztő hatásaira számítani lehet.

Így, noha a javasolt preferenciarendezés nem ellentétes a kormány deklarált tervével és elképzeléseivel, az antiinflációs politika következetes vitelét számon kell kérni a gyakorlati cselekvés során.

II/3. Keresetoldali vagy kínálatoldali gazdaságpolitikát?

A közgazdaságtan mai irányzatai között vita van a tekintetben, hogy a kormányzatnak elsősorban a kereslet terén (keresletteremtéssel vagy visszafogással), vagy a kínálat terén kell eszközöket alkalmaznia. A keynesi gazdaságpolitika ajánlásai elsősorban a kereslet szabályozására vonatkoznak, feltételezve, hogy a termelési tényezők kihasználtsága részleges (a közgazdaságtan nyelvén szólva: a kereslet és kínálat a depressziós zónában találkozik), mí a neoklasszikus indíttatású kínálati iskola rugalmatlan kínálati görbét feltételez (a tényezők kihasználtsága mellett), és javaslatai a kínálat élénkítésére vonatkoznak.

A keresletbővítő (költségvetési vagy egyéb redisztribúciós) megoldások alkalmazásának inflációgerjesztő következményeik miatt ma nincs létjogosultsága. Noha a magyar gazdaság nincs a potenciális kibocsátás tartomá-

nyában, termelési tényezőinek kihasználtsága nem teljeskörű, mégis a kínálatélénkítő megoldások mellett kell állást foglalni. A társadalom széles rétegeit magában foglaló bérből és fizetésből élők, valamint a nyugdíjasok érdekeinek képviselői – e rétegek keresletének kielégítése érdekében – a bővülő hazai kínálat mellett kell hogy állást foglaljanak. A redisztribúciós keresletélénkítés egyébként is bizonytalan jövedelemátcsoportosítási irányokkal járna és növelné az ehhez kapcsolódó bürokratív terheket. Ugyanakkor nem keresletkorlátozással kell elérni (és különösen nem bérkorlátozással) a jövedelmeknek teljesítményekhez kötődő (tényezőarányos) mértékét. Az ilyen korlátozások tovább fokozzák az egyébként is differenciálódó jövedelmek különbségeit.

A kormány korábban már idézett gazdasági programja az egyes részfeladatok tárgyalása után így foglal állást:

> "A kormány tehát a keresletkorlátozás és a kínálatösztnözés olyan pragmatikus ötvözetét kívánja kialakítani, amely a gazdasági élet valamennyi szereplőjét ösztönzi, s egyben kényszeríti is létfeltételeinek újraértékelésére, termelési, illetve fogyasztási szerkezetének a jobb piaci alkalmazkodást szolgáló módosítására."

A gazdasági racionalitást célként megfogalmazó programpont önmagában szimpatikus, vitatható azonban a keresletkorlátozásra vonatkozó mozzanat, hiszen ennek következménye (különösen az érintett lakosságcsoportnál) már nem fogyasztási szerkezetének racionalizálása – ezen már túl van – hanem puszta megélhetésének biztosítása. A kínálatélénkítésre vonatkozó célkitűzéssel egyetértve vitatni kell a keresletkorlátozásnak bérszabályozás, progresszív adóztatás, növekvő redisztribúciós elvonások igénybevételével megvalósuló aktusait.

II/4. A prioritások alapelveiről

Míg a kormány gazdasági programjának prioritásaiban a politikai tartalom kétértelműen és pragmatikus szempontjainak megfelelően alakítva jelenik meg, ki kell emelni a lényeges különbségeket:

1. Az adósságok terén semmiképpen sem támogatható a kárpótlások prioritása, nem támogatható az államadósság prioritása, elodázni-halasztani szükséges a külföldi adósságok kezelését (ha nincs mód azok legalább egy részének elengedtetésére), prioritást kell biztosítani
   - az egészségügy, a betegbiztosítás és nyugellátás
   - a szociális, lakás, oktatási és szakképzési,
   - munkanélküliség-kezelési
   - az egészséges területi struktúrát alakító települési és infrastrukturális szférák számára.

2. A kormány bizonytalan és feltételekhez kötött folyamatszabályozási állásfoglalásával szemben prioritást kell biztosítani az antiinflációs politikának, és az ennek során megjelenő feszültségeket a szociális feladatvállalással kell és lehet kompenzálni, nem engedni az egyes lobbyk – vállalatcsoportok – szakminisztériumok ellenkező irányú törekvéseinek (az iparvállalatok, agrárszféra, az export támogatás terén), vagy az igazgatási-politikai apparátusok költekezési-bürokratikus igényeinek.

3. A kormány pragmatikus felfogása a keresletoldali – kínálatoldali megközelítés "ötvözéséről" sehova nem vezethet, itt is a bizonytalanság, a politikai nyomásokhoz való alkalmazkodókészség jelenhet meg.

Az alkalmazandó eszközökben prioritást kell biztosítani a kínálatélénkítő (megtakarításra és beruházásra ösztönző adópolitika, hitelpolitika, versenypiac és annak fogyasztói kontrollja, az érdekérvényesítés hatásos mechanizmusai) eszközöknek.

Mindez azzal jár, hogy az államháztartás "kivonulása", részarányának csökkentése (a teljes kibocsátáson belül) kívánatos, de nem akármilyen struktúrában. Nem lehet egyetérteni olyan állami rangsorolással, ahol a költségvetés kivonul az egészségügyből, oktatásból, kulturális, szociális szférából, az önkormányzatok számára nem biztosít nivelláló forrásokat, ugyanakkor növeli támogatásait egyes ipari tevékenységek, az agrártevékenység, az export terén, az igazgatás különböző szintjeinek kiadástöbbleteit tudomásul véve, azt finanszírozva. Nem lehet egyetérteni olyan mechanizmusok kizárólagosságával, amelyek ilyen irányban mozgatják az államháztartást – és (prioritásainkra figyelemmel) előnyben kell részesítenünk a társadalom főbb csoportjainak érdekérvényesítő és érdekvédelmi mechanizmusait, azok szerepét a gazdasági döntéshozatalban.

III. Eszközök – intézmények – intézkedések*

Jelen tanulmány a kormányzat gazdasági eszközeit, azok tervezett irányait és mértékét elemzi, abból a szempontból, hogy mely eszközök alkal-

* A kormányon nem lévő (sőt, parlamenten kívüli) pártoknak nincsenek saját eszközei, intézményei gazdaságpolitikai céljainak megvalósításához. E célok elérését kétféleképpen szolgálhatják: a) megkísérelnek – szövetségeseket keresve – egy következő, akár siettetett választás eredményeképpen a döntéshozó, esetleg kormányon lévő csoportosulás tagjaként módot teremteni arra, hogy ilyen eszközökhöz jussanak, b) bírálat alá veszik a kormány eszközeit, intézkedéseit, és megkísérlik a közvélemény alakításával arra bírni a hatalmon lévő csoportosulást, hogy az általa preferált célok elérésére alkalmas eszközöket alkalmazza, a céljaival ellentétes hatású eszközöket mérsékelje vagy elvesse.

mazása támogatható és melyeket lehet-kell bírálat alá venni. A kormány gazdasági programja eszközöket és kormányzati intézkedéseket is szerepeltet tárházában. Ezt az intézkedési tervet látszik célszerűnek bírálat alá venni.

A gazdaságpolitikai eszközök gazdag tárházából jelen időszakban különösen fontos eszközöket az alábbi módon csoportosíthatjuk (a teljeskörű felsorolást a 4. ábra mutatja be):

1. A rendszerszabályozás fő eszközei
   - a privatizálási politika
   - versenypiac működtetésének intézményrendszere

2. A folyamatszabályozás fő eszközei
   - államháztartási-költségvetési politika
   - adópolitika
   - pénz- és hitelpolitika
   - deviza- és árfolyampolitika

3. A magatartásra utasító eszközök között kiemelhető a termelési, ár-, és bérpolitika

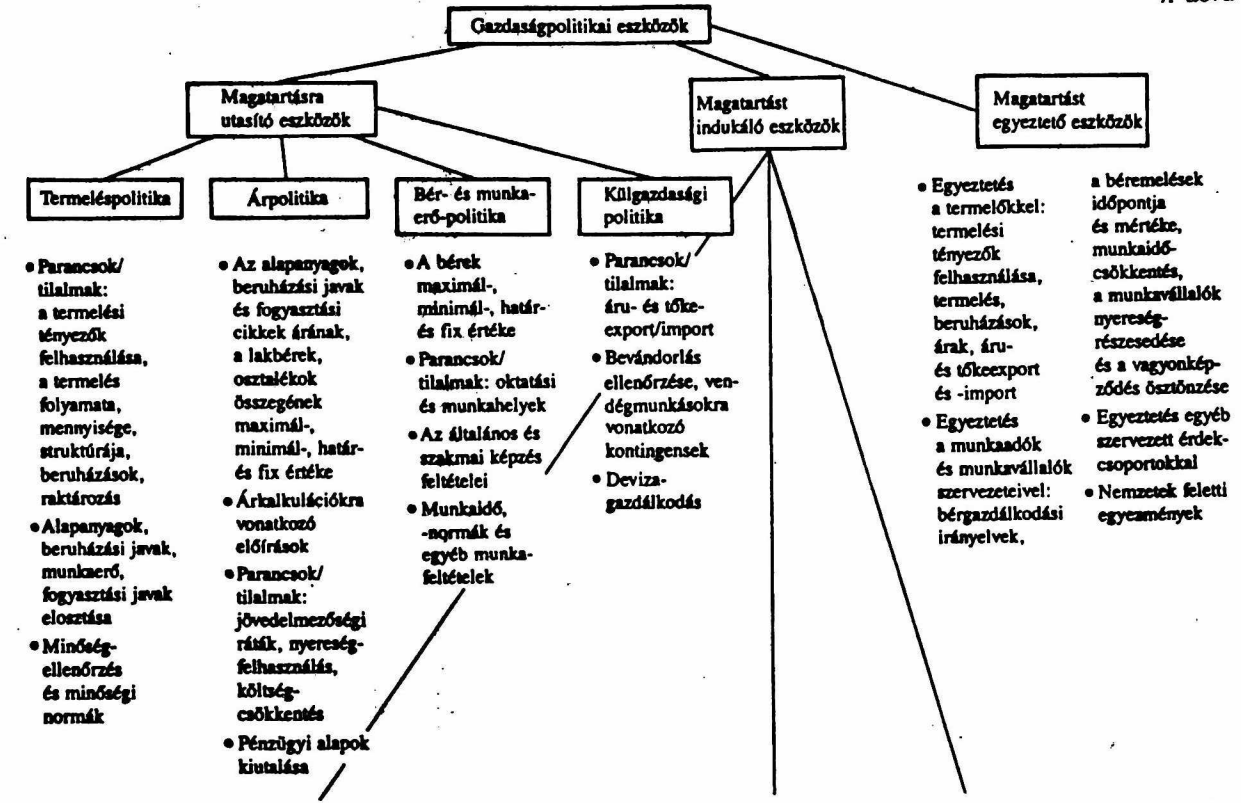
4. Magatartást egyeztető eszközök és intézmények.

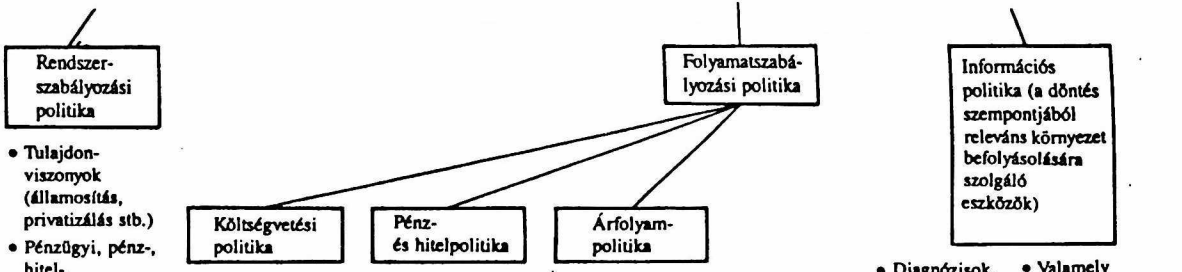
Privatizációs politika

Mit tart fontosnak a kormány?

- Kincstári vagyon meghatározása.
- Földtörvény, a földtulajdon rendezése.
- Az egyházi tulajdon visszaadása.
- Az előprivatizáció végrehajtása.
- A használati-kezelői jogok rendezése.
- Állami tulajdon értékesítése.
- Állami vagyon vételére szolgáló speciális értékpapírok kezelése és forgalmazása.
- Kárpótlási törvény.
- MRP-szervezetek jogi feltételeinek biztosítása.
- Egzisztencia-hitelkonstrukció.
- Külföldi tőkebevonás jogi keretei.
- Befektetési alapok, a társadalombiztosítás alapjainak működési feltételei.
- Közintézmények vagyonszerzési feltételei.

4. ábra

Gazdaságpolitikai eszközök
Magatartásra utasító eszközök
Magatartást indukáló eszközök
Magatartást egyeztető eszközök
Termeléspolitika
Árpolitika
Bér- és munkaerő-politika
Külgazdasági politika
• Parancsok/ tilalmak: a termelési tényezők felhasználása, a termelés folyamata, mennyisége, struktúrája, beruházások, raktározás
• Alapanyagok, beruházási javak, munkaerő, fogyasztási javak elosztása
• Minőség-ellenőrzés és minőségi normák
• Az alapanyagok, beruházási javak és fogyasztási cikkek árának, a lakbérek, osztalékok összegének maximál-, minimál-, határ- és fix értéke
• Árkalkulációkra vonatkozó előírások
• Parancsok/ tilalmak: jövedelmezőségi rátik, nyereség-felhasználás, költség-csökkentés
• Pénzügyi alapok kiutalása
• A bérek maximál-, minimál-, határ- és fix értéke
• Parancsok/ tilalmak: oktatási és munkahelyek
• Az általános és szakmai képzés feltételei
• Munkaidő, -normák és egyéb munka-feltételek
• Parancsok/ tilalmak: áru- és tőke-export/import
• Bevándorlás ellenőrzése, vendégmunkásokra vonatkozó kontingensek
• Devizagazdálkodás
• Egyeztetés a termelőkkel: termelési tényezők felhasználása, termelés, beruházások, árak, áru- és tőkeexport és -import
• Egyeztetés a munkaadók és munkavállalók szervezeteivel: bérgazdálkodási irányelvek, a béremelések időpontja és mértéke, munkaidő-csökkentés, a munkavállalók nyereség-részesedése és a vagyonképződés ösztönzése
• Egyeztetés egyéb szervezett érdek-csoportokkal
• Nemzetek feletti egyezmények

Forrás: Peter Dobias: Wirtschaftspolitik. Verlag F. Schöningh, Paderborn 1980.

Támogatandó:

– Az alkalmazottak számára kkedvezményes részvényszerzési feltételek létrehozása, MRP-szervezetek jogi feltételei.
– Befektetési alapok, nyugdíjpénztárak létrehozásának, működési feltételeinek kialakítása.
– Privatizációt elősegítő hitelek, kockázatmérséklő alapok működtetése.

Vitatható:

– A földtörvényre vonatkozó elképzelések.
– A szövetkezeti törvényre vonatkozó módosítások.
– Az egyházi tulajdon visszaszolgáltatása, a közben végrehajtott átalakítások, építések figyelmen kívül hagyásával.
– Az állami tulajdon értékesítése kapcsán megjelenő bürokratív torzítások, előnyben részesítési szempontok.

Tiltakozást igényel, semmiképpen nem egyeztethető:

– A kárpótlási törvény (sem a földterületek természetbeni formájában, sem a kárpótlási jegyek formájában, előbbinek az agrártermékárakban, utóbbinak az értékpapírpiac rombolásában, az infláció erősítésében várható szerepe miatt).

Piacgazdaság – versenypolitika

Mit tart fontosnak a kormány?

– A verseny élénkítését (vállalkozást élénkítő intézkedésekkel).
– A versenytörvény érvényre juttatását.
– A monopolizáltság megszüntetését.
– Egységes kereskedelmi szabályozást.
– A vállalkozási infrastruktúra fejlesztését (vállalkozási tanácsadás, számviteli és pénzintézeti szolgáltatások).
– Az import-export liberalizálásának teljessé tételét.
– A devizagazdálkodás kötöttségeinek feloldását, a forintkonvertibilitást.
– A tőkeáramlást gátló kötöttségek oldását.
– Koncessziós törvényt.
– Csökkentett, egységes vámok rendszerét.
– Teljes bérliberalizálást.
– Az érdekegyeztetés intézményi szerveinek megújítását.
– A gazdálkodási fegyelem, a gazdasági tisztánlátás javítását (Számviteli törvény, Statisztikai törvény, Csődtörvény, Jegybanktörvény segítségével).

A kormány e célkitűzéseit általában támogatni lehet, a monopolizáltság megszüntetése, a verseny élénkítése, a gazdasági tisztánlátás, a konvertibilis pénz, a bérliberalizálás egyaránt alkalmas a célok szolgálatára. Csak a sorrendje látszik újragondolandónak:

1. Az érdekegyeztetés intézményi rendszerének kiépítése; a fogyasztói érdekvédelmi rendszer, a munkavállalói érdekvédelmi rendszer pozícióinak, finanszírozásának, szerepének tisztázása, a helyi önkormányzatokkal való érdekegyeztetés intézményi megoldása.

2. Bérliberalizálás, a külkereskedelem teljes felszabadítása az állami kötöttségek alól, miközben erőteljes monopolellenes intézményi és piacellenőrzési rendszer működik. Elsősorban az állam által keltett-előidézett monopolfeltételektől kell megszabadulni (a szabad be- és kilépés garanciáit kell megteremteni), de a gazdasági adottságokkal való visszaélést is komolyan kezelni.

3. Ennek a feltételrendszernek maradéktalanul eleget téve lehet a többi piacgazdaságra vonatkozó feladatot helyeselni. E nélkül csak a bürokratív elemek növekedése várható.

Államháztartási politika

Mit tart fontosnak a kormány?

- Az exporttámogatások, vállalati és a fogyasztói támogatások csökkentését.
- Az elosztási rendszerek reformját.
- Az államháztartás ellenőrizhetőségének biztosítását.
- Megbízható információs (mérleg-) rendszer létrehozását.
- Az államadósság csökkentését, az államháztartás hiányának finanszírozásában piackonform módszerek túlnyomóvá tételét, a privatizáció összekapcsolását az államadósság csökkentésével.

Támogatandó:

- Az újraelosztás arányának jelentős csökkentése, de nem mindegy, hogy mely területeken! Támogatható az export, a folyó vállalati működési költségek, az agrártermelés, a vállalati beruházások stb. támogatásának leépítése, kevésbé a fogyasztói támogatásoké, még kevésbé a térbeni kiegyenlítést szolgáló támogatásoké.
- Az elosztási rendszerek reformja: szükség van azok áttekinthetőségére, önkormányzati alapon kezelésére. Kérdés, hogy valóban kivonulhat-e az állam olyan területekről, mint a társadalombiztosítási vagy a szociális elosztási rendszerek.

– A kormányzat felelőssége az államháztartás kiadásaiért, ellenőrizhetőség, nyilvánosság.

Nem támogatható:

– A privatizáció összekapcsolása az államadósság csökkentésével, vagyis a privatizációs bevételeknek az államnak a jegybankkal szemben fennálló adósságainak törlesztésére fordítása. Egyébként is vitatható, hogy a korábbi, nem pénzpiaci jellegű finanszírozás alapján, valóban kumulálódott-e államadósság (vagy az inflációban testesült-e meg a költségvetés deficitje).

A privatizációs bevételeknek infrastrukturális hátrányokat kompenzáló beruházások céljait kellene szolgálniuk, lakásépítést, esetleg az elvett (betegsegélyző, nyugdíj stb. pénztárak) alapok visszapótlását.

Adópolitika

Mit tart fontosnak a kormány?

– Az ÁFA és a fogyasztási adóbevételek közötti arány módosítását az ÁFA javára, az ÁFA kulcsok közelítését, a 0 kulcs megszüntetését.

– A vállalkozói- és a magánjövedelmeket terhelő adók harmonizálását, a különböző jövedelmek (bér, kereset, osztalék, tőkenyereség stb.) adóterhelésének közelítését.

– A vállalkozói nyereségadó alapjának tényleges tisztázását (a kétes követelések és az amortizáció adóztatásának megszüntetésével együtt).

– Teljes körű vagyonbevallás előírását, az adóhatósági szervezet fejlesztését, az adóellenőrzés módszereinek javítását.

Ezzel szemben célszerűnek látszik lényegesen eltérő eszközök mellett kiállni:

– A vállalkozói és magánjövedelemadó (beleértve a személyi jövedelemadót) mértékének és progressziójának csökkentése (kínálatoldali megközelítésből).

– A személyi jövedelemadózás tartalmát a virilista magatartás irányába terelő, a helyi ellenőrzés és a helyi érdekek figyelembevétele érdekében is ható megoldást: a teljes SZJA önkormányzati hatáskörbe kerülését kell szorgalmazni.

– Megszüntetni azt a katasztrofális helyzetet, hogy míg a bérből és fizetésből élők jövedelmei jól regisztrálhatók, a jövedelemtulajdonosok egy csoportja számára ez nem áll fenn – mód van az adóalap manipulálására.

Vitatni lehet az ÁFA-kulcsokra vonatkozó konkrét kormányzati intézkedések tartalmát – amennyiben ezek lényeges fogyasztói ármódosulásokat idéznének elő, tovább rontva a nagycsaládosok, nyugdíjasok, alacsonykeresetűek megélhetését.

Pénz- és hitelpolitika

Mit tart fontosnak a kormány?

- Az MNB autonómiájának megteremtése.
- Az államadósság kezelése.
- A jegybanki eszközrendszer fejlesztése.
- A kerskedelmi bankok portfólióinak szabályozása.
- Állami Fejlesztési Intézet átalakítása.
- Biztosítás fejlesztése.
- Az infláció mérséklésére:
  - versenyélénkítés
  - liberalizálás
  - monopolhelyzetek felszámolása
  - fékezett pénzkínálat
  - költségvetési deficit csökkentése
  - bér-ár spirál fékezése
  - az állam (munkaadó) lassítja a bér-ár inflációt.

Egyetértve az antiinflációs politika szükségességével, eszközeinek újragondolása látszik szükségszerűnek:

- a fékezett pénzkínálat a jegybanki eszközrendszer segítségével szükséges, de nem elégséges, fékezni kell a vállalatok egymás közötti hitelezése révén megvalósuló pénzképződést (sorbanállás megszüntetése, kereskedelmi banki magatartás szabályozása);
- a monopolhelyzetek felszámolása nem csak a nagyvállalati szférában, hanem minden (még a legkisebb kereskedelmi szférában is) területen szükséges kelléke az árak indokolatlan emelését meghiúsítani szándékozó árpolitikának;
- a liberalizálás csak a hazai versenyhelyzet javításával együtt, és a vámok csökkentése mellett antiinflációs hatású, egyébként éppen árfelhajtó lehet;
- a bér-ár spirál fékezésének eddig alkalmazott eszköze (keresetadó) inkább a megélhetést romboló, mint az inflációt fékező eszköznek bizonyult, különösen veszélyes, ha a kormány ezen felül kiemeli, hogy az állam mint munkaadó fékezi a bérkiáramlást: mert ezt nem az államigazgatásban, hanem az oktatásban, egészségügyben stb. tudja érvényesíteni (politikai megfontolások alapján).

Az államadósság kérdését már másutt érintettük. A költségvetési deficit csökkentésének strukturális meghatározásáról is volt szó. A bankrendszer fejlesztésének követelményével egyet lehet érteni.

Devizapiac, árfolyampolitika

A kormány a valutakonvertibilitás megteremtése érdekében menetrendet dolgozott ki. A folyamat szükségességével természetesen egyet kell érteni, az egyes lépéseket és sorrendiségüket lehet és kell vitatni.

A kormányprogram menetrendje:

1991. I. félév

- importliberalizálás növelése, kiterjesztése
- devizahitelfelvétel részleges decentralizálása
- kelet-európai valuták kereskedelmi banki piaci forgalma
- külföldiek számára liberális forintszámlatartás

II. félév

- korlátozott bankközi devizapiac kialakítása (irányított piaci árfolyamtartás mellett)
- az MNB adósságmenedzselési mechanizmusának kialakítása

1992.

- sepciális (nemzetközi támogatási) alap
- monetáris szabályok időleges szigorítása
- versenyképes reálkamat alkalmazása a forintra
- importliberalizáció befejezése
- vállalati devizaszolgáltatás megszüntetése (hazai devizaszámlatartás)
- vállalati devizapiac (MNB intervenciókkal)
- deviza- és forintműveletek integrálása
- turistaellátmányok rendszerében változtatás
- vállalatok utazási kereteinek szabályozása
- kontrollmechanizmusok a külső forintkövetelésekre
- külföldiek forintszámlatartása külföldön

1993.

- a devizapiac kiterjesztése a lakosságra
- a devizahitel engedélyhez kötésének megszüntetése

1994.

- a forint nemzetközi devizapiaci bevezetése (MNB intervenció mellett), illetve a devizapiaci és a belső árfolyamalakulás összhangjának biztosítása
- a vállalatok utazási kereteinek eltörlése.

Kiegészítendő: elkerülendők a menetközbeni forintleértékelések – inflációgerjesztő hatásuk miatt, az intervenciókkal nem csak a konvertibilitást, az infláció mérséklését is szolgálni kell.

Magatartásra utasító eszközökről

A kormány gazdasági programja nem külön részben, hanem az egyes fejezetekben azt sugallja, hogy a magatartásra utasító eszközök mérséklését tervezi:

- importliberalizáció,
- vállalati kötelezettségek (ellátás) oldása
- árliberalizáció
- bérliberalizáció
- valutakonvertibilitás megteremtése
- tőkemozgások szabadságának biztosítása

vagyis, minden a termelési tényezők, javak és szolgáltatások piacán eddig alkalmazott korlátozó eszközt felszámolni kíván.

Veszélyhelyzetet ez csak akkor jelenthet, ha egyidejüleg nem védi a fogasztó, munkavállaló, jövedelemtulajdonos, nyugdíjas stb. érdekeit a liberális (piaci) kitettséggel szemben megfelelő érdekérvényesítő mechanizmus.

Félő ugyanakkor, hogy a kormány gazdasági programjának ezek a mozzanatai nem találkoznak éppen a kormány általános politikájának napi kontrolljával, a pártpolitikai érdekek kétségessé teszik e liberalizációs program maradéktalan megvalósulását. Márpedig a félig megvalósult "dereguláció" magától értetődően megint csak a kisembert fogja sújtani, aki szabad árak mellett kötött béréből vásárolni szándékozik, akinek munkahelyét a vállalati kötelezettségek oldása megszünteti, miközben munkavállalói érdekeit működőképes mechanizmus nem képes érvényesíteni.

A "dereguláció" támogatásának feltételei így:

- egyidejüségének megkövetelése a különböző szférákban
- jól működő érdekmegjelenítési és érvényesítési mechanizmusok szerepének felértékelése, a döntési folyamatokban való szerepének kiterjesztése.

Magatartást egyeztető eszközök és intézmények

A kormány stabilitást és konvertibilitást célzó gazdasági programjában számos helyen utalás van ilyen intézmények szükségességére. Ezek az egyes kormányzati feladatoknál kiegészítő elemekként, másodrendű célokként fogalmazódnak meg.

Így szerepelnek az alábbiak:

- a versenyszabályozásnál a fogyasztói érdekvédelem;
- a munkapiac szabályozsánál a munkavállalói érdekvédelem;

– a meghozandó jogszabályok között a Munka Törvénykönyv módosítása, a Közszolgálati törvény, a Foglalkoztatási törvény stb. ide vonatkozó célokat fogalmazhat meg,
– a társadalombiztosítás reformja (önkormányzati alapra helyezése) fejezhet ki érdekérvényesítést, ilyen szerepe lehet a Társadalombiztosítási törvény, a Nyugdíjtörvény, az Egészségügyi törvény, az Egészségbiztosítási törvény, a Lakástörvény egyes mozzanatainak.

Úgy tűnik azonban, hogy ezek csak a felülről létrehozandó intézkedéseket tartalmazzák, nem feltétlenül vannak tekintettel az alulról szerveződő érdekérvényesítő mechanizmusok sajátosságaira.
E törvények előkészítése során és a kormányzati intézkedések konkrét lépéseiben érvényesíteni kell a lakossági csoportok valóságos érdekeit képviselő, a döntési folyamatokban és ellenőrzési mechanizmusokban tényleges szerepet kapó és vállaló, térben is strukturált érdekvédelmi intézmények helyét és szerepét.

MEGJELENT!

A korszerű irányítás és gazdálkodás követelményei az egészségügyben

Az egészségügy aktuális kérdéseit veszik sorra a kötet szerzői – vezető hazai szakemberek, gyakorló orvosok, egyetemi oktatók, gazdasági vezetők, informatikai szakemberek, társadalombiztosítási szakértők és a közigazgatási kérdések ismerői –, akik az egészségügy társadalmi-gazdasági környezetét, az egészségügy működésének feltételeit, ellentmondásait, az egészségügyi ellátási rendszer várható változásait, az egészségügy finanszírozásának lehetőségeit, az alapellátás korszerűsítésének problémáit tárják fel.
A kötet hazai modell-kísérletek leírását és értékelését is közreadja.
Neves külföldi szakemberek az angol, az amerikai, a német és az osztrák egészségügy rendszer működését mutatják be.
Ára: 394,-Ft

Gazdaság- és Társadalomkutató Intézet kiadványa

Megvásárolható: Budapest, II. Tárogató u. 2-4.

Független szakértői tanácskozás az alternatív programról

1991. március 23-24-én egy, Gidai Erzsébet által vezetett független szakértői csoport találkozott Pozsgay Imrével és Bíró Zoltánnal. Azóta megalakult a Nemzeti Demokrata Szövetség; a csoport több tagja egyben alapító tagja az NDSZ-nek is. De a független szakértői csoport mint szervezet nem része az NDSZ-nek. A két napos tanácskozás után a szakmai munka folytatódik, a tervek szerint szeptember körül várható, hogy a szakértői csoport átfogó, alternatív gazdasági és társadalmi programmal jelentkezik. E munkálatok részének tekinthető Nagy Pongrácnak az előző számukban közétett tanulmánya is.
Jelen számunkban a szakértői tanácskozáson elhangzottakból nyolc előadást teszünk közzé. *(A szerk.)*

Pozsgay Imre

Hölgyeim és Uraim! Tisztelt jelenlévők!

Gidai Erzsébet tájékoztató szavaihoz kapcsolódva, magam is szeretném megerősíteni, hogy ennek a Független Szakértői Körnek elsősorban az a szerepe és funkciója, hogy nem a szokásos, hanem egy új kezdeményezés formájában próbáljuk meg meglévő ismereteink hasznosításával egybevetni gondolatainkat, és megkíséreljük egy, a válság kezelésére és a kivezető út megmutatására egy alternatív program elvi alapjainak a kimunkálását. Tehát elvi, eszmei jellegű tanácskozásra készültünk. Bár egy ilyen program előkészítése szempontjából mindenfajta és minden forrásból származó ismeret, tudás fontos, mégis talán szükséges és lehetséges a szakértői munka köréből kilépve, egy olyan eszmecserét folytatni, amely már egy programhoz is elvezethet.

Nos, a program, mint cél, lehet riasztó is. Fel kell tenni a kérdést: a programalkotás egybeesik-e azzal a szándékkal, hogy ez a kör független fórumként kíván működni? Én azt hiszem, e két dolog összekapcsolható. Munkánk azok számára válhat programmá, akik a kialakult eszmékkel,

alapelvekkel, gondolatokkal azonosulni tudnak. Akik ezt elhárítják – gondolom – azért nem lesznek vesztesei eszmecserénknek, sem most, sem később; fogják fel úgy, hogy közösen csiszoltuk gondolatainkat, próbáltuk ki eszméink és szellemi teljesítményünk erejét..

A továbbiakban – a szakértői megnyilatkozások előtt – egyfajta politikai hitvallást azonban nem kerülhetek el. Gondolom, ez benne lesz majd Bíró Zoltán szavaiban is.

Természetesen nekünk van saját politikai meggyőződésünk és véleményünk, ítéletünk arról a helyzetről, amely a mai Magyarországon kialakult, és vannak bizonyos kiérlelt terveink, gondolataink arra nézve is, hogy mit lenne célszerű tenni a válság kezelésében, a kiút megmutatásában. Ezt a gondolati és eszmei közösséget én úgy fogalmazhatnám meg, hogy számunkra, akik nemcsak a barátság okán, hanem eszmei közösség okán is már jó ideje együtt dolgozunk, lehetségesnek mutatkozik a Kelet-Közép-Európában kialakult helyzetben sajátosan magyar megoldást találni egy polgárosodó ország és a tőkefelhalmozást a piaccal együtt vállalni tudó ország számára úgy, hogy elismerjük: a termelőerők internacionalizálódnak, a tőke allokációja nem tűr sem országhatárokat, sem közigazgatási határokat. Ám a tőkefelhalmozás és az ipari gazdasági termelés és növekedés következményei akkor lehetnek igazán humanizáltak, emberiek, ha azok valamiféle közösséghez – jelen esetben a nemzethez mint közösséghez – kapcsolódhatnak. És ezzel talán azt is kifejezhetjük majd a vitában, hogy ez a nemzet-fogalom számunkra nem kizárást, kizárólagosságot jelent, hanem olyan identitás fogalmát, amelynek jegyében egy ország felépíthető. Hiszen hazánk jelenleg rendkívül beteg állapotban, mélyülő válságban a kibontakozás körüli perspektívátlansággal vívódik.

Van megoldás a magyar válság kezelésére. Ez a lényege annak, amit mondani szándékoztam, és az, hogy a megoldáskeresés nem elutasítása a világ jelenlétének, hanem annak a bizonyítása, hogy nemcsak tanulékonyságban, hanem alkotó képességben is tudunk európaiak lenni. Félve mondtam ki ezt a szót, mert hiszen lassanként idegrángást és allergiát okoz az Európára való hivatkozás.

A politika – Kossuth szavaival szólva – az egzigenciák tudománya; a mindennapokhoz kötődik és cselekvési kényszerek alatt működik, néha olyankor is, amikor a tudomány vagy a szellemi élet a döntésekhez és a kényszerekhez nem szolgáltat praktikus és azonnal felhasználható információkat. Mégis, mivel itt mi elvi és elméleti oldalról igyekszünk megközelíteni egy majdani gyakorlati politikai program előkészületeit, elsősorban nem aktuális vagy konjunkturális szempontok vezetnek bennünket, hanem az elvi tisztázás igénye, és az ahhoz kapcsolódó szellemi igényesség. Úgy hiszem tudjuk, hogy gazdasági, társadalmi, politikai szempontból milyen állapotban van az ország, de azt is tudjuk, hogy mik egy korszerű demokrácia követelményei. Azt a kérdést azonban a magyar politikai élet a rendszerváltás folyamatában még nem válaszolta meg, hogy mi a pártpolitikai gyakorlat

valóságos társadalmi bázisa. Azaz, bár majdnem hogy publicisztikai közhelynek számít, mégis kimondom: a jelenlegi pártstruktúra semmiképpen nem tekinthető befejezett és lezárt, hosszabb távon is működő politikai struktúrának, s választ kell találnunk arra, hogy egy, az emberi jogok szempontjából kifogástalanul létrejött pártrendszer hogyan találhatná meg valóságos bázisát. Ezt a pártrendszert nem mozgalmak, nem társadalmi konfliktusok hozták létre, hanem egy féloldalas, felemás értékű és tartalmú, a résztvevők által elég gyorsan felrúgott egyezkedés produktuma. A választók, az állampolgárok számára egy erősen "kötött" kínálattal jelent meg, ezzel korlátozta a választhatóságot is az 1990-es márciusi választásokon. Részben ebből ered a kiábrándultság is, és ennek konzekvenciái fél éven belül észlelhetők voltak az állampolgári magatartásban. Ezt fontosnak tartom megemlíteni mindjárt, eszmecserénk elején, mert ebben a kérdésben rejlik az az alternatíva is, hogy a jövőben az állampolgári magatartást a társadalmi elégedetlenség és a politikai közöny jellemzi-e majd, vagy pedig van kiút az elégedetlenségből a felelős aktivitás felé. A társadalmi elégedetlenség és a politikai közöny a termőtalaja minden diktatúrának és minden szélsőségnek és önkénynek. A politikai elégedetlenségből állampolgári magatartás alapján a civil társadalomban kibontakozó aktivitás építője lehet a demokráciának. E Szkhüllák és Kharübdiszek között hajózva lehet ma politikát folytatni. Bizonyos fokig a pártosodásnak is megálljt kell parancsolni. Jelenleg nem feltétlenül pártalapításra van szükség. Fontosabb annak a belátása, hogy hiányos a politikai intézményrendszer, s ebben a hiányban a legnagyobb hiány – a parlamenten belül éppúgy, mint az ország nyilvános politikai küzdőterén – a centrumhiány. Ez nem jelenti azt, hogy nem deklarálják centrumnak magukat ma is politikusok és politikai pártok, ebben azonban, sok a véletlenszerű elem. Fontosabb az, hogy mit lehet strukturálisan is centrumnak tekinteni, aminek létre kellene jönnie mind a parlamentben, mind a társadalomban ahhoz, hogy létrejöjjön a politikai stabilitás, és feloldódjon a válság.

Egy alapvető ellentmondással kell megküzdeni. Ezt a kifejezést lejáratottsága miatt nehezen ejtem ki a számon, de mégis csak ezt tudom használni: a rendszerváltás folyamatának alapvető ellentmondása, hogy a politikai szabadság növekszik, ugyanakkor a gazdasági erőforrások szűkös volta miatt szűkül a gazdasági szabadság. Az erre az ellentmondásra kidolgozott megoldás a centrumpolitika megerősödését eredményezheti, vagy éppen a centrumpolitika hozhatja ezen ellentmondás feloldását. A politikai szabadság és a gazdasági mozgástér beszűkülésének tartós megoldatlansága a szélsőségek megerősödéséhez vezethet. Éppen ezért, az e kérdésre adandó válasz keresése közben, úgy gondolom, nem a társadalom elégedetlenségéből, hanem biztonságvágyából kellene kiindulni, és tudni kell, hogy az elszegényedés ellen nem a szegénygondozás jelenti a megoldást, hanem a válság kezelése.

A parlamenti pártok jó része gyűjtőpárt vagy protopárt, tehát olyan előpárt, amely inkább kulturális és szellemi táborok gyűjtőhelye, semmint valóságos bázishoz és érdekviszonyokhoz kapcsolódó politikai kifejezési eszköz. Ugyanakkor ezen helyzet ellenére nem látom reális célnak ma Magyarországon az előrehozott választások szorgalmazását. Most már könnyű ezt kimondani, a minap közölt közvéleménykutatási adatok birtokában, és persze az időközi választások is mutatták azt – az őszi helyhatósági választásokról nem is beszélve –, hogy a társadalom nem kész egy új választásra. A megkérdezett választópolgárok 9 százaléka ért egyet azzal, hogy belátható időn belül kiírják a választásokat. Így viszont be kell látni azt, hogy nem szabad sorozatos kormányválságokat provokálni senkinek azért, hogy politikai céljait elérje, azt viszont kíméletlenül ki kell mondani, hogy a sorozatos kormányválság ellen nem a jelenlegi parlamenti pártkonzisztencia fenntartása a megoldás, hanem az ott lezajló belső folyamatokból keletkező átrendeződés igényének a kielégítése. Ebben az esetben a sorozatos kormányválság és a viszonylagos politikai stabilitás egyetlen lehetséges megoldása egy szakértőkkel megerősített nemzeti egységkormány. A lokalizált paktumpolitikával szemben viszont addig, amíg ennek a parlamentnek fenn kell maradnia, az alapkérdésekben a konszenzusos döntést előkészíteni. Ez persze csak egy vélemény, de ha most egy csekély részvételű országgyűlési választást valahogy kierőszakolnánk, az megerősítené az állampolgárban azt a tendenciát, hogy nem szükséges részt vennie a döntésekben, s ezáltal nem szükséges vállalnia a felelősséget az ország helyzetéért, jövőjéért.

A másik, illetve további észrevétel, amit e körben szeretnék megtenni (és ezt már rettenetesen óvatosan mondom ki, hiszen ma ezt a magyar társadalom a politikai alvilág- meg a csőcselékmentalitás megjelenésében tapasztalhatja), hogy politikai életünkben jelen vannak a parlamenten kívüli erők is, s ezért mindenki gyanúba keveredhet, aki parlamenten kívüli erőkre is hivatkozik. Ha elvileg és szellemileg pontosan és világosan meg tudjuk határozni ezzel kapcsolatos elgondolásainkat, akkor az extrémizmus gyanújába nem kerülhetünk bele, hiszen azt mindenképpen világossá és félreérthetetlenné kell tenni, hogy a demokrácia nem csupán parlamenti demokrácia, hanem abban az önkormányzatoknak, a civil társadalom önszervező energiáinak, és az ezzel összefüggő, közvetlen demokratikus intézményeknek is helye van. Ha ezt elvileg nem sikerül tisztázni, a nyilvánossággal pedig meggyőzően elfogadtatni, akkor végső soron a végrehajtó hatalom túltengésére, még továbbiakban egy kormányzati önkényre adunk politikai menlevelet, hiszen ha ezt nem ismerjük el, akkor azt az egyensúlyt sem ismerjük el, amelyet a tartalmas és hiteles érdekképviseleti rendszer és önkormányzati rendszer tud csak megteremteni egy társadalomban.

Milyen értékekkel gazdálkodjék az, aki felfedezve a centrum hiányát a parlamentben, és a centrum szervezeteinek hiányát a társadalomban, belátható időn belül mégis valamit kezdeményezni szeretne? Szinte szégyenlős közhelyszerűség az, amit mondok: a nemzet és nagyvilág kapcsolatának

tisztázására és a haza és haladás gondolatának összefüggésére mint alapértékrendre építve, olyan értékszövedéket kellene tartalmassá és konkréttá tenni (és azt remélem, hogy ehhez visz közelebb mostani tanácskozásunk is), amelyben világossá válik az, hogy mit jelent a társadalmi igazságosság és szolidaritás, hogyan hozható összhangba a politikai, jogi egyenlőség, a társadalmi esélyegyenlőség, a képességek és alkalmasság szerinti mobilitás. Ez az értékstruktúra gyakorlatilag él az elmúlt negyven esztendő hagyatékaiban is, él a magyar társadalmi közgondolkodásban. Miközben a sztálinizmussal erősen diszkreditálódott a baloldal, a szocializmus, stb. és az ehhez kapcsolódó fogalmak ma ki sem ejthetők, mégis ma a társadalom nagy része tulajdonképpen olyan következményeket fogalmaz meg, amelyek éppen ezekhez az értékekhez kötődnek. Az is megfontolható persze, hogy a centrumpolitika milyen társadalmi csoportoknak lesz a képviselete. Mert hogy szabadon és nyíltan lehet a vállalkozók képviseletéről beszélni, progresszív új dolog, és hogy szabadon és nyíltan lehet nemzeti érdekről és annak nemzetközi kapcsolatokkal realizálható külpolitikai szempontjairól beszélni, ez is nagyon fontos. Elvontan szabadon lehet munkavállalói érdekről és az ahhoz kapcsolódó ügyekről is szólni, de ezeknek az értéktartalmát kifejező fogalmak, szavak ma nem használatosak Kelet-Európában. Majd azok lesznek, de félő, hogy akkor már az extremitás útján köszönnek vissza, és ezt ne adja az Isten...

Tehát miközben a vállalkozók érdekei köré szerveződő és egy középosztály érdekeihez szerveződő gondolatkör és fogalomkör szabadon használható, valamiképpen azt is ki kell mondani, hogy a munkavállalók létbiztonsága és a középosztályba való felemelkedésük nyitott esélye minden vállalkozás alapja ebben a társadalomban.

Végül csak egy felsorolás: lehetséges-e túllépni a politizálás ideológiai korlátait? Leketséges-e meghaladni a politizálást táborozássá változtató népi-urbánus ellentétet? Lehetséges-e rövid időn belül erőforrásokhoz jutni az elszegényedés megállításához, az ésszerű foglalkoztatáshoz és a munkanélküliség kezeléséhez? Miben mulasztott a kormány az államadósság kezelésében, s van-e alternatív megoldása ennek, csakúgy mint az infláció kezelésének? Az állampítés további feladataival kapcsolatban: mikor jön el az ideje egy új alkotmányozásnak? Ezt a kérdést akkor teszem fel, amikor tudjuk, hogy a jelenlegi parlamentnek súlyos adósságai vannak a gazdasági törvényhozásban és az önkormányzatokkal kapcsolatos törvényhozásban, valamint az államháztartás reformjában egyaránt. Az állampítés, az állam, az állampolgárok, a civil társadalom és a középosztályosodás lehetősége milyen összefüggésben vannak egy olyan országban, amely bár a keleti térségben a legelőrehaladottabbnak mondhatja magát, az európai térségben gyenge civil társadalommal működik? És végül: piac és társadalom kapcsolatáról: kinek a javára valósul meg a privatizáció, a kárpótlás, a tulajdonreform? És végül kinek nyújt ez biztonságot? Egy zárt és kasztrendszerűen

működő új politikai elit jön-e létre, vagy pedig nyitott és a mobil politikai elit lesz-e az országban? Milyen tulajdonosi osztálya és középosztálya lesz Magyarországnak? Ott, ahol az állami túlsúly egy bukott államszocialista kísérlet után még mindig tartósnak ígérkezik, megteszi-e azt az állam, hogy épp a leggyengébb, a nemzet jövője szempontjából ugyanakkor a legfontosabb területekről vonul ki, és nem mutat túl nagy aktivitást a kivonulásban olyan területeken, ahol viszont már régen időszerű lett volna a bürokrácia visszavonása. Még világosabban: nyilvánvalóan, a monetáris politika egyik következménye az, hogy az elvonás és az állami bevétel, valamint takarékosság alapvető folyamataiban az érdekképviselet nem jelenik meg színvonalasan. Törékeny a szociálpolitika érdekképviselete, és törékeny a kultúra érdekképviselete is ebben az országban. Lehet-e változtatni ezen a jelenlegi szakaszban, vagy lehet-e tervet készíteni arra, hogy miként változzék meg ez a helyzet? Végül a nemzetközi kapcsolatokról annyit, hogy vajon történhetett volna-e másként a szomszédokhoz való viszony rendezése, milyennek ígérkezik a magyar-szovjet kapcsolatok helyzete, és egyáltalán képes lesz-e élni Magyarország a közép-európai geopolitikai előnnyel. Magyarország tulajdonképpen valóban, mint egy kilátótorony áll itt Európa közepén, ahol Londontól, Párizstól egészen Vlagyivisztokig lehet ellátni, és nemzetközi kapcsolatokat építeni.

Nos, ezt a vázlatot szerettem volna ebben a bevezetőmben előterjeszteni, és szeretnék a vitában is részt venni, figyelemmel kísérni gondolataikat.

Bíró Zoltán

Előrebocsátom, hogy természetesen Pozsgay Imrével túlságosan régi és meglehetősen jó a kapcsolatunk, ahhoz hogy túlságosan sok újat tudnánk mondani egymástól függetlenül, amikor együtt szólalunk meg. Én mindenesetre megkísérlek néhány főbb kérdést, általam érvényesnek tartott jelenséget vázolni, a vitához való hozzájárulásként.

Azzal kezdem, hogy emlékeztetek rá: 1945-ben az első Bibó-vita (A magyar demokrácia válsága c. Bibó tanulmány vitája) azzal kezdődött, hogy Lukácsék szemérehányták Bibónak – sok más egyéb mellett –, hogy elpszichologizálja a politikai kérdéseket, túlságosan nagy súlyt fektet a lélektani, társadalomlélektani kérdésekre akkor, amikor politikai elemzésbe fog, és amikor politikai jövőt jósol. A mai helyzetben az egyik legfontosabb tanulság – többek között – az, hogy a lélektani helyzeteknek, a társadalomlélektani tényezőknek kiemelkedően fontos szerepük van a politikában. Az egész folyamat, ami az elmúlt három évben végbement, s kiváltképpen az utolsó évben, amikor már az úgynevezett szabad választások után választott parlament és választott kormány működik, illetve úgymond legitim politikai intézményrendszer bizonyít, mégis kedvetlen az ország, kedvetlen az egész társadalom. Egyetlenegy számottevő társadalmi réteg sincs, amelyik a he-

lyén érezné magát a társadalmon belül és viszonylag kiegyensúlyozottnak (vagy egyáltalán, elfogadhatónak) ítéli a saját helyzetét. Különösen fontosnak tartom azt a lélektani környezetet, amelyben a politizálás ilyen vagy olyan módon végbemegy. A kialakult helyzetnek egyik legfontosabb oka az, hogy a választások utáni első pillanattól kezdve az új parlament működését (amit a televízióban láthatott az ország) a közvélemény úgy ítélte meg, az szüremlett le a láttottakból, hogy van itt egy parlament, amellyel ez a nép nem tud mit kezdeni. Ez a parlament csinál valamit, vitatkozik valamilyen dolgokon, paragrafusokon, egymáson, egymás politikai-ideológiai vagy egyéb nézeteit vitatja, időnként meglehetősen nyeglén, és közben nem történik meg a gyakorlati életben az, aminek meg kellene történnie.

A másik fontos elem nyilvánvalóan az anyagi, az életszínvonalbeli romlás, amelynek nem csupán az anyagilag megfogható tényei, hanem ennek lélektani hatása teremt nyilvánvalóan rossz közérzetet, elégedetlenséget és egyre feszültebb állapotot.

Végül kulcsszónak tartom, hogy összességében, mindent beleértve, a gazdasági viszonyokat éppúgy, mint a közbiztonságot, a közintézmények állapotát, helyenként működésképtelenségét, a biztonság hiánya, a biztonságérzet hiánya az, ami a leginkább labilissá és veszélyessé teheti a mai helyzetet.

Hozzáteszek még egy kérdést: rendszerváltás vagy nem rendszerváltás? Az nyilvánvaló számomra, bárhogyan működjön is a politika, bármilyen is a hatalomgyakorlás módja, és bármennyi kifogás merülhet fel a hatalomgyakorlás módjával szemben, ha a jogrendszer, a politikai rendszer és részben a gazdasági rendszer eddigi és látható változásait nézzük, itt nyilvánvalóan rendszerváltásról van szó, nem csak Magyarországon, hanem ebben a térségben általában. Az más kérdés, hogy ez a rendszerváltás meggyőződésem szerint nem forradalmi úton ment végbe. Nagyon hosszú , elhúzódó folyamatoknak az eredménye. Ez a folyamat korábban kezdődött el, nem akkor, amikor megalakult az első párt Magyarországon, nem akkor, amikor deklarálta az első politikai szervezet a fellépését. Ez a folyamat korábban indult, egy világpolitikai erőtéren belül kialakuló, nagyobb léptékű, nem magyar és nem is csupán közép-európai folyamat keretében, és ez gyorsult fel lényegében 1987-88-ban, majd ettől kezdve minden évben egy-egy új gyorsulással, egy-egy új gyorsítással, részben tudatos közreműködőkkel, részben a történelem spontán folyamatai révén, végbement gyakorlatilag a rendszerváltás első fázisa. Ez a rendszerváltás nyilvánvalóan még nem fejeződött be, ennyi idő alatt nem is fejeződhetett be, éppen azért, mert nem forradalmi úton ment végbe. Az elkövetkezendő két-három év alapozza meg olyan mértékben ezt a rendszerváltást, hogy a végén majd elmondható: a rendszerváltás megtörtént és lezárható az a folyamat, amit rendszerváltásnak nevezünk.

A kérdés valójában az, hogy milyen maga ez a rendszerváltás, és milyen lehet vagy milyen lesz az a rendszer, amelyik az elmúlt 40-50 esztendő után következik.

Mire is lehet itt felkészülni? A személyek szabadságának a korlátozása ettől a pillanattól kezdve nem a pártállamtól, hanem a pénz, illetve a tőke hatalmától függ. Tehát a személyi szabadság korlátozásáról szerintem nem lehet úgy vélekedni, hogy eljött a szabadság pillanata. Csak úgy lehet vélekedni, hogy egy politikai diktatúra, egy pártállami, enyhített vagy lágyított diktatúra után most egy másfajta erő lép a helyébe, és ez a másfajta erő korlátozni fogja, mégpedig lényegesen az egyéni szabadság-lehetőségeket (esetleg bizonyos pontokon, bizonyos részletekben még jobban, mint ahogy ez a közelmúltban volt).

A nemzeti függetlenség nem egy keleti impérium, katonai és adminisztratív politikai erő által lesz korlátozva, hanem elsősorban a nyugati hatalmak gazdasági és tömegtájékoztatási eszközei és ereje által. Ennek is vannak már jelei, nem is kell ezt részletezni, teljesen nyilvánvaló, hogy az ország mai állapota és helyzete – hogy egyáltalán gazdasági partnerként vagy gazdasági segítségül hová fordulhat – jelentős részben meghatározza az ország közeljövőbeli gazdasági helyzetét, de ezáltal nyilvánvalóan nagymértékben meghatározza politikai lehetőségeit, politikai mozgásterét is.

A társadalom mozgásformáit és kényszerpályáit nem a szocialista diktatúra, hanem a kapitalista liberalizmus törvényei fogják megszabni.

A "Juss" című folyóirat feltett egy körkérdést, többeknek közülünk, nekem is, hogy milyen kapitalizmust képzeltünk mi akkor, amikor belekezdtünk 1987 táján a rendszer megváltoztatásába, és hogy képzeltük el a rendszerváltást: milyen kapitalizmussá váljon az a társadalom, amelyben most élünk? Azt a választ adtam (és szerkesztőségben elárulták nekem, majdnem mindenki így válaszolt), hogy semmilyet. Tudniillik azt gondolom, hogy ennek az országnak, és általában azoknak a népeknek, amelyek ebben a térségben élnek, nem az az érdekes (s talán azt is mondhatom, hogy Nyugaton sem és Keleten sem), hogy egy társadalom teoretikusan szocializmusnak vagy kapitalizmusnak neveztetik-e. Egyetlen kérdés érdekel mindenkit – engem személy szerint is–, hogy milyen lesz az én számomra, a hozzám tartozók számára, mennyire lesz értelmes, humánus az a rend, amiben élni kell. Annyiban feltétlenül értelmesebb lesz, mint az előző volt, hogy kevésbé fogja számításon kívül hagyni az ember természetét. Tehát azt a voluntarista, az ember természetét figyelmen kívül hagyó, erőszakos és időnként drasztikusan erőszakos politikát tekintve, ami a világot meg akarta változtatni, és benne sem a dolgok természetét, sem az emberek természetét nem vette figyelembe, nyilvánvalóan döntő változás várható. Az más kérdés, hogy önmagában ettől mennyire lesz otthonos az a világ, ami itt teremtődik, és mennyire lesz igazságos és humánus.

A kérdés számomra az – amit Pozsgay Imre is mondott –, hogy van-e ezek között józanul felismerhető, megítélhető harmadik lehetőség, van-e

harmadik megoldás ebben a helyzetben. Erre azt tudom mondani, hogy harmadik megoldás mindenképpen kívánatos volna, de kétséges, hogy mennyi ehhez a lehetőségünk. Arra mindenképpen törekednünk kell, hogy az ország kiszolgáltatottságát, legyen az külföldi vagy hazai monopóliumnak való kiszolgáltatottság, egy nemzet kiszolgáltatottságát, és ezen belül az ember, az autonóm ember kiszolgáltatottságát, a lehető legkisebb arányúra kell csökkenteni. Azért fogalmazok így, mert úgy vélem, a közeli jövő – hogy a távolabbi mit hoz, azt nem tudhatjuk – egészen biztosan kiszolgáltatottá tesz országokat, nemzeteket ebben a térségben, gazdasági-politikai és egyéb szempontból. A kérdés: egy sajátosan magyar út lehetősége, figyelembe véve a természetesen az európai és a világpolitikai tendenciákat, az azokhoz való alkalmazkodás természetes kényszerét, vagy pedig azon túl, esetleg valamiféle sajátos, az Európa keleti és nyugati fele közötti egész térségre jellemző lehetőség, a geopolitikai tényekből, a gazdaság történetéből, a nemzetek történetéből következően egy közép-európai sajátos út, vagy pedig ezen belül még külön egy sajátos magyar lehetőség, amelyik esetleg csak bizonyos jegyeiben különbözik a nagyobb európai tendenciától, de azokban feltétlenül különbözni fog. Ezt én nagyon valószínűnek tartom. És ha ez valószínű, mint ahogy a szükséghelyzeteink eleve valószínűsítik, geopolitikai helyzetünk valószínűsíti, akkor jó azt felismerni, és jó ennek annyiban elébe is menni, hogy minden ideológiát félretéve, de nagyon határozottan azt a politikát kellene támogatni, amely ezt az országot legkevésbé kiszolgáltató helyzetet akarja megteremteni. Ennek a politikának és ennek a gyakorlatnak – beleértve természetesen a társadalmi élet valamennyi területét – az eszközeit kellene felkutatnunk, ezeket az eszközöket kellene megtalálni és alkalmazni az átalakulás folyamatában, nem a pillanat, hanem a távlatok jegyében. Maga az átalakulás folyamata az, amiben most élünk, s ebben a két-három évben megalapozódik, eldől nagyon sok minden az elkövetkező évtizedekre.

Ebből az következik, hogy ezen a tanácskozáson, s majd a továbbiakban, egyszerre kell gondolkodni a három évre szóló, lényegében válságkezelői programon, és beágyazni ezt, a gondolkodás azonos menetében, egy távlatosabb, egy-két évtizedre szóló programba. Abban én Pozsgay Imrével teljesen egyetértek, és gondolom, a tanácskozáson egyet fogunk érteni ebben, hogy most az átalakulás válságos szakaszához értünk el. Nincs fontosabb, mint választ adni arra, hogy ezzel a válsággal mit lehet kezdeni, hogyan lehet ebből a válságból kivezetni az országot. Ennek van politikai, erkölcsi oldala, és ezen a következőt értem: először is, bizalomerősítő politikai gyakorlatot kell kialakítani, ami mindenekelőtt abból állna, hogy meg kellene szüntetni az ideológiai pótcselekvést a politikában. Az eddig eltelt időszak sok szempontból – nagyon is érthetően – elsősorban az ideológiai túlhabzás jegyében zajlott le. Mindenki igyekezett a maga pozícióját, beleértve ebbe pártokat is, de beleértve a politizáló személyeket, a közéletbe belépő személyeket is, ideológiailag elhelyezni a folyamatban, vagy azért, mert meg-

próbálta levetkőzni ezzel az elmúlt rendszerhez kötődő jegyeit vagy múltját, vagy azért, mert a korábbi félreszorítottságát most elsősorban vagy keresztény, vagy nemzeti, vagy európai, európéer ideológiával próbálta felhangosítani, és próbált ebből politikai lehetőségeket teremteni.

Fontos szempont lehet egy bizalomerősítő politika számára, hogy meg kell szüntetni a paktumpolitikát (beleértve ebbe a kormányzatot is, meg a koalíciós pártokat, és beleértve az ellenzéket legalább ilyen mértékben). Ennek a paktumpolitikának kialakulásáról annyit, hogy meggyőződésem szerint azzal, hogy egy kerekasztal-tárgyalás formájában történtek meg a megegyezések, és nem egy sokkal korrektebb, nyilvánosabb, és talán a legitimitást is lényegesen jobban kifejező alkotmányozó nemzetgyűlés formájában, ez megágyazott a paktumpolitikának. Ez a paktumpolitika igazán nagy politikává akkor realizálódott, amikor az első döntő pillanatban a kormány néhány vezetője és a szabad demokraták néhány vezetője megkötötte azt a bizonyos nagy paktumot. Ettől kezdve még erőteljesebbé vált a különféle kis paktumoknak a rendszere a politikában; és attól tartok, ha ez így megy tovább, akkor sem parlamenti munka, sem pedig parlamenten kívüli, tisztességes közéleti tevékenység nemigen alakulhat ki. Egyszerűen versenyképtelen lesz minden, nem paktumpolitikát folytató politika ezzel a paktumpolitikával szemben, egészen addig, amíg ez katasztrófához nem vezet. Egyszerűen azért, mert részben az erkölcsi felháborodás, részben a politikai érdekek olyan mértékben szembekerülnek ezzel, hogy az esetleg egy kormányzati vagy parlamenten belüli robbanáshoz is elvezethet.

És végül, ami ezzel szorosan összefügg, valamiképpen korlátozni kell, és ennek nagymértékben az önkorlátozás a lehetősége, a taktikai és a pártpolitikai érdekek elsőbbségét a nemzeti érdekekkel szemben. Itt vitatkoznék Pozsgay Imrével, amikor ő azt mondta, ugyanennek a gondolatnak a jegyében, hogy a pártosodásnak megálljt kell parancsolni. A pártosodásnak nemigen tudunk megálljt parancsolni, sem ő, sem más, amennyiben a pártosodás valamilyen okból tőlünk teljesen függetlenül, tehát a személyi akaratunktól teljesen függetlenül tovább erősödik.

Az erkölcsi, politikai alapokon túl természetesen egzaktabb változásokra is szükség lesz. A politikai intézményrendszer változása is szükséges. Ennek az egyik fontos tényezője lenne szerintem az, hogy ebben, a Pozsgay Imre által is emlegetett – ebben teljesen egyetértek vele – félig kialakult többpártrendszerben, ahol lassan minden párt úgy hivatkozik a legitimitására, hogy miközben minél hangosabban hivatkozik rá, annál kevésbé van meg ez a legitimitás, feltehetően szükség lesz egy új politikai erőre (az más kérdés, hogy ezt ki hozza létre, mikor és milyen formában), amely képes belépni ebbe a folyamatba. S azáltal, hogy a struktúrába belépett, képes lesz ezt a pártstruktúrát és politikai struktúrát meg is változtatni. Tehát egy tényleges politikai erő, amely nem ugyanazt képviseli, amit ma a pártok képviselnek. A mai pártok már nem képviselnek valódi politikai erőt. A helyzethez hozzá tartozik, és fontos leszögezni, a Magyar Demokrata Fó-

rumtól a Szabad Demokratákig, a Kisgazdáktól a Kereszténydemokratákig, vagy az MSZP-ig az jellemző az egész pártstruktúrára, hogy részben a tagsága (az egyébként is kicsi tagság, tehát a 30-40 ezer vagy 10 ezer, vagy 20 ezer tag) morzsolódik, a tagság csökken, a szimpatizánsok köre pedig szinte megszünt, ebből következik részben a bizalmi válság is. Nincs igazán szimpatizáns kör, nagyarányú szimpatizáns kör egyetlen párt körül sem. Ebbe a szerkezetbe be kell hogy lépjen egy új politikai erő, akárminek nevezzék, pártnak, mozgalomnak, vagy bármi másnak. Hogy ez a politikai erő milyen legyen vagy milyen lehet a jellege és természete, ezt nagyon nehéz megjósolni. Pozsgay Imrével abban teljesen egyetértünk, hogy valamiféle nemzeti centrumnak a politikai struktúrában létre kell jönni, és nagyon valószínű, hogy egyelőre szociáldemokrata párt vagy szocialista párt, vagy mondjuk valamilyen középbal párt címén ez nem jöhet létre. Ennek több oka van, amibe most nem érdemes itt belebonyolódni. De az biztos, ha csak a legutóbbi okait nézem, hogy a baloldal olyan mértékben lejáratódott a köztudatban, hogy ahhoz az emberek nem tudnak hozzácsatlakozni. De hogy az MDF a centrumot, a centrumképzés lehetőségét elvesztette, erről meg vagyok győződve, holott az egyetlen erő volt, amelyik ezt elvben be tudta volna tölteni, és törekedett is erre (programjában is megfogalmazva). Ennek ez erőnek valamiféleképpen létre kell jönni, és az sem kétséges a számomra, hogy ennek a centrumra törekvő erőnek mindenképpen tartalmaznia kell a programjában olyan elemeket, amelyek a történelmi baloldalon jöttek létre; és olyan érdekeket is képviselnie kell, amelyek nem egy új burzsoáziának vagy egy új felsőközép-osztálynak az érdekeit jelzik, hanem például részben a munkavállalókét, részben a kisvállalkozókét. Olyan középosztálynak a lehetőségét csillantja fel, amely nem felülről lefelé csúszva képződik, és nem mesterséges konstrukció, mint amilyen sajnos a magyar középosztály mindig is volt Világos óta, illetve a kiegyezéstől kezdve. Tehát gyakorlatilag nem erőltetve, mert azt amúgyis a történelem csinálja, de a történelemhez igazodva és a történelemnek besegítve, egy népi középosztály kialakítása érdekében kellene munkálkodnia, bárminek hívják ezt az új politikai erőt, és bárkit, aki abban részt vesz.

Befejezésül felvetem, Pozsgay Imréhez kapcsolódva (aki áttételesen szólt erről) ki veszélyezteti a demokráciát? Ha a mai politikai helyzetet értékeljük, akkor azt mondhatjuk, hogy ma a demokráciát nem szélsőséges erők veszélyeztetik, mert nincsenek szélsőséges erők. Vannak szélsőséges emberek, szélsőséges személyek, akadnak szélsőséges pártocskák, de ezek nem pártok igazán, hanem néhány fős szélsőséges csoportocskák. Elsősorban szélsőségesen jobboldaliak. Az én szempontomból többé-kevésbé szélsőségesen baloldalinak lehet ítélni a maradék MSZMP egy részét. De én most nem ezektől féltem a magyar demokráciát. A magyar demokráciát az veszélyezteti, aki a demokrácián belül nem képes ország működésének az elemi rendjét megteremteni. Tudniillik, abban a pillanatban, ahogy ez az elemi rend hiányzik, szétesik az intézmény, szétesnek a szervezetek, az állampolgárok teljes

bizonytalanságba kerülnek, akkor valóban az következik, hogy a rendteremtésnek bármelyik variációja esélyes lehet. Hogy ez honnan jön elő majd, és melyik bokorból ugrik ki, aki ennek a rendteremtésnek az élére áll, azt most nagyon nehéz lenne megmondani. Egy belső, természetes működésű rend megteremtése, megőrzése és kialakítása nélkülözhetetlen éppen a demokratikus rend fenntartása szempontjából.

A Nemzeti Egységkormányról nagyon röviden: még a kormányalakítás előtt tettem ilyen javaslatot a nyilvánosság előtt is. Akkor, azt hiszem, volt, lett volna esély rá, meg kellett volna tenni. Mert talán ez a kormányzás nem egészen így nézne ki ma, ahogy kinéz, de elmulasztották ezt a történelmi pillanatot. Elmulasztotta a parlament, a kormány, a pártok, mindenki. Kérdés, hogy ma már ez értelmes és lehetséges-e, én is szívem szerint ezt tartanám átmenetileg megfelelő megoldásnak. Természetesen csak átmeneti jelleggel, hiszen a dolgok természetes rendjének vissza kellene állni. Amíg azonban ez a válságos időszak tart, mondjuk egy-két évig egy Nemzeti Egységkormány lényegesen könnyebb helyzetben lenne, lényegesen több eséllyel oldaná meg a feladatokat.

Gazdasági kérdésekre nem akarok kitérni, nem vagyok szakember ebben; de a politikai oldalról nézve, meg vagyok arról győződve, hogy akármilyen tökéletes, mondjuk pénzügypolitikai, pénzügyi, szakmai szempontból akár a Kupa-program, akár más pénzügyi program, az ország gazdasági helyzetének a megoldása, egyáltalán a megoldás útjára való rálépés, szerintem megoldhatatlan ezzel az adósságállománnyal, ezekkel a törlesztési terhekkel. Ezt azért tartom nagyon fontosnak leszögezni, mert tudom, hogy a szakemberek (nemcsak a Nemzeti Banknál, de mások is) mindenütt elmondják, hogy képtelenség az adósságteher csökkentésének felvetése, hogy az ország nem léphet erre az útra. Lehet, hogy ez a banklogika szempontjából így van, és én ennek a logikáját egy percig se kérdőjelezem meg, de van egy politikai logika is, amely viszont azt mondja, hogy ha ez a folyamat így tart, ha nincs más megoldás, ha ez az adóteher marad, ha ez az áremelési tendencia marad, ha az elszegényedés folytatódik, ha a közintézmények pusztulnak, és az adósságállomány, adósságtörlesztés így folytatódik, akkor ebben az országban nem látok az elkövetkezendő egy-két éven belül esélyt arra, hogy az indulati elemek eluralkodása nélkül fenn lehet tartani a rendszerváltást segítő folyamatot. Tehát túl azon, hogy valamiképpen privatizálni kellene a magyar gazdaságot, és túl azon, hogy bármilyen más, gazdaságpoltikailag fontos lépést tennénk, mindenképpen meg kellene teremteni azt a lehetőséget, hogy az adósságállomány törlesztésének, kamatainak egy része, valamilyen aránya bent maradjon az országban, mert másként nem tudjuk szerintem megoldani ezeket a politikai kérdéseket sem.

Gidai Erzsébet

Hozzászólásomban a nemzeti értékeket mentő alternatív társadalompolitika kialakításának három tipikus kérdését szeretném kiemelni. Ez – véleményem szerint – ma kiindulópontja annak, hogy a válságnak egy mélyebb állapotát vagy a politikai összeomlást el tudjuk kerülni.

A kardinális kérdések egyike az *eladósodás* (erről Bíró Zoltán beszélt) és az eladósodás kérdésének a megoldása. Majdnem tíz éve foglalkozom a makroszintű modellezéssel és benne többek között a hazai eladósodás kérdéseivel (kollégáimmal, Thoma Lászlóval, Lóránt Károllyal és más szakértőkkel együtt készítettünk erre vonatkozóan empírikus vizsgálatokat is).

1985-ben, amikor az eladósodásunk megugrott, elemzéseinkben még olyan ajánlás született a részünkről, hogy a további hitelek felvétele nem gazdaságos, ezt meg kell állítani, és javasoljuk a még meglévő, a mainak kb. egyharmadát kitevő adósságállományunk korrekt törlesztését. A folyamatok – mint ismeretes – az elmúlt évek során úgy alakultak, hogy eladósodásunk szinte exponenciális gyorsasággal növekedett, és az ilyenfajta koncepciókat félretolták az akkori döntéshozatalban. 1987-ben – megjelent erről a tanulmány is – már megfogalmazódott: ha összevetjük eladósodásunkat az ország teherbíró-képességével, a gazdaság és a lakosság teherviselő képességével, akkor az adósságállomány hosszú lejáratú hitelekre való átváltásának kérdése vetődhet fel, de további hitelek felvételére nem kerülhet sor. Ha az azóta eltelt időszakot nézzük, akkor szinte megduplázódott az adósságállományunk, tehát továbbra sem kalkulált a döntéshozatal az alternatív gondolkodók által megfogalmazott javaslatokkal. Mára már gyakorlatilag Magyarország fizetőképessége összeomlott. Tehát nem úgy merül fel a kérdés, hogy moratórium, átütemezés, átváltás, hanem az adósságállomány egy részének a leírattatása, a kamatfizetési terhek alól való néhány éves felmentés és ezek egy részének végérvényes eliminálása vált szükségessé.

Ha a terheket összevetjük az ország teherbíró képességével, akkor gyakorlatilag – szemben a pénzügyi szféra egy szűk körének a véleményével – Magyarország már évek óta fizetőképtelen. Az a tény, hogy az adósság terheinek fizetésére valamilyen formában megszerzi hitelekből a forrásokat, nem azt jelenti, hogy az ország saját maga termelte ki, és saját forrásaira támaszkodik. Tehát ez a helyzet nem azt jelenti, hogy az ország potenciálisan és jelenleg is fizetőképes. (És nagyon rossz pénzügyi gazdálkodást is tükröz, ha már a bank szempontjából nézem.) Eladósodásunk enyhítése olyan mértéktelen tőke-kiszivattyúzást eredményez, hogy gyakorlatilag hosszú távra felemészti azokat a potenciális erőforrásokat, amelyek a gazdaság élénkítését, a lakosság teherviselésének és terheinek a csökkentését szolgálnák, és a humán infrastruktúra fejlesztését támogatnák. Holott nemzetközi tapasztalatok is azt mutatják, hogy a gazdaság egyik legfontosabb

dinamizáló ereje a szellemi tőkébe, az emberi tőkébe való beruházás – és itt térül meg a gazdaság szempontjából is legeredményesebben a ráfordítás.

Eladósodásunkkal kapcsolatban általában nemzetközi, tehát külföldi adósságról szoktunk beszélni. Ehhez azonban még hozzá kell adnunk a kormányzatnak a belső adósságállományát is, a kettő között jelentős összefüggés is van. Most azt halljuk, hogy az elmúlt évben viszonylag jobban lehetett teljesíteni az adósság-törlesztést és a kamatok törlesztését, ebben minden valószínűség szerint közreműködött az, hogy a lakosságnak a "húzd meg, ereszd meg!" taktikával engedményt tettek a szabad deviza-vásárlásra, s mintegy egymilliárd dollár befizetése történt. Az egymilliárd dollárnak (tehát szabad valutáknak) devizaszámlára történő befizetése, vagy a különböző úton-módon történt valutavásárlásoknak az összege a Magyar Nemzeti Bankba vonult, és a nemzeti fizetési kötelezettségünk teljesítésére is minden valószínűség szerint felhasználták.

Az első és a leglényegesebb lépés az lenne, hogy az alternatív program esetében az eladósodás menedzselésében, a leírattatás ügyében egy nagyon konzisztens és határozott program bontakozzon ki, képviselői ezt a nemzetközi tárgyalási fórumokon is vállalják fel, és ebben intézkedések történjenek. Ha összevetjük a technológiai és a gazdasági fejlődést, akkor tulajdonképpen Magyarország ma a világnak az egyik legeladósodottabb országa. Nagy Pongrác tanulmányában úgy fogalmaz, hogy Magyarország a legeladósodottabb ország, ha fajlagos mutatóját tekintjük, tehát az egy főre eső adósságállományt, amely 2000 dollár fölötti. És ha a dél-amerikai eladósodott országokkal hasonlítjuk össze, Magyarországon az eladósodást nem kísérte technológiai fejlesztés vagy struktúra-átalakítás, amint ez az említett országokban végbement. Tehát gyakorlatilag ez az adósságállomány, illetve az e mögött meghúzódó hitelállomány be se kerül az országba, és ez többszörös ellentmondást és forráshiányt jelent.

A második kritikus pont, amelyet ki kell emelni és egy alternatív gazdaságpolitikai-társadalompolitikai programnak alapkövévé kell tenni, az *életminőség és az életviszonyok* drasztikus romlásának a megállítása. Ha az életszínvonal és életviszonyok mutatóit elemezzük, az elmúlt tíz évben gyakorlatilag lassú, majd az 1980-as évek második felében gyorsuló romlás következett be. Az 1991-es év pedig egy még fokozottabb, szinte minden rétegre kiterjedő elszegényedés programját nyújtja a magyar lakosságnak. 6000 háztartást kérdeztünk meg az elmúlt évben arra vonatkozóan, hogy az életkörülményekben milyen változások várhatók, s a megélhetési viszonyok hogyan alakulnak. Mintegy annak igazolásául, hogy nincs olyan gazdaságpolitikai program a világon (vagy legalábbis nem hiszem, hogy találnánk), amely célkitűzésül a lakosság elszegényedését vállalná fel. Minden valószínűség szerint Nyugat-Európában nem sokáig maradna hatalmon egy ilyen felfogást képviselő kormányzat.

Mit mutatnak a vizsgálatok? Ha durván egy Gauss-görbe mentén helyeznénk el nagy csoportokban a lakosságnak a jövedelem szerinti megosz-

lását, akkor egy nagyon vékony réteg jelenik meg csupán, az úgynevezett "érzéketlen" gazdag réteg, amely 400 – 600 ezerre tehető. Ebben az évben (éppen az ügyeskedőknek nagyobb teret adó intézkedések következtében) esetleg még 200 ezerrel megnövekszik ezeknek a száma. Gyakorlatilag ez a réteg érzéketlen bármilyen inflációval és tehernövekedéssel szemben. Ugyanakkor a másik oldalon, a másik szélsőséget tekintve e durva bontásban, ott található a gyorsuló ütemben növekvő szegény réteg. Gyakorlatilag ide tartoznak mindazok, akik a létminimumon, illetve az alatt élnek. Jelenleg a számításaink szerint 1991-re vetítve 8000-8200 forint a létminimum, akik ezen és ez alatt élnek, mintegy 4-4,5 millió fő. Tehát a hazai populációnak mintegy 40 százaléka az a réteg, amelyik a szegénység határának a küszöbén vagy szegénységben él.

És itt van a nagy kérdőjeles csoport, amit középső rétegnek vagy középrétegnek vagy közép-struktúrának szoktak mondani. (A görbénken a két szélső réteg között helyezkedik el.) Kétségtelen, hogy nemzetközileg is a konszolidáltabbnak tűnő középrétegre támaszkodnak általában a kormányzatok, a középrétegnek van perspektívája arra, hogy felemelkedhet vagy legalábbis a gyerekei felemelkedhetnek és jobb viszonyok között élhetnek, mint a szülők. Ebben a perspektívában a szegény réteg konszolidált tagjai is a középrétegbe kerülnek. Ez az értékrend borult fel Magyarországon az elmúlt években. Felgyorsult az elszegényedés, vagyis az a lefelé húzó erő, ami az elszegényedés perspektíváját nyújtja számukra. A szegények még szegényebbek lesznek, a középréteg pedig elszegényedik. Amennyiben e torzulások felgyorsulnak, akkor az aktuális kormányzattal szemben viszonylag lojális középréteg is fellázad, és keresi azokkal a szövetséget, akik sorstársai lettek, s akikkel együtt tud tiltakozni a fennálló rendszer s annak intézkedései ellen. Tehát ebből adódóan hamis illúzió az, hogy a középréteggel meg tudjuk oldani a gazdaság bajait, sőt ez súlyos politikai feszültséget termelhet újra bővített mértékben. És mindez tulajdonképpen csak a mennyiségi oldal.

Mit is jelentenek a növekvő terhek? Ezt a vizsgálatok megmutatták. Egy négytagú családot vettünk alapul, két eltartott gyermekkel, két átlagkeresettel rendelkező szülővel, amely átlagkeresetet nettó 12 ezer forintban vettünk alapul. A folyamatos tehernövekedés miatt (amelyeknek a hatását a későbbi hónapokban érezzük igazán) mintegy 10-12 ezer forinttal nő meg a család havi kiadási többlete. Nyilvánvaló, hogy ezt az első gazdaságból nem képes megszerezni, hiszen ott restriktív bérpolitika érvényesül. Eddig a rendszer a "húzd meg-ereszd meg" akcióban lehetővé tette, hogy az emberek bárhol, bármilyen jövedelmet szerezzenek, bárhonnan összeszedjék a megélhetési forrásaikat a második és a láthatatlan gazdaságból. (Ez nem európai lépték és nem európai érték, ezt nagyon jól tudjuk.) Ezek a források beszűkültek, mert hiszen ha nincs fizetőképes kereslet a piacon, a vállalkozó nem tud eladni (ez vállalkozás-ellenes is), tehát megszűnnek a pótlólagos munkahelyszerzés lehetőségei is, még az úgynevezett nem adózó területen,

tehát az árnyékgazdaságban vagy a láthatatlan gazdaságban is. Következményként ez az ördögi kör tovább növeli a munkanélküliséget, és tovább rontja az esélyeit azon konszolidált családoknak, amelyek pótlólagos jövedelemmel a korábbi életszínvonalukat biztosítani kívánják.

Még egy adalékot hadd emeljek ki. Az átlagkeresettel rendelkező két szülő, tehát a mintául vett család, 1989-ben jövedelme 45 százalékát fordította rezsire és élelmiszerre, 1990-ben 50 százalékát, 1991-ben 85 százalékát. 1991-ben 15 százalék marad az egyéb kiadásokra! A rezsi, az élelmiszer mellett 15 százalék jut arra, hogy a gyermeknevelés költségeit fedezze, kulturális, higiénés cikkekre fordítson, és semmi reménye sincs arra, hogy netalán családi beruházást finanszírozni tudjon. Ez azt is jelenti, hogy tragikus a magyar lakosság, a magyar családok fogyasztási struktúrája. Tragikus, mert alapvetően a rezsire és élelmiszerre kell koncentrálnia, és se pénze, se pénzszerzési vagy jövedelemszerzési lehetősége sincs, hogy például kulturális igényeit kielégítse. Így alakult ki, hogy a megkérdezett 6000 háztartásnál csaknem 60 százaléknak rendszeres kulturális kiadása nincs is (tehát például nem járat rendszeresen újságot), a többieknél is egy és két százalék között mozog ez a tétel a teljes fogyasztásban. Vagyis itt olyan mérhetetlen veszélyt látok (s ez a '80-as években már elindult), hogy nemcsak mennyiségi leépülés jelenik meg demográfiailag a lakosságnál, és nagyon rossz életkori struktúra alakul ki, hanem a lakosság minőségi állapotának felgyorsuló romlása következik be. Egyrészt az egészségi állapotában, a fizikai jólét, a fizikai egészségi mutatók tekintetében, másrészt pedig a szellemi jólét tekintetében, olyan drasztikus leépülés jelenik meg, amely több generációra kihat. A bekövetkezett nagyon súlyos értékrombolást több generáción keresztül lehet majd korrigálni. Ha egy szellemi érték-lerombolás megindul, tehát fizikailag is beteg és szellemileg is beteg populációval állunk szemben, akkor ki lesz az, aki majd egy kemény, restriktív gazdaságpolitikai programot – mint amilyen a jelenlegi kormányzaté – képes megvalósítani? Sajnos, a készített vizsgálatok azt mutatják, hogy már nem csak a középső és idősebb generációnak a megrokkant minőségi állapotáról van szó, hanem a tizenéves és a 10 év alatti gyermekek esetében is sokasodnak az aggasztó tünetek.

A harmadik kritikus pont az *erőforrásokra* vonatkozik, mégpedig az erőforrások pazarlására. Közismert, hogy ma a világon minden gazdaság korlátozott erőforrásokkal rendelkezik. De nem mindegy, hogy a korlátozott erőforrásokat hogyan, milyen struktúrával, milyen hatékonysággal és racionalitással használja fel. Jelenleg Magyarországon – ahogy erről később is hallani fogunk –, mérhetetlen pazarlás van, mind a természeti, mind a meglévő és mind az ember-erőforrásokkal. Ebből két tényezőt emelnék ki. Az egyik: a privatizáció során elindult erőforrás-pazarlás, a meglévő, termeléstsegítő értékeinknek a tönkretételét jelenti. Egyrészt azáltal, hogy kikerülhet ennek ellenértéke az országból, vagy az országon belül rosszul használják fel, másrészt azáltal, hogy a termelés területén maguk a gazdál-

kodási szervezetek nem érdekeltek ezeknek az erőforrásoknak a karbantartásában, hiszen a jelenlegi szabályozó rendszer a túlélésre készteti őket és nem a megújulásra. Úgyszintén erőforrást pazarló a teljhatalommal rendelkező pénzügyi lobby. Azáltal, hogy biztosított a pénzügyi szférának a manipuláció és a spekuláció lehetősége, tulajdonképpen erőforrásromboló, mert nem a termelésbe való befektetésnek a hosszabb távú programjában érdekelt, hanem az azonnali, gyors meggazdagodásban. A másik, amit kiemelnék, a szellemi tőkével, az emberrel, és az emberi tudással való pazarló bánásmód. Ez a szféra mindig is károsodott az elmúlt időszak alatt. De ami jelenleg zajlik, az a korábbi évtizedeket is felülmúlja azáltal, hogy a humán infrastruktúrát és a termelés szellemi hordozóerejét nem becsülik meg, legyen az egy jól képzett mérnök, reálértelmiségi, legyen az humán területen, az egészségügy, a kultúra, az oktatás területén vagy a tudomány területén dolgozó. Ebből adódóan kettős pazarlás történik, egyrészt mert ezen szakemberek képzése igen sokba került, másrészt a jól képzett szakember, miután nem talál megfelelő megélhetési feltételeket, vagy elhagyja az országot, vagy arra kényszerül, hogy ne a tanult pályájának megfelelően konvertálja tudását, hanem ügyeskedjen, ha létezni akar vagy merészel. Tömegével jelentek meg a felmondási pénzekre alapozott, csődre ítélt kisvállalkozások, kft.-k, miközben olyan értékveszteségek keletkeznek, amelyek visszafordíthatatlan társadalmi sérülések. Generációk nőttek fel, akik károsultjai egy régi rendszernek, s még csak a kárpótlásra sem jogosultak. Generációk nevelkedtek fel különböző értékeken. Ezeket az értékeket nem lehet egyszerűen úgy kiönteni, mint a fürdővizet. Ha nem koncentrálunk arra, hogy itt tartsuk a szakembereket, hiszen szükség van rájuk, és hazahívjuk az eltávozottakat, akkor tulajdonképpen nem látok reményt arra, hogy valóban nemzeti értékeket mentő programot valósítsunk meg.

Ebből adódóan a javaslatom a következő: egy ilyen program esetében módszertanilag kettős úton lehet elindulni, először is egy szükségállapotot menedzselő válságprogramot kell kidolgozni, amely taktikai lépések sorozatát, azonnali beavatkozásokat vállal fel ott, ahol szükséges. A felsorolt értékeknek a megmentésére dolgoz ki intézkedéseket – erre vonatkozólag vannak szakmai javaslatok –, és hozzárendel egy nemzeti takarékossági programot, amely nem a lakosság terheit növeli. Erre vonatkozóan is vannak szakmai javaslatok. Ezt követően egy prioritási rendszerrel a legsürgősebben megoldandó feladatot emeli ki, amelyhez azonnal pénzügyi forrást is teremt. Ha összegyűjtik azokat a forrásokat, amelyek az eladósodás révén és az egyéb pazarló felhasználás miatt eddig veszendőbe mentek az országban és a gazdaságban, és ezt visszaadják a termelésnek, és nem a pénzügyi szféra machinációira megy el, akkor ez kiindulási bázisul szolgálhat, ha visszajut a humán szektorba és a lakossághoz, akkor ez elindítást, gyújtást ad a gazdaságnak.

Szervesen kell illeszteni és egyidejűleg ki kell dolgozni egy hosszabb távú stratégiát, amely olyan feladatokat vállal fel, mint a tulajdon átalakítása,

a struktúra-átalakítás, a munkahelyteremtés. Egy vállalkozást ösztönző és nemzeti értékeket megőrző programot hosszú távra is meg kell alapozni. Tehát kettős feladatra van szükség, a stratégiát és a taktikai lépéseket össze kell egymással kötni.

Thoma László

Arról szeretnék röviden szólni, hogy hogyan alakult ki az a társadalmi struktúra, amelyben a mai magyar gazdaságnak és politikának mozognia kell. Kelet-Európában szembetűnőek a különbségek az átalakulás jellegét illetően. Sehol sem volt olyan kemény és szervezett ellenállás a szocialista diktatúrával szemben, mint Lengyelországban. Ennek csúcspontja kétségkívül 1980-81-ben volt. Ennek magyarázata nemcsak a lengyel egyház integráló ereje, hanem az is, hogy a lengyel politikai gyakorlat 1945 után a szervezett társadalmi ellenállás különböző formáit szinte periodikusan termelte újra, tehát az időről időre kitörő elégedetlenségi mozgalmak tulajdonképpen egy nemzeti felszabadítási mozgalom részei voltak.

Hogy Magyarországon ez nem valósult meg, ennek számos külső oka is van. A legfontosabb belső oka az volt, hogy 1945 után itt a civil társadalom szervezeteinek folyamatos leszerelése, felszámolása ment végbe. Már az 1945 után kapott örökség sem volt egészében pozitív, itt csak utalni szeretnék a kettős társadalmi struktúra, a polgárosodás felemás jellegére Magyarországon. De ettől kezdve, különösen 1949 után a hatalmi centrum centralizált, drasztikus, gazdasági és politikai eszközökel avatkozott be ennek a társadalomnak az életébe, mintegy művileg indított el erőszakos, felülről kezdeményezett és vezényelt átrétegződési folyamatokat.

Csak példákat említve: 1949 és 1953 között, illetve 1958 és 1963 között, tehát történelmileg rendkívül rövid idő alatt a társadalomnak több mint 70 százalékát mobilizálták hatalmi eszközökkel. A mai hetvenes generáció 80 százaléka nem abban a rétegben él és dolgozik, mint amelyikben született. Ezt a történelmileg rendkívüli ütemű átalakítást – itt elsősorban a téeszesítési hullámra gondolok –, semmilyen szociális gondoskodás, semmilyen segélyprogram, kulturális, szociális vagy mentálhigiénés segítség nem kísérte. Mellesleg a magyar társadalom máig élő sajátossága, hogy az intézmények szociálisan érzéketlenek, még olyan intézmények is, mint az iskola, vagy a szociális létesítmények. Az egész intézményrendszer szociálisan érzéketlen ma is. De visszatérve a társadalom erőszakos átsrukturálódásának példáira: az 1958-as konszolidáció után megtörtént a társadalom folyamatos depolitizálása, a depolitizálás ellentételezéseként ez a lassú, szegényes, de állandó életszínvonal-emelés, amely tulajdonképpen azt az illúziót sugallta az embereknek (természetesen különöző polgárosodási ideológiákkal egybekötve), hogy az egyéni boldogulás útját kell keresni. Tehát ez a politika és ez a konszenzus a társadalmi cselekvést abba az irányba terelte, hogy

mindenki egyéni kiutakat keressen. Amikor a gazdasági válság nyilvánvalóvá lett (hiszen a szocializmus ideológiai válsága 1968-ban már nyilvánvalóvá vált), akkor újból elkezdődött a társadalom életében egy átrétegződési hullám, amelyik szintén példátlan, kb. egy évtized alatt legalább négyszer, de inkább ötször durván megváltozott a társadalmi struktúra. Korábban egységes rétegek fordultak egymással szembe, kemény érdekkollíziók alakultak ki korábban azonos foglalkoztatási, iskolázottsági stb. csoportok között. Mindez a társadalom minőségi állapotának a fokozottan gyorsuló romlása mellett, s az elszegényedés egyre erőteljesebb megjelenése mellett. Amikor 1978-ban a lineáris, restriktív gazdaságpolitikát meghirdették, a lakosság rákényszerült arra, hogy a romló életszínvonalát túlmunkával kompenzálja. A túlmunka esélyei, az egyes rétegeken belül nagyon különbözőek voltak, hiszen nem mindegy, hogy ki milyen szektorban dolgozik, a második vagy harmadik gazdaságban milyen spontán újraelosztási folyamatokban vesz részt, ez tovább atomizálta a társadalmat. 1978 után ráadásul kialakult az a máig tartó társadalmi gyakorlat, amely gazdasági egyensúlyért a népesség egészségi és kulturális tőkéjét pazarolja. Amikor az 1980-as évek első felében a vizsgálatok már mutatták, hogy egyes lakossági rétegekben a heti munkaidő 75-76 óra (az ipari forradalom Angliájának a munkaidő-színvonala!), akkor már világossá vált, hogy az ennek a következményeit generációkon át vállalnunk kell. Csak egy következményét említem: 1985-től csökken a születéskor várható élettartam.

Ugyanilyen durva beavatkozásnak számít a vállalkozások állandóan változó szabályozása, hiszen a vállalkozásokba való központi beavatkozások újból szembefordították egymással a korábban egységesen fellépő társadalmi csoportokat. Beavatkozás volt az adóreform is, hiszen a szegényebbeket még szegényebbekké tette, a gazdagokat még gazdagabbá.

A mai magyar társadalomra az jellemző, hogy az egyes rétegek identitás-zavara, az egyre fokozódó elnyomorodás, elszegényedés és az állandó lecsúszás-veszély a társadalmunkat egy nagyon primitív, gazdag-szegény ellentétre bontotta föl. Ezt a gazdag – szegény ellentétet lehet cinikusan a "sárga irígység faktor" – közgazdászok által kitalált – epitheton ornanssal és sok egyéb mással is jellemezni, de a lényeg az, hogy ez a szegény és gazdag ellentét a társadalmi elnyomorodás bázisán durván és egyre drasztikusabban termelődik újjá. Ha csak egyetlen mutatót vizsgálunk, nevezetesen azt, hogy a legalacsonyabb jövedelmű magyar családok 20 százalékában születik a gyermekeknek több mint fele, és ha azt a prognózist vesszük figyelembe, hogy a demográfiai mélypont és a képzettségi mélypont 2010 körül fog egybeesni, akkor ez az ellentét egy elnyomorodó tömegtársadalomban törvényszerűen megjelenő ellentét, s a szegények irígysége nemzeti tragédiát jelez. Azt mutatja, hogy a társadalmi hátrányok, a kulturális depriváció bővített újratermelése évtizedek óta tart, és félő, hogy (10 éves generációs váltásokban számolva), az eddig okozott károk egyszerű helyrehozása is több generáció életét fogja felemészteni.

A rendszerváltás – és ebben nagyon egyetértek Bíró Zoltánnal – csak elkezdődött, de e folyamat ellentmondásai tovább erősítették a társadalom apátiáját, ami a dezorganizáltság jele.

Ma nagyon sok politikai erő hivatkozik ama "nem szavazó" 60 százalékra, de ki kell mondanunk, egyetlen erő sem hivatkozik rá jogosan. Ugyanis az a 60 százalék senki mögé nem sorakozik fel. Miért dezorganizálta a rendszerváltás kezdete tovább a társadalmat? Ez a 60 százalék miért növekedhet esetleg 90 százalékra is? Egyszerűen azért, mert Magyarországon (nem csak szerintem, hanem Jürgen Habermas szerint is) egy elitcsere ment végbe, ami alatt nem a hatalomváltás színváltozásait akarom érzékeltetni, hanem azt, hogy a társadalom és a gazdaság alapsejtjeit ez az elitcsere nem érintette. Sőt, tovább súlyosbította éppen a legszélesebb tömegek helyzetét. A magyar munkavállaló egy primitív uralmi struktúrában élt és dolgozott korábban is, ennek a primitív uralmi strukturának az ereje a gazdasági szervezetekben nem csökkent, a régi és az új elit nem polgáriasult, eszközei még durvábbak, mint korábban. A korábbi gazdasági vezetés politikai hatalmának gazdasági hatalommá való átváltása sokkolta a magyar munkavállalókat. A rendszerváltás nem hatolt le a társadalom alapsejtjeiig. Sőt, a társadalom nem szerveződött a rendszerváltás mellett. Még olyan mértékben sem, mint Csehszlovákiában vagy az NDK-ban. A társadalom tehát inkább nemet mondott a rendszerváltás idején a múltra és nagyon halkan mondott valamire (többnyire csak az ígéretekre) igent.

Ez okozza azt is, hogy a parlamenttel szembeni csalódások ma nagyok a társadalomban. Ehhez persze az is hozzátartozik, hogy a parlamentben a váltógazdálkodás mechanizmusa nem alakult ki, egyetlen parlamenti párt sem jelent a kormánykoalícióval szemben valódi alternatívát. A parlamenttel szembeni várakozások azért voltak nagyok, mert a parlamenten kívüli egyeztetés valódi intézményei Magyarországon nem alakultak ki. A kormány a politikai demokrácia közegében lényegileg éppúgy gazdasági diktatúrát gyakorol, mint ahogy a korábbi kormányok is gazdasági diktatúrát gyakoroltak, s azzal, hogy a társadalmat kizárja a gazdasági érdekegyeztetésből, lényegileg marginális helyzetbe taszítja azt a bizonyos 60 százalékot, akire ma mindenki hivatkozik. (És aki nem is lesz szavazó, ha ez így megy tovább.) Nem alakultak ki a parlamenten kívüli egyeztetési intézmények, illetve ahol ilyen intézmény létrejött, mint az Érdekegyeztető Tanács, ott is formálisan működik. Az Érdekegyeztető Tanács minden szereplője, akár a kormányt, akár a munkáltatókat, akár a munkavállalókat nézzük, szerepzavarban van, senki valódi alkut ott nem folytat, lényeges döntést az Érdekegyeztető Tanácsban még nem hoztak. Úgy tűnik, hogy az Érdekegyeztető Tanács működtetésével a kormányzatnak semmi egyéb célja nincs, mint hogy a kormányzati felelősség egy jelentős részét áthárítsa a munkáltatókra és a munkavállalókra. Ha ezen nem változtatunk, ha a gazdasági egyeztetésbe nem vonjuk be az elszegényedő rétegeket, akkor az azt jelenti, hogy kitaszítjuk őket a politikai porondról, tovább dezorganizáljuk a társadalmat. A

dezorganizálódó társadalomnak nem az a legnagyobb veszélye, hogy spontán kitörésekre, utcai harcokra kerülhet sor, hanem az, hogy a gazdasági diktatúrát gyakorló hatalmat politikai diktatúrára ösztönzi. A politikai diktatúra már kiválthat utcai harcokat.

Magyarországon *centrumról* beszélni szükséges és fontos, de a centrum társadalmi bázisára nyíltan rá kell kérdezni. Az ország átérezte a nemzeti identitást, át is érzi. Hiszen a korábbi internacionalizmus nevében föllépő represszióval szemben a nemzeti érzés az ellenállás sajátos formája volt. De tudomásul kell vennünk, hogy ma nem a nemzeti egység felé halad ez az atomizált társadalom, hanem súlyos, divelgáló érdekek hatják át. A szegények és gazdagok, a hatalom nélküliek és a hatalommal rendelkezők között ma nemzeti alapon nem oldható fel az ellentét. Egy centrumpolitika átalakításához ki kell építeni a parlamenten kívüli érdekegyeztetés intézményeit. Ebben az intézményrendszerben meg kell jelenniük a divergáló érdekeknek, ezeket az érdekeket be kell vonni a politikai küzdelmekbe, nyíltan és tisztességesen kell megalkudni velük. A nyílt érdekegyeztetés alapján egy reorganizált társadalom valódi nemzeti programot tud kiépíteni. Úgy gondolom, hogy a lengyel Szolidaritás tanulsága egy szempontból ma is fontos: 1980-ban jelent meg Kelet-Európában először egy olyan társadalmi erő, amely horizontálisan szerveződve, nem a hatalom megragadását tűzte ki célul, hanem a hatalom társadalmi ellenőrzését. Úgy érzem, 1980 Varsója Kelet-Európa nagy pillanata volt, és mélységesen fájlalhatjuk, hogy ez csak lengyel jelenség maradt.

Lóránt Károly

Egy alternatív gazdaságpolitikai koncepciót szeretnék szembeállítani a jelenlegi kormány gazdaságpolitikájával. A tárgyszerű kifejtés előtt azonban hadd engedjem meg magamnak azt a kijelentést, hogy a mai gazdaságpolitika nem más, mint bizonyos társadalmi csoportok arra irányuló törekvése, hogy kommunistából kapitalistát csináljanak magukból. Ma sokan azt mondják, nincs átmenet a sztálinista tervgazdaság és a liberális piacgazdaság között. A történelem azonban mindig a kettő között haladt. Még abban a nagyon sztálinista időben is működött valamilyen piac, és az a liberális piacgazdaság, amit ma sokan elképzelnek, a valóságban sohasem létezett. Ilyen értelemben a legtöbb ország harmadik utas. E harmadik út azt jelenti, hogy a nemzeti sajátosságokra építve, az állam és a piac szerepét az adott körülményeknek megfelelően vegyítő gazdaságpolitikát folytatnak. Erre jó példát mutatnak az utóbbi időben felzárkózó országok, mindenekelőtt a távol-keleti országok.

Hosszú története van annak, hogy nálunk ez a gadaságpolitika hogyan alakult ki. A gyökerek évizedekre nyúlnak vissza. Ez a gazdaságpolitika mindenekelőtt egy meghatározott társadalmi réteg érdekeit és világképét

fejezi ki. Eredete visszanyúlik az 1970-es évek elejére, a hitelfelvétel körüli vitákra, majd az 1980-as évek gyakorlatára. E politikát az MSZMP KB 1988 júniusi kongresszusán fogadták el, úgyhogy némileg karikírozva azt lehet mondani, hogy az MDF, mikor e politikát folytatja, "a lenini úton" halad tovább. Rá kell azonban mutatni arra, hogy ez a politika nem az "igazi" kommunisták politikája volt. Mögötte egy nyomást gyakorló csoport volt és van, melyet korábbi analógiáknak megfelelően talán pénzügyi lobbynak lehetne nevezni.

Annak idején Kádárékat és Grószékat, most éppen Antallékat általják ezzel a politikával. Aki ezt a politikát eddig fölvállalta, az a végén csúfosan megbukott, míg a tanácsokat adó szakértők nemzetközi vegyesvállalatok és a bankok élére kerültek. Ezt világosan kell látni.

Ahhoz, hogy egy alternatív gazdaságpolitikát tudjunk kialakítani, végig kell gondolnunk a jelenlegi gazdasági válság eredetét. Nem lehet primitív módon azt mondani, hogy a kommunisták tönkretették az országot, hiszen a világban alapvetően megváltoztak a gazdasági folyamatok, függetlenül attól, hogy volt kommunizmus. Az 1970-es évek közepén az úgynevezett extenzív gazdasági fejlődés korszaka a világban lejárt, és egy egészen másfajta fejlődés kezdődött el. Ez lényeges változást jelentett mind a fejlett, mind a szocialista és fejlődő országok számára. A változásokra válaszként a fejlett tőkés országokban az angolszász liberalizmus erősödött meg. Nemzetközi összehasonlítással bizonyítani lehet, hogy a liberális gazdaságpolitikát folytató országok nem értek el jobb eredményeket, mint azok, amelyek nem a liberális gazdaságpolitikára váltottak. Sőt, az Egyesült Államok a történelem legnagyobb adósságát halmozta föl. Az Egyesült Államok adósságát nem közlik a nemzetközi statisztikák, erről szemérmesen hallgatnak. Az Egyesült Államoknak, becslések szerint 600 milliárd dolláros adósságállománya van, és ebben egy főre számítva vetekszik Magyarországgal. A tőkés országok legtöbbjében lecsökkent a gazdasági növekedés, de úgy, hogy az egy főre jutó nyersanyag-felhasználás nem növekedett, tehát egy intenzív gazdálkodás alakult ki. A liberális politika miatt azonban a fejlett tőkés országokban újból erőteljes gazdasági ciklusok alakultak ki. A liberális gazdaságpolitika belevitte a világot az adósság-válságba, ami világjelenség, nem magyar specialitás. Ezt a magas kamatlábak idézték elő. A szocialista országokban is kimerült az extenzív növekedés lehetősége. Az 1960-as évek végétől ez már nyilvánvalóan látszott, nem sikerült a megújítás, jöttek a politikai válságok és a politikai átalakulás. A külső feltételek negatív hatásához még a magyar kormány által sorozatosan elkövetett gazdaságpolitikai hibák is hozzájárultak. Erről szemérmesen hallgat a magyar szaksajtó, mert ezt az úgynevezett reformközgazdászok csinálták, illetve ők voltak a háttérben, és mindig is eléggé kézben tartották a sajtót, hogy ezt ne lehessen elmondani. Most nem akarok belemenni a hitelfelvétel részleteibe, de feltenném azt a kérdést, hogy amikor 1988-ban, az adórendszer bevezetésekor azt mondták " igen, ezt most vállalni kell, de két három év múlva megin-

dulunk az emelkedés útján" (Kupa Mihály ugyanazt mondja most, hogy "két-három év múlva"), kik mondták ezt?! Miért mondták? Most csak szakmailag akarom ezt a dolgot exponálni, hol vannak az ígéretek?! Miért nem sikerült őket beváltani?

Ha a mára kialakult gazdasági válság összetevőit számbavesszük, akkor ebből nem az következik, hogy csináljuk mindennek az ellenkezőjét és az jó lesz, hanem az, hogy gondolkodjunk, hogyan változott meg a világ, és a hazai, a nemzeti adottságok, a közép-európai adottságok alapján mi az a válasz, amit az adott helyzetben adni kell. Tehát ilyen szempontból egy nemzeti gazdaságpolitika mellett foglalok állást, nem azért, mert mi, magyarok, különlegesek vagyunk, hanem azért, mert sajátos adottságokkal rendelkezik ez a térség, és ezen belül Magyarország.

Mi az, amit meg lehet fogalmazni a jelenlegi gazdaságpolitikával szemben? Emlékeztetnék arra, hogy az MDF megkísérelte, hogy altarnatívát állítson az eddigi neokonzervatív gazdaságpolitikával szemben, de aztán belefullasztották őket azzal, hogy ez az a harmadik út, ami nem járható. Emlékszem ezekre a vitákra, akik az MDF-nél egy a neokonzervatívtól eltérő megközelítést kezdeményeztek, nem is tudták igazából megvédeni a koncepciójukat, nem volt megfelelő közgazdász-gárda mögöttük.

Először is az *állam szerepe:* a paternalista állam, meg a semmivel sem törődő állam között azért van középút, és ezt a történelem megintcsak bizonyítja, lehetne a távol-keleti példákat, lehetne a német felzárkózás példáját és sok más példát említeni. Én ezt úgy fogalmaznám meg: a szocialista tervgazdaság és a szabad piacgazdaság közötti középút a menedzser-állam. A menedzser-állam nem az, amelyik beleszól abba, hogy kinek mit kell csinálni, a menedzser-állam odafigyel, hogy mi történik az országban: van egy gazdaságpolitikája, van iparpolitikája, ösztönzi, segíti a vállalkozásokat, és megfelelő feltételeket teremt a vállalkozások számára, de nem mondja azt, hogy mindenki csinál, amit akar.

Másik a *liberalizáció.* A neokonzervatívok azt mondják, ez egy 200 éves Adam Smith-i gondolat, hogy minden magától megy a legjobban. Ha ez így lett volna, a kapitalizmus régen nem lenne már! A jelenlegi gazdaságpolitika azt mondja, hogy liberalizáljunk mindent: az árakat, a béreket, az importot, de mivel ez hatalmas inflációval járna, csináljunk ezzel szemben egy úgynevezett szigorú pénzügyi politikát, ami ennek ellenáll. Tehát liberalizálás – ár-bér liberalizálás, és egy szigorú monetáris politika. Ez egy jól működő piacgazdaságban még úgy ahogy megállja a helyét, de olyan gazdaságban, ami nagyon távol van egy jól működő piacgazdaságtól, ez borzasztó állapotot eredményez, mert a gazdaságot lényegében egy negatív spirálba kényszeríti. Az erős pénzügyi korlátozás csökkenti a gazdasági teljesítményeket és a termelés-csökkenés még kisebb költségvetési bevételekkel jár. A gazdaság egy negatív spirálba kerül. Ez a mai helyzet és ebből kellene kitörni. A jelenlegi kormány azért nem tud kitörni, mert foglya annak a hivatali apparátusnak, amelyik ezt diktálja neki, és nem mer el-

lenszegülni ennek. Mit lehetne tenni ezzel szemben? Először is az árakkal kapcsolatban tudomásul kell vennünk azt, hogy ez nem egy "olyan" piacgazdaság. Még az Egyesült Államokban is szabályozva voltak az árak a legutóbbi időkig. Ahol valóban van verseny és ez a verseny leszorítja az árakat, ott lehet liberalizálni, de ahol tudjuk, hogy nyilvánvalóan monopolhelyzetek vannak, ott az árellenőrzés és az áraknak bizonyos fokú kézben tartása az adott helyzetben elengedhetetlen. Nemzetközi példák sora mutatja, hogy ahol ezerszázalékos az infláció, semmit nem tudnak vele csinálni, a gazdaságot annyira lefojtják, hogy nem is tud működni.

A bérekről szólva itt már elhangzott a parlamenten kívüli egyeztetés szükségessége. Ennek is kialakult Nyugaton a gyakorlata: a szakszervezetek, az állam és a munkaadók tárgyalnak. Nálunk ez egy kicsit másképp működik, mert a munkaadók nem olyan mértékig ellenérdekeltek a munkavállalókkal szemben, mint egy " igazi" piacgazdaságban. Nyugat-Európában a szakszervezetek állapodnak meg a bérekről. Nálunk teljesen szétszaladnak a bérek, ez az infláció egyik oka. Ha ugyanazzal a végzettséggel, ugyanavval a munkával egy banknál lehet 20 ezer forintot keresni, egy másik helyen meg 8 ezret, akkor ez egy iszonyú inflációs nyomást visz be az egész gazdaságba.

Import: százszázalékig egyetértek az import-liberalizálással, ha velünk azonos fejlettségű országokkal csináljuk meg, pl. a közép-európai országokkal. Nem értek egyet azonban azzal, hogy Nyugat-Európa irányába csináljunk egy teljes liberalizációt. Akkor sem értenék egyet, ha Nyugat-Európa is liberalizálna és beengedné a mezőgazdasági és egyéb termékeinket. De ez messze nincs így. Ott liberalizálnak, ahol torony-magasan vezetnek velünk szemben, a magas technológiai színvonalon. Abban a pillanatban, ahogy van egy olyan termék, ahol versenyképesek vagyunk, ott nincs liberalizáció, hanem tételes kontingensek. Én egyszerűen nem is tudom megérteni, hogy a magyar közgazdászok a tényeket nem akarják figyelembe venni. A Nyugattal is lehet liberalizálni, de kölcsönösségi alapon, ha beengedik a magyar mezőgazdasági termékeket, olyan feltételekkel, mint mondjuk a dánt, akkor mi is liberalizálhatunk. Persze a műszaki fejlesztés felgyorsításához bizonyos fokig liberalizálni kell. Ehhez viszont kell importpolitika, kell vámpolitika, kell iparpolitika.

Ha mindezeket, amiket felsoroltam, megvalósítjuk, akkor nincsen szükség az úgynevezett szigorú monetáris politikára, akkor lehet élénkítő politikát folytatni, beindulhatna a termelő-folyamat.

Most az iparpolitikát nem akarom részletezni, de megjegyzem: nagyon nyilvánvaló dolgokat nem hajtottak itt végre. Az egyik, ami rendkívül fontos, hogy a belső termelési vertikumokat zárjuk. A szerencsétlen magyar fejlődés következtében – hiszen Trianon után, meg a második világháború után teljesen szét lett zilálva az egész termelési rendszer, és most magunktól ziláljuk szét harmadszor – hiányoznak a termelési vertikumok. Ha valaki megnéz egy dán gazdaságot, ott van mezőgazdaság, mezőgazdasági gépgyár-

tás, élelmiszeripar, műszergyártás, ami a mezőgazdaságot látja el, stb., tehát egymásra épülnek az iparágak. Nálunk nem épül egymásra semmi, kimaradnak a különböző fázisok, emiatt ma Magyarország GDP-re vetített importigénye lényegesen nagyobb, mint a nálunk lényegesen fejlettebb és egy zárt integrációhoz tartozó nyugati országok esetében, mint például Dánia. Én ezt évek óta mondom már, és ehhez kapcsolódik (amiről Bíró Zoltán beszélt), hogy ne szolgáltassuk ki magunkat. Nem a külkereskedelem ellen beszélek, nem a nemzetközi kapcsolatok ellen, csak bizonyos dolgokban minden országnak megvan a maga természetes érdeke. Védi a saját iparát, védi a saját vertikumait. És ez itt nálunk nincs meg. Ahogy annak idején kiszolgáltattuk magunkat a szovjet struktúrának, most ugyanúgy ki akarjuk magunkat szolgáltatni a nyugat-európai struktúrának. Most várjuk a csodát, hogy majd idejönnek és fellendítik ezt az országot. Ha ránézünk esetleg Dél-Amerikára – meg egy-két egyéb országra –, láthatjuk azt, hogy mi lett belőlük. Akik felzárkóztak, igazából nem ezt a politikát folytatták.

Az *adósságproblémáról* csak egy összefüggést: senkinek ne legyen lelkiismeret-furdalása, hogy mi valakitől kölcsönvettünk valamit. Ez nem így volt. Valamikor bejött az országba 3,5 milliárd dollár, azt már régen visszafizettük, és a megemelkedett kamatok miatt nemcsak tőlünk, hanem a világ összes többi eladósodott országából kamatfizetés címén kiszívják a jövedelmet a fejlett tőkés országok. Erre szokták azt mondani, hogy amit annak idején, a múlt században ágyúnaszádokkal intéztek el, mondjuk Kínával, az ópiumháború idején, később a tankokkal, most a bankokkal csinálják. Így egyszerűen a nemzeti jövedelem kiszivattyúzása folyik. Igenám, csakhogy azt sem lehet mondani, hogy nem fizetünk, hiszen itt erőviszonyok vannak. Az adott erőviszonyok szerint kell megtalálni azt a középutat, hogyan lehetne ezt a dolgot megoldani. Nekem az a javaslatom, hogy egy komoly nemzetközi lobbyzás induljon be az adósság-probléma megoldására. Ne azt mondjuk, hogy nekünk, magyaroknak írják le az adósságot, hanem mondjuk azt, hogy a nemzetközi eladósodás nemcsak igazságtalan, hanem az egész világ számára rossz, és a fejlett tőkés országok számára ugyanolyan rossz, mint a többiek számára, ezért nemzetközi megoldás kell. Erre egyébként Nyugat-Európában számos közgazdász hajlik is. A nyugati szociáldemokráciától biztosan támogatást nyerünk e kérdés megoldásában, de az Egyesült Államokban is van számos olyan közgazdász, aki előtt teljesen világos, hogy ez a rendszer igazságtalan.

A *tulajdonról* volt szó már; én külön megfontolásra javasolnám, hogy fellépjünk az ellen, ahogyan a privatizáció ma folyik. Most ugyanúgy kiszolgáltatjuk magunkat a Nyugatnak, ahogy annak idején kiszolgáltattuk magunkat a szovjet struktúrának. Ehelyett meg kellene fogalmazni egy közép-európai együttműködés gondolatát. Néhány érvet felvetek mellette: Közép-Európában mindenki piacgazdaságot akar, helyesen; tehát ami korábban nem sikerült, most lehetne egy piacgazdaságot csinálni közösen. Először jó lenne közösen megtanulni, mi is a piacgazdaság, közösen előbbre

jutni e téren, és úgy csatlakozni a Nyugathoz. Ha a jelenleg elkezdődött módon alárendeljük a mi gazdaságunkat a Nyugatnak, abból csak az következhet, hogy az egész nemzeti ipar le lesz rombolva. Csak egy konkrét példát mondok: mióta az NDK-ból NSZK lett, egy Trabanthoz (ami ugye nem a világ legjobb márkája) a motorháztető 8000 forintba kerül. Sokat mondok, ha egy Trabant motorháztetőben legfeljebb egy órai munka testesül meg, itt Magyarországon ezért valakinek egy hónapig kell dolgozni. Tessék megérteni ezt az egyenlőtlen cserét: egy ember egy havi munkáját egy ottani munkás egy órányi munkájáért kell cserélni. Ez lehetetlen állapot. Próbáljuk meg Közép-Európában annyira összehozni az együttműködést, amennyire lehetséges, ennek szerintem van lehetősége, és ugyanakkor érdekeltség is van benne Keletről-Nyugatról egyaránt. Nyugatról az lehet az érdekeltség, hogy ezt a közép-európai tömböt 10 éven belül nem tudják befogadni. Mindenki azt hiszi, hogy mi majd rövidesen csatlakozni fogunk a Közös Piachoz. De amit megengednek Magyarországnak, azt meg kell engedni Lengyelországnak, Csehszlovákiának, sőt egy pár év múlva Jugoszláviának, Romániának stb. Ez egy 100 milliós tömb, ezt a Nyugat egyhamar nem fogja befogadni a saját gazdasági védelme érdekében. Ott is megfogalmazták már, hogy a magyar-lengyel-cseh együttműködés lehetne esetleg a közép-európai együttműködés magja. Egy közép-európai együttműködés az oroszok számára is előnyös, bár ők most rövidlátóak, és azt mondják, hogy ez ellenük irányul, pedig nekik is előnyös lehet, ha van Közép-Európában egy olyan egység, amely azért a Keletet és a Nyugatot valamennyire különválasztja. Arra is föl szeretném hívni a figyelmet, hogy ötszáz év óta van egy olyan lehetőség, hogy Közép-Európa bizonyos fokig önálló legyen és ne kelljen magát alárendelni a keleti és nyugati hatalmaknak. Ezt a lehetőséget jó lenne megragadni. És egyben ez biztosítaná azt is, hogy a rendszerváltást és a tőkés gazdaságba való átmenetet olyan feltételek mellett valósítsuk meg, hogy a társadalom kibírja. Mert ha nem bírja ki, akkor hiába jobb az a rendszer, a dolgok más irányba fognak haladni.

Báger Gusztáv

A kiút-keresés első, természetes lépcsője, hogy a gazdaság jelenlegi helyzetét értékeljük. A '80-as évek végét gazdasági értelemben átfogó alkalmazkodási válság, a gazdálkodás megváltozott külgazdasági és belső feltételeihez való igazodás elmaradása, illetve lassúsága jellemzi, amely kiterjed a gazdasági-termelési szerkezetre, az egyensúly-viszonyokra és a működési mechanizmusra egyaránt. A korszerűtlen gazdasági szerkezet különösen fontos ebben az összefüggésben, mert tény, hogy a világpiac az elmúlt években fokozatosan, sorra-rendre legyőzte a magyar munkát, és ebből számtalan vesztesége adódott az országnak. Az egyensúlyi viszonyokra kiterjedő vál-

sághelyzet azért érdemel különös figyelmet, mert az eladósodás a 80-as évek második felében felgyorsult; az ország pénzügyi helyzete, a pénzügyi egyensúlyi viszonyok erősen megzavarodtak. A működési mechanizmus válsága azért figyelmet keltő, mert az elmúlt években megvalósult számtalan reformkísérlet ellenére ez a mechanizmus még mindig merev, elmeszesedett szervezetként működik.

A gazdaság teljesítményének csökkenése és az életszínvonal visszaesése az elmúlt években egyértelmű, szembetűnő. Néhány számmal szeretném illusztrálni a gazdasági teljesítmény visszaesését. A GDP, a termelés volumenét kifejező makrogazdasági mutatószám 1990-ben egyenlő volt az 1985-86. évi volumennel. Az egy keresőre jutó reálbér 1990-ben az 1972-73-as szinttel egyezett meg. Az egy keresőre jutó reálbér az elmúlt 10 évben 12-13 százalékkal csökkent. A lakosság fogyasztása 1990-ben volumenben egyenlő volt az 1982-83. évi helyzettel. Az infláció magas és növekvő. 1990-ben 29 százalék volt a fogyasztói árinfláció, ebben az évben legalább 35 százalékra fut föl. A munkanélküliek száma gyorsan nő, január végén mintegy 100 ezer volt a regisztrált munkanélküliek száma. A kutatás-fejlesztés szakember-bázisából jelenleg 10-15 ezer embernek nem tudnak pénzhiány miatt feladatot adni. E tények magukért beszélnek.

A válság okait vizsgálva a fő ok a gazdasági értelemben csak mennyiségi növekedésre alkalmas állami tulajdon léte, túlsúlya. Ebből adódóan hiányzik a teljesítmény-érdekeltség és az innováció a gazdaságban, az országban, és erre épülve az elosztási viszonyok fennálló rendszere paternalisztikus, túlteng benne az állami elosztó szerep. Végül van egy további ok, ami miatt a válság ilyen súlyos méreteket öltött a magyar gazdaságban: a kedvezőtlen világgazdasági változások.

Mi tehát a feladat? Megteremteni a kilábalás – optimistábban: a kitörés-feltételeit, megvalósítani egy átfogó modernizációt, amely kiterjed a gazdaságra, a társadalomra, a politikára, beleértve a demokrácia megszilárdítását, elmélyítését is. Ha ezt az átfogó modernizációt meg tudjuk valósítani, akkor társadalmunk a haladás főáramába kerül, egyben felzárkózik azoknak a fejlett piacgazdaságoknak a táborába, amelyek ma az Európai Közösséget képviselik. Ennek része az európai gazdasági integrációhoz való felzárkózás, de ez csak úgy képzelhető el, hogy nem fordítunk hátat eddigi partnereinknek, hanem velük, a szomszédos országokkal, ésszerű szinten továbbra is fenntartjuk a gazdasági kapcsolatokat. A gazdasági modernizáció célja egy nyitott, innovatív gazdaság megteremtése, amelynek – és ezt kiemelném – szerves része kell legyen a nyugati menedzsment közvetlen részvétele.

Ha a kiutat keressük, akkor az igazi feladat az, hogy megfelelő célmodellt fogalmazzunk meg, továbbá megállapodjunk a szükséges cselekvésekben és sorrendjükben. A célokban is, a cselekvésekben is egységre kell jutnunk.

Az egyik gond, veszély az európai integrációhoz való felzárkózás szempontjából az, hogy túlontúl gyakran az előnyöket emeljük ki, és elfeledkezünk arról, hogy milyen árat kell fizetnünk, milyen feltételeknek kell meg-

felelnünk az integráció megvalósítása során. Az integrációs folyamatból következő lehetséges előnyök tulajdonképpen ismertek. Ilyen előny a műszaki fejlődés felgyorsulása. A másik lehetőség, hogy a vezetőképzés, szakképzés terén előre tudunk lépni. Az emberi erőforrások egy kvalifikáltabb munkához megvannak, rendelkezésre állnak, de ezek összeszerveződésében, dolgozó rendszerré formálásában valóban nagy az elmaradásunk, ezért a nyugati menedzsment-technikák felhasználása itt komoly segítség lehet számunkra. (Ezzel kapcsolatban megemlíteném: nem célravezető, ahogy ma a nyugati országok e téren segítséget nyújtanak nekünk. Ők mondják meg, hogy milyen tanfolyamokat szerveznek a magyar szakembereknek, és ezeket lehetőleg úgy szervezik, hogy egy kalapba vonnak mindannyiunkat a közép-kelet-európai országokból. Az eddigi tapasztalatok nagyon ellentmondásosak. Sokszor feleslegesek, formálisak a mi szakembereink számára ezek a szervezett tanfolyamok. Azt kellene elérni, hogy a konkrét magyar igénynek megfelelő képzést nyújtsanak nekünk a partnereink, és ne ők diktálják a képzést. Egyébként ők ökonomikus módon nem a pénzt, hanem a szolgáltatást adják.)

Sok előny származhat a magyar gazdaság számára abból is, hogy a tőkehiány csitulhat, hogy külföldi működő tőkéhez juthatunk egy integrált működés eredményeként.

Végül szintén fontos számunkra, hogy a nyugati integráció révén könnyebben és kiterjedtebben juthatunk a világpiacokra.

Ugyanakkor az előnyök mellett ott vannak a ráfordításaink, és ezt sem szabad elhallgatni. Az integrációhoz való kapcsolódásunkból a magyar élelmiszergazdaság piacokhoz jut, ugyanakkor rendkívül erőteljes piaci konkurenciával, a hazai piacokon erősödő importversennyel kell majd megküzdenie. A közös piaci követelményeknek megfelelő termelési szerkezet az iparban átfogó strukturális korszerűsítést, alkalmazkodást igényel, óhatatlanul a munkanélküliek számának növekedéséhez vezet. Erre gondolva meg kell teremtenünk egy erőteljesebb szociális ellátó rendszert, egy szociális hálót. Ez – túl a társadalmi feszültségeken – komoly terhet jelent.

Az elosztási viszonyokat, az úgynevezett nagy elosztó rendszereket – a társadalombiztosítást, a lakásrendszert, az oktatási rendszert, az egészségügyi rendszert, stb. – is alaposan meg kell reformálnunk ahhoz, hogy egy magyar oldalról kívánatos, célszerű felzárkózásnak meglegyenek a feltételei.

Az állam szerepe a költségvetésen keresztül iszonyatosan nagy jelentőségű. A gazdaságban a GDP-nek körülbelül 64 százalékát központosítjuk az állami költségvetésben még ma is, és arról lehet vitatkozni, hogy ennek a központosítási hányadnak, a 64 százaléknak mekkora részét lehet tulajdonképpen piacosítani, az állam által eddig nyújtott ingyenes szolgáltatásokat kiváltani más mechanizmusokkal, és így elérni a költségvetésben történő jövedelemközpontosítás hányadának csökkenését. Erre a szakértők máris több alternatívát dolgoztak ki. Az egyik lehetőség például: visszamenni

a 45 százalékos központosítási hányadot igénylő szintre. Ennek az ára azonban iszonyatos szociálpolitikai, életszínvonalbeli szempontból. Reálisabbnak tűnik egy 55-57 százalékos GDP-hányadra történő visszalépés az állami szerepvállalásból az elkövetkező három-négy évben, ennek a terheit lakossági szempontból már jobban elviselhetjük.

Több szó esett már arról, hogy az állam milyen mértékű szerepet vállaljon a jövőben az elosztási viszonyokból, a finanszírozásból. A feladat itt rendkívül összetett. Szakértői munkával elfogadható koncepciót kell kialakítani arra nézve, hogy az államnak ténylegesen milyen szerepet célszerű vállalnia az elkövetkező magyar gazdaságban. Az államot nem egyszerűen visszaszorítani kell az ilyenfajta tevékenységekben, hanem újra kell értelmezni, újra kell meghatározni az állami szerepvállalást a piacgazdaságba való átmenet időszakára, hiszen ekkor teljesen nem lehet megszüntetni.

A nyugati integrációhoz való kapcsolódás feltétele az egészséges pénzügyi rendszer megteremtése is. Mi történjen a rossz hitelekkel, amelyekkel ki van tömve a magyar bankrendszer? Hogyan kezeljük a rossz hitelek kérdését? Hogyan tudjuk funkcionálisabbá, hatékonyabbá tenni a magyar bankrendszer működését? Mert ami ma van, az minden, csak nem az, mint ami egy normális piacgazdasági országra jellemző kell hogy legyen.

További követelmény az infrastruktúra fejlesztése. Az integrálódáshoz nélkülözhetetlen az infrastruktúra-fejlesztés felgyorsítása, és ez beruházásokba kerül, és ez áldozatot kíván. Jelentős állami ráfordításokat igényel pédául az energia-válság kezelése, annak a megoldása, hogy az energiafüggőségünket a Szovjetuniótól mérsékeljük. Át kell állítani energiaellátó rendszerünket egy szélesebb, több lábon álló rendszerre, ennek a terheit is vállalnunk kell. Elengedhetetlen a távközlési és közlekedési rendszerek fejlesztésével járó terhek felvállalása is.

Mindezeket figyelembe véve úgy vélem, nem az a kizárólagos cél, hogy mindenáron felzárkózzunk a Nyugathoz, hanem a progresszív irányzatok követése lehet csak a célunk. A felzárkózás nem egyenlő egyetlen gazdasági modell, sem a német, sem az angolszász modell másolásával. A felzárkózás kreatív adaptáció, a magyar nemzeti sajátosságokhoz a legjobban illeszkedő, azoknak legjobban megfelelő gazdasági, gazdaságirányítási elemek, módszerek, technikák keresése, kiválasztása, hogy az átállás, a mostani felzárkózás költségei a legkisebbek legyenek – társadalmi elviselhetőségi értelemben is –, ugyanakkor az előnyök a lehető legnagyobbak legyenek.

A másik veszély, hogy az európai integrációhoz való felzárkózásban ma a politikai törekvések jogi keretei túlontúl előtérben állnak, és a valós gazdasági viszonyok fejlődése, állapota, változása elmarad a politikai, jogi szféra változásai mögött. Úgy is mondhatnám: több történik a politikában e téren, mint a gazdaságban. El kell érni, hogy minket gazdaságilag is befogadjanak, minden értelemben, ne csak politikailag. A politikai befogadás – megjegyzem – csak a gazdasági befogadással együtt lehet számunkra érték, elfogadható.

Ilyen helyzet eléréséhez milyen nagy gazdaságpolitikai feladattömböket kell felvázolni, illetve megoldani? Ezek a feladatok négy csoportba szedhetők. Az egyik – erre többen utaltak – a piacgazdaság intézményi és jogi rendszerének a kiépítése, a másik feladatcsoport a gazdasági helyzet stabilizálása Magyarországon, a harmadik a strukturális alkalmazkodási folyamat felgyorsítása és kiterjesztése a makrogazdaságról a vállalati szintre, a vállalati struktúrákra, magatartásokra. Tudniillik, könnyen megvalósítható és meg is valósul sok országban a makrogazdasági szintű alkalmazkodás, csak ez nem tevődik át a mikroszintekre. A negyedik feladatcsoport a kultúra, az oktatás súlyának, szerepének helyreállítása a gazdaságfejlődési folyamatban.

A piacgazdaság intézményi és jogi rendszereinek egy gyors kiépítése alapvetően politikai elhatározás kérdése, a kormány eltökéltségétől függ. Másodszor attól, hogy milyen társadalmi támogatást kap. Az intézményi alapok gyors megteremtése végett ezért sürgős feladat olyan politikai-társadalmi viszonyok megteremtése, amelyek elősegítik a szükséges politikai kompromisszumok létrejöttét, illetve – minimális követelményként – biztosítják a koalíciós pártok akcióegységét, hiszen még nem csupán a gazdasági racionalitás, hanem a politikai erővonalak nagy súlya is érvényesül. Az intézményi alapok megteremtése, a polgárosodás, az új gazdasági értékek meghonosodása, a gazdálkodás minőségi átállása hosszabb időt igényel, amint ezt jól jelzi az Európai Közösségbe való teljesjogú részvétel várható időpontjának kitolódása.

A stabilizáció összetett és kezdetben a lakosság többsége számára sajnos áldozatokkal járó folyamat. Az örökség ugyanis nem egyszerűen átmeneti egyensúlytalanság, a nemzetközi fizetési mérleg feszített helyzete, az adósságszolgálati teher, a költségvetési hiány és az infláció, hanem egy mély struktúrális átalakulás igénye is, amelynek során számos mesterségesen kialakított feltétel mellett működő vállalatnak a világgazdaságba integrálódó aktív alkalmazkodóképes szervezetté kell válnia. Az átmenetet különösen megnehezíti a volt szocialista országok, szomszédaink hagyományos piacának egyértelmű megrendülése napjainkban, és a társadalmat sokkoló olyan jelenségek, mint az infláció, a munkanélküliség.

A gazdasági stabilizációt tehát csak úgy lehet megvalósítani, ha sikerül összhangot teremteni az infláció, a munkanélküliség és a nemzetközi fizetési mérleg, a világgazdasági integráció és nyitás követelményei között. Mindezek elérése végett a gazdaságpolitikában nagy súlyt szükséges fektetni a vállalkozások élénkítésére, többen utaltak az anyagi és emberi erőforrások nagyobb fokú mobilitására, a gazdaságtalan tevékenységek megszüntetésére a gazdaságban. (A szerkezeti átalakulás ma ólomlábakon jár.) Különösen szükséges, hogy megfogalmazzuk a gazdasági stratégia részeként a strukturális alkalmazkodási folyamattal kapcsolatos alapvető gazdaságpolitikai követelményeket. A privatizációt például nem lehet határozott gazdaság-

politikai prioritások nélkül irányítani – ebben teljes mértékben igaza van Kotz Lászlónak.

Mindezen törekvések elválaszthatatlanul együtt kell hogy járjanak a szociális intézményrendszer olyan átalakításával, amely támaszt nyújt minden állampolgárnak életkörülményeinek ellehetetlenülésével szemben. Nincs mód minden réteg, vagy akár a többség elért életszínvonalának garantálására, ezt a szomorú megállapítást a legjobb szándékkal sem vitathatjuk. A szociális rendszerek és támogatások a stabilizáció időszakában azonban ne szoruljanak vissza a megtermelt jövedelmekhez képest, ezt kell elérni. Igaz, hogy ez az arány nem is növekedhet, sajnos. És ez széles körű, belső átrendezést igényel, amelynek során egyrészt erősödnek a biztosítás-jellegű megoldások a szociálpolitikában; gondosan mérlegelni és csökkenteni kell az olyan jogosultságokat, amelyek a deklarált egyenlőséggel szemben a valóságban méltánytalan különbségeket eredményeztek; és végül a követendő szociálpolitikában harmadik elemként azt emelném ki, hogy a társadalom jobb módú többsége részéről növekvő tehervállalásra kell építeni, a szegény és a legszegényebb rétegek helyzetének javítása érdekében.

A negyedik fontos, kiemelendő feladat: a gazdasági stratégia számára: stratégiai gondolkodásunkban előtérbe kell helyeznünk a kultúrát, az oktatást és a tömegkommunikációt. E szféra szerepe a mai ismert konkrét gazdaságpolitikai programokban teljességgel marginális, noha a politikai hangvételű megnyilvánulásokban sokan emlegetik. Sajnos gyakorlati következmény nélkül. Ezen mindenképpen változtatni kell.

Nyilvánvaló, hogy az ország társadalma és gazdasága sokféle értelmű átalakuláson megy át. Nem könnyű felismerni, hogy ezek közül mit lehet előreláthatóan befolyásolni. Azt sem könnyű felismerni, mit nem tudunk befolyásolni, csupán megjósolni, hogy legalább előreláthatóan alkalmazkodjunk hozzá. S elég sok az olyan szféra, amelyben legfeljebb felkészülhetünk a váratlanra. E megkülönböztetések a nehézségek ellenére is fontosak.

Ezen kívül figyelemre méltó még egy sajátos megkülönböztetés. Eszerint ma is, és még hosszú ideig, az ország társadalmának háromféle munkára kell felkészülnie:

a/ *Önfenntartó munkára*, amelynek során az élet mindennapjaival összefüggő tennivalók és eredményeik fontosak.

b/ *Regeneráló átalakító munkára.* Ennek során folyamatosan fel kell számolni a fejlődést akadályozó működési zavarokat, betegségeket és fel kell erősíteni azokat a képességeket, amelyek birtokában ez a regenerálás eredményes lehet.

c/ *Generáló átalakító munkára*, amelynek során új fejlődési eredmények jönnek létre.

Könnyen belátható, hogy e három feladatot párhuzamosan kell megoldani. A lelemény ahhoz kell, hogy korlátozott forrásainkat térben-időben lehetőleg hatékonyan osszuk el e három munkafajta között. A politika feladata az, hogy ebben az elosztásban okosan súlyozzon és rangsoroljon.

Sinkovits Alfréd

A magam részéről nagyon szívesen részt veszek, ha ez a fórum megmarad, a gazdaságpolitikai munkában.

Úgy érzem, hogy Magyarországon ma nem elsősorban centrum kell, hanem egy középbal erő, mert anélkül nem lehet centrumot csinálni. Ma is van egy centrum – egy jobbcentrum, ha ezt centrumnak lehet nevezni. Ha a baloldal nem tud kifejlődni, akkor senki sem fogja tudni eldönteni, hogy melyik az a centrum, amelyre az ország szekerét rá akarja bízni. Ilyen értelemben magam is szükségesnek láttam a rendszerváltás elején – volt egy pont, amikor úgy gondoltam, hogy létre lehet hozni a különféle oldalak között – egy centrumot, de ez a hajó már elment, olyan erős jobbratolódás ment végbe az országban. Minden tény azt bizonyítja, hogy az ország kifelé is konfliktusok sorába keveredett, belül is egyre kevésbé látens társadalmi konfliktusok szabdalják szét az országot. Ugyanakkor az a politika, amit visznek, tisztán jobboldali politika, amelyik egy nagyon meghatározott mintát követ.

Az alapkérdést – véleményem szerint – Bíró Zoltán tette fel: milyen társadalomképből kiindulva akarunk itt politizálni meg gazdaságpolitizálni? Látjuk azt, hogy a tradicionális feudális államszocializmusok sehova sem vezetnek, a szocializmus meg a feudalizmus valamennyi hátrányát rendkívüli hatásossággal képesek voltak egyesíteni és ránk kényszeríteni, anélkül, hogy előnyüket (vagy legalábbis kevés előnyüket) is élvezhette volna a társadalom. Bár voltak előnyök is, hiszen az elmúlt 40 év megítélésében azok az emberek, akik azért eddig bizonyos létbiztonságban éltek és bizonyos életszínvonalat elértek, s most még ebből a kevésből is le kell adniuk reálbért, ugyanakkor elveszthetik naponta a munkájukat, nem fogják olyan negatívan megítélni az elmúlt 40 évet.

A történelemben most mi éppen egy nagy kompromisszumot szeretnénk, de nem látom azt az erőt, ami a másik oldalból kikényszeríti a hozzájárulást ehhez a kompromisszumhoz. Szerintem az az alapkérdés, hogy milyen társadalmi-gazdasági formációt akarunk. Világos, hogy azokról a marxi szocializmus-eszközökről, amelyeket megpróbáltunk itt az elmúlt 40 évben használni, bebizonyosodott, hogy pontosan a Marx által megfogalmazott célok ellen fordulnak, és egy azokkal teljesen ellentétes és embertelen társadalmat hoznak létre. A célok lehetnek nagyon szépek, de az eszköztárból nem lehet meríteni. Ez teljesen egyértelmű. Tehát nekünk a gazdaságtörténet által számunkra jelenleg megmutatkozó lehetőségekből kell nagyonnagyon gyakorlatiasan válogatnunk. A modern kapitalizmusok sem azok a fajta kapitalizmusok, amiket nálunk mintaként tekintenek. Nevetséges, hogy mi próbáljuk a liberálkapitalista modellt bevezetni – mi megint bevezetünk egy modellt, pedig azok az országok jártak jól, és azok tudtak fejlődni, amelyek az evolúciónak nyitottak utat.

A modern gazdaságtörténet mintáiban, a mi nemzeti lehetőségeinkben kell gondolkodni, és nem kell valamiféle „izmust" nagyon gyorsan kitalálni, mert nem az fogja hozni a megoldást. Én rettegek attól, hogy rendszereket mi tervezőasztalon megtervezzünk, mert a társadalom nem egy ház, amit kitalál valami építőművész, és megcsinálja. A társadalomnak meg kell nyitni az utat, hogy kikínlódja azokat az irányokat, amerre menjünk. Megnyitja-e ez a rendszerváltás, az eddig történtek, azokat az utakat, hogy a magyar társadalom kikínlódja azt, hogy most merre is fog tudni mozogni?

Milyen mintát követ a mai jobboldal? Kinek az érdekeit képviseli? Én úgy látom, hogy a mai jobboldal alapvetően három rétegnek az érdekeit képviseli. Az egyik réteg a volt vagyontulajdonosok, akiknek vissza akarja adni a vagyont; a másik réteg már felhalmozott pénzvagyonnal rendelkezik mindenféle forrásokból, amelyeknek etikai tisztességét sok esetben bírálni lehet, és a harmadik a külföldi tőke érdeke. E három réteg sem egyenlő súllyal szerepel, mert a külföldi tőke érdekeit képviseli a legjobban. Hiszen az, hogy szétvertük a pártállamot, de nem vertük szét a költségvetést, egyértelműen jelzi, hogy a költségvetés ma is rá akarja tenni a kezét a jövedelmünk növekvő részére, hogy ebből kifizethesse a külföldi cecheket. Legyünk tisztességesek: nem az ő hibája, nem ő kezdte el az adósságpolitikát. Tulajdonképpen ma egy tiszta tőkésérdek-képviselet van a politikai és a gazdasági rendszerünkben, és a többi érdek az ideológiák szintjén merül fel; emiatt a mi társadalmunkban most a fő gazdaságpolitikai cél az lehet, hogy kifizetjük a cechet, és egy eredeti tőkefelhalmozással segítjük ezeket a vagyonos rétegeket. Ebből az alapképletből magyarázhatóak azok a gazdaságpolitikai alternatívák, amelyeket a mai gazdaságpolitika követ.

Tulajdonképpen milyen érdekszerkezeti mintát akarunk követni? A híres svéd modellnek az a lényege, hogy egy kapitalisztikus piacgazdaság, de nem magántőkés kapitalizmus. Svédországban a tőke 20 százalékát alkotja a magántőke, a tőke kb. 30-35 százaléka intézményi tőke. Az intézményi tőke ma az egyik alapforma, és ezen az intézményi tőkén belül van a társasági tulajdon és egyebek. Az állami tőke hihetetlenül fontos rész, mert ha az állam infrastruktúrákkal meg egyebekkel nem ad keretet a magántőke, az intézményi tőke működésének, akkor ezek a tőkék működésképtelenek (ma modern infrastruktúra nélkül, telefon, telefax, utak, vasút nélkül nem létezik modern gazdaság).

Ezzel szemben nálunk megy a privatizáció, ami teljesen értelmetlen gazdasági viszonyokat teremt, és gyakorlatilag naturalizálni fogja a magyar munkavállalót (már naturalizálta is), és ezt a folyamatot tovább fogja vinni, azon fog meggazdagodni, hogy leszorítja a bérszívonalat, és megmutatja, hogy mi milyen olcsók vagyunk és exportfelfutás jön... és mi egy boldog náció leszünk – csak éppen a nemzetünk nyomorba süllyed.

A svéd modell a következő érdekszerkezetet követi: a munkavállalók, a tőkések, az állam, koordinálnak az intézmények között, hogy ezek az érdekek értelmes interakcióban köttessenek és oldódjanak meg, hogy abból gazdasági

növekedés, elfogadható jövedelem-elosztás, viszonylag nyitott társadalmi struktúra és egyebek jöjjenek létre.

Egy másik tapasztalat: az olaszok kitaláltak állami holdingokat, amelyek igen jól dirigálják az olasz állami ipart (ez az összes iparnak mintegy 40 százaléka). A modern, nagy ipari monstrumokat ma már nem tudja a tulajdonos irányítani, a tulajdonos gyorsan félrevonul és a menedzsereire bízza a dolgot.

Ma más világban élünk, nekünk egy modern érdekstruktúrában gondolkodó, korszerű magyar struktúra felé mozgó gazdaságpolitikára van szükségünk. A privatizálást én elhibázottnak tartom azért is, mert a feudális államszocialista rendszer elszedte a nemzet által felhalmozott vagyont, a történelmi helyretételt éppen abban látom, hogy vagyonosítani kell az embereket: tessék visszaadni a vagyont. A közgazdászok között nagy vita van erről: „nem lehet ingyen odaadni, mert akkor el fogják herdálni". Ezt nem tartom nagyon tisztességes érvnek, tudniillik, aki felhalmozta, annak jár vissza, és hogy ebből a vagyonból jövedelmet csinál-e, az mindenkinek a szuverén dolga. Nem lehet emiatt elmarasztalni. Abban látnék fantáziát, hogy azért a visszaadás ne legyen teljesen ingyenes. Azon az álláspontón vagyok – figyelembe véve Kotz László véleményét –, hogy a vagyont igenis, kapja meg a társadalombiztosítás, kapják meg az önkormányzatok, hozzuk létre az intézményi vagyon tisztességes struktúráját; és igenis, tessék a munkásosztálynak is kiadni a részvényeket, és tessék nekik is lehetővé tenni, hogy gazdagodjanak, ne szorítsuk be az embereket a munkavállalók közé, miközben a másiknak megnyitjuk az összes csatornákat, hogy gazdagodjon.

A kormány ezzel a privatizációval, ezzel a beállítódással elvesztette a gazdaságpolitikai mozgásterét. Tragikus, ahogy bekerült egy logikai gondolatsorba, amelynek a lépései egymás után diktálják a magyar gazdaságpolitikai stratégia kidolgozásának ellehetetlenülését. Egyszerűen nincsen válaszútja. Társadalomképe sem egységes persze, mert kicsit a modern nyugatiakra tekint, ez egy westernizációs modell, az MDF kicsit a régi, nemzeti örökségre is tekint, amivel azért nekünk nem kell olyan nagyon eldicsekednünk, mert a magyar kapitalizmus siralmas. Az adott kor egyik legprimitívebb kapitalizmusa volt. Most ehhez nyúlunk vissza?!

Nekünk olyan érdekszerkezetet kell feltárni, hogy mi mit akarunk képviselni, és ahhoz milyen gazdaságpolitika kell, és ahhoz, hogy ez a gazdaságpolitika visszanyerhessen valamilyen mozgásteret, mit kell csinálni.

Az adósság-témát ebben az ügyben elsőrendűnek tartom, ezzel le kell számolni még akkor is, ha veszteséget fog okozni. Ha nem tudjuk az adósság-témát valamilyen formában egy időre megoldani, akkor fennmarad az az alapképlet, hogy a nemzeti jövedelemnek az a része, ami a felhalmozást szolgálhatná, elmegy az országból adósságfizetésre. Miből tudna az ország felhalmozni? A meglévő jövedelme, bérjövedelme, fogyasztói jövedelme terhére? Ez a gazdaságpolitika azt feltételezi, hogy az akkumulációhoz vissza kell szorítani a béreket és azt ígéri, hogy majd ezzel az akkumulá-

cióval, amit a bérünk terhére megvalósítottunk, majd egyszer, a jövőben elindulunk. Csakhogy ez nem tisztán közgazdasági probléma. Vannak rétegek, amelyek már nem tudnak még leadni 10 százalék reálbért, mert akkor ellehetetlenülnek. Ez a nemzet tragédiája; a magyar polgári rétegnek tulajdonképpen egy jobboldalibb változata uralkodott el. A francia jobboldal azért mégis centrum-gondolkodású, törődik másokkal is, figyel a munkásságra is. A nyugati országok jobboldali pártjai jobban figyelik a többi osztályok érdekeit; azért tudnak ők a centrumban maradni. Giscard azért tudott sokáig centrum maradni, mert ő ugyan képviselte a francia polgárságot, de azért figyelt arra, hogy a francia munkás ne érezze úgy, hogy ő a német munkásnál nagyon sokkal rosszabbul él.

Nekünk vissza kellene szereznünk a magyar gazdaságpolitika mozgásterét, és itt látom az állam szerepének a belépését. Igenis vannak lehetőségek, (hadd ne menjek bele tudományos elemzésbe, ezek szakmai részletkérdések) – és lehet egy elképzelést kialakítani, amelynek nem az a lényege, hogy milyen műszaki fejlesztési politikát kell folytatni, hanem hogyan kell segíteni az önmaguktól mindenfelé haladni akaró társadalmi erőket, hogy abból valami ki is jöjjön.

Kovács Ádám

Több hozzászólás ébresztett bennem gondolatokat – optimizmust is, pesszimizmust is indukált; most szeretnék véleményt hozzáfűzni az elmondottakhoz. Én nagyon fontosnak tartanám, hogy az az Országházon belüli csoport – én ezt mint vállalkozó szeretném hangsúlyozni –, amely valamilyen érdekszövetséget keres vállalkozókkal vagy különböző szakemberekkel, próbálja dinamikusan megtartani azt a politikai tömegközpontot, amely mellett lehet politizálni. A politika nem az értékek mentén szerveződik, hanem az egzisztenciális térben polarizált mozgástérről van szó, amiben lehet különböző arányokban politizálni, de az értékek összegyűjtése ilyen szempontból olyan dinamikus folyamat, ami megengedi a jobbra-balra található értékek felmutatását. Én a magam részéről ragaszkodom ahhoz, hogy nézzem a célkeresztet, azaz maradjon ez a politizálás közepén. Abban a pillantban, amint ez a látótérből kikerül, az már veszélyeket hord.

A másik kérdés az Európa Házhoz történő csatlakozás. Ez nagyon nehéz dolog, én az űrhajó-példát szoktam ilyenkor felhozni: a pályák is különböznek, a sebességek is különböznek, így nem tudjuk összekapcsolni az űrhajót. Előtte kell őket a megfelelő sebesség-pályára vinni. (Ha viccesen akarnék ehhez a kérdéshez hozzászólni, akkor azt mondanám: négy évvel ezelőtt egy nyugatnémet újságíró-delegáció megkeresett bennünket Pilisvörösváron, mert hallották: új dolgokat akarunk. Mutattuk az épületeket, a házakat, hogy azok már ennek a folyamatnak a termékei. És kérdik: mik azok a vakolatlan, apró házak, nekik az tűnik ki, hogy Magyarországon nincsenek

a házak bevakolva. Mondtuk, hát ez a mi nagy problémánk, nekünk az a tragédiánk, ami az Önök szerencséje, hogy kaptunk egy közgazdászt – Marx urat –, aki ott született, nálunk fejtette ki áldásos tevékenységét, gyakorlatilag mi ennek isszuk a levét, és megnézhetik, hogy milyen pusztítást okozott. És hát kívánjuk Önöknek, hogy legyen egy hazánkfia egyszer, aki negyven évig ott fog politizálni meg filozofálni, és akkor az űrhajóhasonlat mindjárt realitás lesz, mert nem mi gyorsítunk, hanem ők fognak majd "lassítani"). Nem hiszem, hogy ezt a szintkülönbséget könnyen át lehet hidalni. A realitás talaján kell maradni, menjünk a saját utunkon, a repülők most telítődnek, lassulnak, tehát mi nem tudunk mást csinálni, csak a körülményeket optimalizáljuk és úgy váltunk tovább. Nagyon jó lenne, hogyha ki lehetne számítani, hogyan lehet az Európa Házba belépni. A közgazdászok meg tudják mondani, tudnak számításokat végezni, de sok a bizonytalanság.

Magyarország történelmében nem volt még arra példa, hogy egy ilyen átrendeződés ilyen békés módon bekövetkezett volna, mert eddig vagy egy háború kapcsán, vagy egy olyan katarzis kapcsán történt, amikor a legkisebb probléma volt az, ami most nekünk a legnagyobb probléma. Amikor kijöttek a pincéből az emberek, örültek, hogy levegőt szívtak és sütött a nap, és annak a lendületét használták ki Rákosiék.

Annak a lendülete emelte fel az országot. Most nem volt ilyen lendület. Most a lelkek romok, le vannak bombázva. Ilyen szituáció még nem volt a történelemben. A legnagyobb tragédia az, hogy egyensúlyban működött egy keleti gazdaság, ahol nagyon alacsony szinten volt a minőség, alacsony szinten volt a jövedelem, és alacsony szinten volt az ár. Egyensúlyban volt, mert létezett. Most a nyugatinál ez a három jellemző ugyancsak egyensúlyban volt, és a kettőt most összeeresztették. Hát ki tudja kiszámítani, hogy itt mit lehet csinálni?! Azt tudjuk, hogy az árak fogják a leghamarább utolérni a nyugati árakat, a fél országot viszont nyomorba dönti ez az átzsilipelés nélküli gazdasági helyzet. Mit jelent ez egy vállalkozó számára? Azt, hogy most már ugyanolyan bért kell fizessek az alkalmazottnak, ugyanolyan minőséget kell termeljek, amit Bécsben is el tudok adni, mert itt is, de hol van ehhez Magyarországon fizetőképes kereslet? Gyakorlatilag itthon nincs piac. Magyarországon megalakult több ezer kis cég, megalakulásuknak az volt a feltétele, hogy legyen félmillió forint pénzük, vesznek fénymásolót, meg faxot, meg ilyen dolgokat. Az a néhány cég, amelyik ezeket forgalmazza, iszonyatos pályát fut be, de nem ez a gazdaság. A gazdaság a padlón van, tessék nekem elhinni. Ha nekem az a legnagyobb gondom, hogy körülöttem összecsaptak a hullámok, akkor mit szóljon az, aki nem úgy gazdálkodott, mint én. Mert én meg vagyok győződve, hogy az a néhány évtized, ami mögöttem van, mint kisvállalkozó, kisiparos, gyakorlatilag megtanított életben maradni, megtanított olyan dolgokra, amelyekre most szükség van. Megtanított arra, hogy zavart környezetben tudjak értéket termelni. Egy kisiparosnak mindig verték a fejét, és annak mindig életben kellett maradni.

Hallottunk politikai diktatúráról, hallottunk szakmai diktatúráról. Engem általában a szakmai diktatúrák hoztak hátrányos helyzetbe, még a Celladam témával is, az nem változott semmit. Ugyanazok az emberek ugyanazt mondják ma is. Tehát a Celladam olyan "állatorvosi ló", ami éppenhogy még nem döglött meg, de már félig agyonverték, és örülök, ha ez a gebe el fog jutni odáig, hogy még kap további értékelést. És nem a szakmai negatívumok miatt. Nekem tanulságos volt ez a dolog.

Most már nagyon jó lenne, ha a politikai és szakmai diktatúra után eljönne a "technológia diktatúrája". Ez a legnagyobb probléma, az Európa Házba csak technológiai fegyelemmel tudunk belépni. A technológiai fegyelem minden konzekvenciájával együtt ugyanazt jelenti; megegyeznénk abban, hogy ez az értékrend, amit mi magunknak megfogalmaztunk. Ez az a mondanivalóm, amit Önökkel szeretnék egyeztetni, és azért vállaltam, hogy ide eljövök, mert keresem én is a szövetséget olyan emberekkel, akik ezt az értékrendet segítik átmenteni, segítik tiszteletben tartani, és segítik gyakorlatilag tisztulni.

Mi ez az értékrend? Gánti professzorhoz szeretnék csatlakozni: első az élet, utána jön az idő, utána jön a tudás, utána jön a pénz. Mondta valamelyik nap, amikor beszélgettünk: tessék megnézni, hogy ezek az értékek milyen sorrend szerint kezelődnek – fordítva! Ki törődik az idővel? Ki törődik a tudással? Az élet tiszteletét csak jelszavakban hangoztatjuk, ez az egészségügyi kultúra, ami kialakult, nem azt tükrözi. Tehát tudunk-e valójában partnerei lenni egymásnak? Akarni, hogy egy sajátos értékrend alapján, amit mi hiszünk, elfogadunk, és ebben közös nevezőn gondolkozunk, együttműködjünk. Mi azt az érdekszövetséget keressük, ahol ki tudjuk alakítani azt a pályát, ahol a politikusok meg azok a szakemberek akiknek szavuk van, a hétköznapok gyakorlatában tudják nyomon kísérni, hogy mi történik a valóságos környezetben. Nagyon nehéz az elméletet meg a gyakorlatot külön kezelve, a realitás talaján maradni. Mind a kettő nagyon kényes és hajlamos önálló életre.

Az a probléma, hogy azok az emberek, akik a tüntetéseken együtt voltak (a hangágyúk mikrofonját én tettem még a szájuk elé), azok gyakorlatilag megfeledkeztek arról, hogy akkor ugyanazt mondták. És tényleg nekem is borsózott a hátamon a hideg, amikor az ellenzék megszólalhatott, és 1200 wattal kiabálhatott a Kossuth téren, hogy demokráciát! Meg az erdélyi tüntetésen az a 140 ezer ember. Tehát annál nagyobb dolog nincs, mint amikor az ellenzéknek odaadják a mikrofont, és visszaszólhat. Én tudom, de valahogy úgy tűnik, hogy sokan megfeledkeztek erről.

Tehát én, már csak azért is, mert egy környezetvédelmi programot szeretnék megvalósítani, és ezen keresztül szeretnék kapcsolódni a szövetségesekhez, azt szeretném, ha létrejönne a szoros kapcsolat a vállalkozói körrel, és azzal a menedzsmenttel, amely országos gazdaságot irányít. Olyan politika kell, amelyik menedzseli a vállalkozást, de a menedzsernek az első

tulajdonsága az, hogy észrevétlen. Magyarország tele van bankokkal – miért nem lehet pénzt kapni? Milyen menedzsment van itt a háttérben?

Én keresem a szövetségeseket, én még az ördöggel is hajlandó vagyok szövetkezni, nemhogy a politikussal. A politikától nagyon félek, mert nagyon fékez, és az evolúció még nem termelte ki a tiszta politikai mechanizmusokat. De tudom, mennyire fontos, hogy ebben a helyzetben azt az első lépést meg kell tenni.

Persze nagyon jó dolog az, hogy most kibeszélheti magát mindenki – ehhez évtizedek kellenek. Meg is értem azt, hogy mindenkinek mondanivalója van, és talán egy kicsit túlsúlyba került. Talán az lenne a legjobb, ha minden szakember elmondaná, hogy az ő szempontjai mentén mit kellene csinálnunk, és akkor ezeket valahogy összefésülni és olyan programot csinálni, amelyik azt is megmondja, hogy holnap mi a tennivaló. Nagyon örülnék, ha az ilyen szövetség körvonalai kirajzolódnának, nagyon nagy szükség lesz rá. Azt is világosan látom és úgy érzem, hogy ha beindulna egy befelé-áramlás, már csak sokan oda is menekülnének, a csarnok biztonsága miatt is. Gyakorlatilag el tudom képzelni, hogy egy olyan hiteles szövetség alakulna ki, ami a politikai küzdőtéren semleges politikát képviselne, és ezért mindenki partner lenne a tiszta értékek mentén.

A közeljövőben jelenik meg
az SZGTI kiadásában

Ruszin Emil könyve

„Magyarok a Kárpátalján.A félmúlt üzenete"

A kötet megrendelhető:

SZGTI
1021 Budapest Tárogató út 2-4.

Prugberger Tamás

A munkajogi felelősségi rendszer átalakításának kérdéséhez

I. A felelősségi rendszer jogdogmatikai struktúrája a fejlett nyugat-európai polgári államokban

1. Miként ezt több más munkánkban kimutattuk,[1] a nyugat-európai munkajogok többsége nem szakadt el a polgári (magán) jogtól, hanem annak egy speciális részeként, csak relatíve elkülönítve egzisztál. A főbb strukturális csomópontokat nézve, Olaszországban létezik önálló munka törvénykönyv, míg Angliában az általános magánjogi "comon law" része, addig a Német Szövetségi Köztársaságban (az angol szokásjoghoz hasonlóan, csak írott módon) a Bürgerliches Gesetzbuch (BGB), a Polgári Törvénykönyv rendezi alapvetően a munkaviszonnyal kapcsolatos kérdéseket is. Gyakorlatilag ez a helyzet a szomszédos Ausztriában is. A nyugat-európai polgári államok többsége tehát a munkavégzéssel összefüggő munkavállalói és munkáltatói felelősséget is formailag a polgári jog keretében szabályozza. Ott is azonban, ahol elkülönített munka törvénykönyvi rendezés érvényesül, a rendezés módja és tartalma mélyen a polgári jognak a szerződésszegésekre vonatkozó dogmatikai szankciórendszerében gyökerezik.[2] Ez alól csupán a közszolgálati munkaviszony és részben a nagyvállalati irányítói körben jelentkező szolgálati viszony (Dienstleistung) képez kivételt.[3]

Ennek a megkülönböztetésnek az indoka abban rejlik, hogy míg a munkajognak a polgári jogban gyökerező általános szabályai a gazdasági – vállalkozói – élettel szorosan összefüggő munkavégzés területén érvényesülnek, addig a közszolgálat a szoros alá- és fölérendeltségen nyugvó államgépezeten belüli szolgálati tevékenységet jelent, mely egyfelől hivatalnoki (bürokratikus); másfelől katonai (militarisztikus) szervezésű lehet.

2. Történetileg nézve: a korai és feudális államszerveződéseknél a munkavégzéssel összefüggésben alapvetően két jogviszony-struktúra létezett. A munka hagyományos jelentésének területén az egyik a munkavállalónak a munkáltatótól történő személyi függőségen nyugvó szolgálati-szolgálói viszonya (rabszolgamunka és jobbágyszolgáltatás) volt, ahol a munkáltatói fölérendeltség következtében a munkát végző személyes magánszabadsága is a munkáltatótól függött, aki nem megfelelő szolgálat esetén a munkát direkt módon kikényszeríthette és közvetlen fenyítést alkalmazhatott. Ezzel szemben a személyileg egymástól nem függő szabad vállalkozók körében (földbirtokosok, iparosok, kereskedők) ha egymás közötti munkavállalói-

munkáltatói viszonyok ki is alakultak, azok a magánjogi (ius privatus) ügyletek szabályai szerint vagy vállalkozásként, vagy megbízásként (mandatum) bonyolódtak le.[4] Ez a "vita privata" szférája, míg a "vita publica"-é a közszolgálati megbízatás területe. Ha ez a közösség által választott "honoris" tisztség volt, akkor közmegbízatásként (mandati publicum) funkcionált, ha pedig kancelláriai szolgálat volt, hierarchikus függelmi hivatali tisztségviselésként jelent meg. Ugyanakkor a közszolgálat másik területe a katonai szolgálat volt, szoros függelmi viszonnyal.[5] A közszolgálat utóbbi két területén a szolgálati kötelezettségek megsértése esetén szintén inkább a közvetlen fegyelmezés, nem pedig az esetleges károk reparálására irányuló törekvés érvényesült. Ennek az az oka, hogy a szervezeti kötelékből történő elbocsátásra vagy abból való kiengedésre csak végső esetben kerül sor, mivel a szervezet tagjaként ilyen civil vagy katonai közszolgálatot teljesítő személy sok olyan bizalmas információnak a birtokába került, amelynek kiszellőztetése mind az államrezon, mind pedig az adott szervezet érdekeit súlyosan sértheti.

Mármost amikor a különböző szakmák iparűző tagjai különböző érdekvédelmi szervezetekbe – az ókorban collegiumokba, a középkorban pedig céhekbe – tömörültek, a szakma becsületének megóvása érdekében az alapszabályt megsértő tagokkal szemben statútumaikban komoly büntető jellegű fegyelmező eszközöket helyeztek kilátásba és alkalmaztak a gyakorlatban. Amikor pedig Angliában a gyapottermesztés érdekében a bekerítési törvényekkel elzavarták földjeikről a feudális kötöttségű parasztságot, és őket, valamint a korábban önálló vállalkozókként működött önálló mestereket bekényszerítették a manufaktúrákba, a nagyvállalkozók a sok emberrel dolgozó manufaktúrákban bevezették a direkt fegyelmet és a direkt fegyelmezés eszközeit.[6] Mindehhez mintát az említett, a rabszolgarendszerből átfejlődött feudális robotszolgáltatási kötöttségek és a céhszabályzat, valamint a kancelláriai és a katonai közszolgálati rend fegyelmező és felelősségre vonási eszközei szolgáltattak. Az angol és a francia forradalom hatására meghirdetett emberi szabadságjogok eszméje elviekben ezt a rendszert felszámolta és helyette a polgári jogi ügyletek mintájára a munkaszerződéskötési és megszüntetési szabadságot állította. Ennek következtében főszabályként a nem megfelelő munkateljesítés joghatásaként elsődlegesen a felmondás, másodlagosan pedig a szavatossági jogoknak megfelelő munkabércsökkentés vagy megvonás, erre irányuló megállapodás esetén a munka újbóli elvégzése vagy kijavítása érvényesült, ha pedig ebből a munkáltatónak kára is keletkezett, a polgári jog szabályai szerint kártérítési igénnyel léphetett fel munkavállalójával szemben.

A munkaviszonynak ez a polgári jogias modellje ilyen tisztán a gyakorlatban azonban csak a nem nagyszámú alkalmazottakat foglalkoztató kisvállalkozások körében érvényesült. A nagyobb létszámú dolgozóval működő üzemekben a manufaktúra-fegyelem továbbviteleként egy tovább erősödő belső gyári fegyelem alakult ki, amelyet a balesetveszélyes munkagépek

elterjedésével összefüggően az ipartörvényhozás és az iparfelügyelet kényszerített ki.[7] Ezen túlmenően a korábbi évtizedek vállalatkoncentrációjának hatására megjelent a taylori üzemszervezési szisztéma, amely a vállalati és belső üzemi adminisztratív irányítást a közigazgatási és a köztisztviselői rendszerhez hasonlóan magántisztviselői rendszerben alakította ki.[8] Ez a magántisztviselők munkaviszonyát bizonyos mértékig a közigazgatási szolgálati viszonyához közelítette. Ezt az osztrák jog kifejezésre juttatja még azzal is, hogy a "Dienstleistungsgesetz"-et reájuk is kiterjesztette.[9] Ennélfogva Ausztriában a Polgári Törvénykönyvön alapuló szűkebb értelemben vett munkajog tulajdonképpen csak a munkások (Arbeiter) körére terjed ki, a tisztviselőkre (Angestellte) már nem. Ez kihat bizonyos mértékig a nagyvállalatok magántisztviselőit érintő munkajogi felelősségre is. A magántisztviselők ugyanis – mint a vállalatnál kulcsbeosztásban lévő személyek – üzemi titkok birtokába kerülnek, és ezért itt is a vállalatvezetés kötelességszegés esetén először különböző fegyelmezési eszközökhöz folyamodik és csak végső soron az elbocsátáshoz. E fegyelmezési eszközök listáját legtöbbször a vállalati szabályzat tartalmazza, miként az üzemi munkarend az egyszerű dolgozói körben (Arbeiter) rend- vagy fegyelemsértés esetén vállalatvezetés részéről egyoldalúan alkalmazható bírságlevonást (Geldbusse) is.[10]

Ami ezt a bírságot illeti, a nyugat-európai munkajogban általánosan elismert és alkalmazott jogintézmény a munkavállalók terhére. Ez az intézmény munkajogi fegyelemfenntartó eszközként fennmaradt még abból az időből, amikor a bekerítési törvényeket követően kialakult manufaktúrákban, majd pedig az őket felváltó gépesített üzemi csarnokokban a munkavezetők pénzlevonást, sőt a feudális robotrendszer, valamint a céhen belüli tanoncrendszer hatására testi fenyítést is alkalmazhattak a felügyeletük alatt álló munkavállalókkal szemben. A testi fenyítés a polgári fejlődés útjára tért államokban hamarabb kiiktatódott, mint a feudális elemektől jóval terhesebb kelet- és közép-kelet-európai régiókban. Így Magyarországon még a XX. sz. első negyedében is megengedett volt a mezőgazdaságban az uradalmi cselédséggel szemben a testi fenyítés.[11] Mint már említettük, Nyugat-Európában ez jóval hamarabb megszűnt, a munkahelyi bírság azonban megmaradt. Ma is bevett jogintézménye ez pl. a Német Szövetségi Köztársaság munkajogának.[12]

A munkahelyi bírság fenntartásának jogalapja szerintünk erősen vitatható. Megítélésünk szerint ellentétben áll a partneregyenlőség és az egyenjogúság elvével. Hogy mégis fennmaradt, abban valószínűleg jelentős szerepe van annak, hogy az üzemi balesetek visszaszorítása érdekében az igaprfelügyelet egyetértett a bírság alkalmazásával, vagy legalábbis nem kifogásolta azt. Hogy a bírságrendszer ne lendülhessen át önkényeskedésbe, ellensúlyozó tényező, hogy csak a nagylétszámú vállalatoknál alkalmazzák, ahol pedig fékező tényezőként ott van az üzemi tanács. NSZK-ban és Ausztriában az üzemi tanácsot a 200 fős taglétszámot meghaladó vállalatoknál meg kell

választani, amelynek hozzájárulásával nem lehet dolgozót az üzemből elbocsátani.[13] Ismétlődő bírságkiszabás ugyanis felmondási körülmény lehet.

Ilyen ellentmondásos hatások alatt alakulhat ki a mai polgári nyugat-európai államokban a dolgozóknak a munkájukkal összefüggő felelősségi rendszere.

3. *Összefoglalva* az eddig leírtakat, a munkavállalói felelősség dogmatikai rendszere ma a fejlett polgári államokban a következő képet mutatja;

a) A kiinduló és a visszatérő alap túlnyomórészt a polgári jog, és ahol kodifikált Ptk.van, annak a *szerződésszegésből eredő kártérítési szabályai.* Ezen kívül sajátos fegyelmező eszközként megtalálható a bírság. Ez utóbbi a közszolgálati alkalmazottakra, azaz a köztisztviselői-közhivatalnoki karra nézve tovább differenciálódik, és kialakul belőle a büntetőjogi, illetve a szabálysértési büntetési nemekhez hasonló, nemcsak pénzbeli, hanem egyéb joghátrányokat is tartalmazó tagolt *fegyelmi* büntetési rendszer, amelyet a nagyvállalati szféra is átvesz a magántisztviselői karra nézve, átmásolva a vállalati statútumba a közszolgálati rendszertartást.

A *munkavállalók kártérítési felelőssége* azonban egyértelműen a polgári jog elveire épül fel. Éppen ezért elviekben magába foglalja a *teljes kártérítés* lehetőségét. Ez azonban a kialakult gyakorlat szerint csak akkor áll fenn, ha a munkavállaló a kárt szándékosan vagy súlyos gondatlanság mellett követte el, amelyet a nyugat-európai munkajogi kártérítési jog a vétkesség súlyosabb fokával (culpa lata és culpa gravior) jelöl. Az enyhébb vétkesség, a culpa levis esetében a bírói gyakorlat a kártérítés összegét jelentős mértékben mérsékli, amely akár a mentesítésig is terjedhet. Az egészen enyhe gondatlansággal vagy hanyagsággal, azaz a "culpa-levissime"-vel okozott károk esetében a bírói gyakorlat a munkavállalót teljesen mentesíti, kivéve azt az esetet, amikor az okozott kár mértéke igen nagy. A nyugaton kialakult bírói gyakorlat álláspontja ugyanis ezzel kapcsolatosan az, hogy a munkavállalónak szakmai felkészültsége birtokában ilyen esetekben számolnia kell azzal, hogy a csekélyebb mérvű gondatlansága is komoly kár előidézője lehet. A kártérítés összegének megállapítása, azaz a részbeni, vagy egészbeni mentesítés tekintetében kulcskérdésként értékeli ezért a nyugat-európai bírói gyakorlat a szakmai elvárhatóságot, vagyis azt, hogy az adott munkakör betöltése objektíve és általánosságban milyen képesítést és milyen fokú gondosságot követel meg attól a személytől, aki azt betölti. Ezen kívül szubjektív és konkrét körülményként azt is vizsgálja, hogy az adott munkaszerződés értelmében milyen elvárása volt a munkáltatónak a munkavállalóval szemben. E kettő egybevetése alapján állapítja meg a nyugat-európai munkaügyi bírsági gyakorlat a felelősségteljesebb beosztásúak, a vállalatirányítók és a menedzserek kártérítési felelősségét magasabb mérce szerint.[14] Nem véletlen ezért, hogy a legtöbb fejlett polgári államban a menedzserek alkalmazásának feltétele, hogy egy bizonyos összeget óvadékként az ilyen esetekre az őket alkalmazó vállalatnál letegyenek.[15]

A munkavállalói *kártérítési felelősség mértékének elvi korlátlansága*, azaz a teljes reparációig terjedhető lehetősége mellett azonban a most említetteken kívül tekintettel van a bírói gyakorlat a munkavállaló teherbíró képességére is, azaz arra, hogy egy igen nagy összegű kártérítést képtelen kifizetni, vagy ha nagy nehezen ki is fizeti, családját és magát egy egész életre tönkreteszi. Ezért az igen súlyos vétkességű (a mi fogalmaink szerint többnyire szándékos, vagy dolus eventualis) károkozások kivételével a kártérítés összegének megállapításánál ezt a körülményt is mérséklő tényezőként figyelembe veszik.[16] Mindez következik a szociális piacgazdaság és a welfare society filozófiájából.

Összegezve az eddigieket, a munkavállalót terhelő általános kártérítés tehát *vétkességi* alapon áll. Elvben a *teljes reparációig terjedhet*, de ha a munkavállaló vétkességének hiányát vagy enyhébb fokát bizonyítja, a kártérítés alól mentesül, illetve a kártérítés összege jelentősen *mérséklődik*. Ez a vétkességen nyugvó munkavállalói kárfelelősség a *vétkesség-kimentés* rendszerén, azaz az exculpatiós rendszeren nyugszik, tehát nem a munkáltatónak kell az őt ért káron és az okozati összefüggésen kívül még azt is bizonyítania, hogy a munkavállaló vétkes volt és vétkessége milyen mértékben állott fenn. Ez az expulpatios rendszer pedig teljesen *megegyezik a polgári jog általános kárfelelősségi rendszerével.*

Ez a munkajogi kárfelelősségi rendszer a *szerződésszegésre* épül fel, mivelhogy a munkaszerződés munkavállalói oldalról történő megszegéséből ered. A szerződésszegésnek a polgári jog dogmatikájában kialakult és a pozitív jogok által kisebb módosítások mellett hasonlóképpen szabályozott szankciórendszere mindenekelőtt a szerződés egyoldalú felmondási jogának és az elmaradt hasznot is magába foglaló kártérítésnek az elvéből indul ki, amelynek szerves része az ún. "fedezeti vétel" is.[17] A kártérítés előre kikötött átalány formájában is történhet, amelyet a nem teljesítés, a késedelmes és a hibás teljesítés utáni kötbér testesít meg. Ezen kívül a nyugati jogokban mintegy jóvátételként, azaz reparációként és ezen keresztül kártérítést csökkentő tényezőként jelenhet meg – de csak akkor, ha ehhez a sérelmet szenvedő fél is hozzájárul – az utólagos teljesítés, a hibás szolgáltatás kijavítása vagy kicserélése.[18]

A nyugat-európai munkajogok – minthogy a polgári jogi szabályozás elvén nyugszanak – hasonló szankciórendszerben bírálják el a *munkavállaló szerződésszegését.* Figyelembe véve azonban azt, hogy a munkaviszony a bérlethez-haszonbérlethez hasonló tartós szerződéses kapcsolat, és hogy a welfare society filozófiája az egzisztenciálisan gyengébb munkavállalót a munkáltatóval szemben végzi,[19] a munkáltató felmondási jogát kétféleképpen korlátozza. Először a tartós szerződésekhez hasonlóan olyként, hogy a munkaviszony felmondását ex lege *felmondási időhöz* köti, és csak a munkaviszonyból fakadó kötelezettségek súlyos megszegése esetén van mód a munkaviszony *azonnali hatályú felmondására.* Ez lehet fegyelemsértés, szándékos vagy súlyos gondatlansággal elkövetett károkozás, alkalmatlanság

a munkakör ellátására, a munkáltató megtévesztése, tévedésbe ejtése a képességet, képesítést illetően, stb.[20] A munkajogviszony szinallagmatikusságára való tekintettel a felmondási idő ugyanígy köti a munkavállalót is, ha ő mond fel. Itt is kivétel azonban ez alól az, ha a munkáltató a munkavállaló terhére követ el olyan súlyos szerződésszegést, aminek következtében a munkavállaló munkaviszonyát azonnali hatállyal felmondhatja. A dolgozónak történő rendes és azonnali hatályú munkáltatói felmondáshoz visszatérve, annak másik korlátja a nyugat-európai jogokban az *üzemi alkotmányjog*, mely szerint az üzemi alkotmánytörvényben meghatározott alkalmazottaknál többet foglalkoztató vállalatok esetében a dolgozók által titkosan választott üzemi tanács egyetértésével lehet a munkavállalóval szemben a rendes és az azonnali hatályú felmondást (elbocsátást) alkalmazni.[21]

Függetlenül attól, hogy a munkáltató gyakorolja-e az itt tárgyalt felmondási jogát vagy sem, a nem vagy nem megfelelően elvégzett munka esetében a munkabér kifizetését megtagadhatja, illetve annak összegét arányosan csökkentheti. Nem köteles elfogadni a munka újbóli elvégzését, azaz a hibás termék újbóli legyártását vagy kijavítását, de ugyanígy nem is kötelezheti erre a munkáját rosszul elvégző dolgozóját.[22] Ez egyrészt a felek mellérendeltségi viszonyán alapul, másrészt pedig azon, hogy a hiba kijavítása, vagy a hibás termék újra legyártása a munkáltató anyagával és eszközeivel, valamint üzemköltségei terhére történhet csak meg. Ezért, ha mégis úgy dönt, hogy a munkáltatótól az ilyen reparációt elfogadja, a termelési költségtöbbletként jelentkező kárát érvényesítheti. Más kérdés, hogy erre a dolgozói felelősséget mérséklő bírói gyakorlat, valamint a biztosítás következtében csak a kirívó súlyos mulasztások, kötelezettségszegések esetében kerül csak sor.

b) A munkavállaló a munkavégzés során a *kizárólagos használatába, őrzésére* és kezelésére bízott álló-, forgó-, pénzeszközökben és értékpapírokban keletkező hiányokért ugyancsak a polgári jogban ismeretes custodia felelősség szabályai szerint vétkességre való tekintet nélkül a teljes hiányért felel. Ha több munkavállaló együttes használatra és őrzésre kap ilyen javakat és a munkaszerződés szerint együttesen vállalják az állagőrzést, felelősségük egyetemleges, vagyis a munkáltató nemcsak valamennyiükkel szemben, hanem bármelyikükkel szemben is felléphet.[23]

Ez az egyetemleges felelősség áll fenn egyébként a több munkavállaló együttes károkozása esetében is. Ez esetben azonban a munkáltató igényét maga a károkozás ténye megalapozza. Ezzel szemben együttes vagyonőrzés és kezelés esetében az együttes őrzésben és az ezzel járó egyetemes felelősségvállalásban való megállapodás is szükséges ahhoz, hogy a custodia felelősség szerinti egyetemleges felelősség érvényesülhessen.[24]

4. Áttérve a munkáltatónak a munkavállalójával szembeni felelősségére, azt a nyugat-európai jogok a welfare society már említett filozófiájából

kiindulva a munkáltató nagyobb teherbíró képességét, valamint azt a követelményt figyelembe véve szabályozzák, hogy a munkáltató a munkafeltételeket oly módon köteles megszervezni, amely mellett a munkavállalókat érhető károsodás kockázata a legkisebbre csökken. Éppen ezért a munkáltatókat a munkavállalójukkal szemben a veszélyes üzemi felelősség kiterjesztésével vétkességből független objektív helytállás terheli az őket a munkavégzés során ért károkért. Ennélfogva, amivel a munkáltató magát sikerrel kimenteni nem tudja, az a vállalat gazdasági és üzemi működési körén kívül jelentkező elháríthatatlan külső körülmény és a károsult munkavállaló olyan elháríthatatlan magatartása, amelyet a munkáltató elhárítani nem tudott.[25]

A nyugat-európai jog gyakorlata azonban e két kritérium megítélésében igen következetes. Méltányos a munkavállaló irányában, de védi a munkáltatót is az indokolatlan munkavállalói igényekkel szemben. Így például a munkáltató nem felel a munkavállaló olyan tárgyainak a munkahelyen történő eltűnéséért, amelyeket a munkahelyre nem indokolt bevinni (pl. szövőnő nagy értékű ékszert, drága fényképezőgépet stb.). Nem felel továbbá a munkáltató a munkavállalónak a munkahely területén kívül oda menet, vagy onnan jövet elszenvedett balesetért. A munkavégzés közben történő munkavállalói saját gépkocsihasználat során bekövetkező ütközéséből eredő kárt pedig a munkáltató csak akkor köteles megtéríteni, ha a munkavégzés feltétele a saját gépkocsi használata. Nem felel azonban a kárért a munkátató, ha a munkavállaló csak kényelmi okokból használta munkavégzésre gépkocsiját. [26]

II.A munkajogi felelősségi rendszer alapvonásai a kelet-közép-európai országokban

5. A volt szocialista államok munkajoga a szovjet munkajogalkotás példája nyomán a polgári jogtól élesen elhatárolva önálló Munka Törvénykönyvben (Mt.) kodifikálta a munkajogot, mely vonatkozik a munkajogi felelősség rendszerére is. Nem kivétel ez alól a magyar Mt. felelősségi rendszere sem. Éppen ezért a magyar Mt.-t alapul véve valamennyit jellemezni tudjuk. Ugyanis a szovjet, a bolgár, a cseh-szlovák, az NDK és a magyar munkajogi felelősségi rendszer egymástól csak árnyalatokban különbözik. Minthogy ez a munkajogi felelősségi rendszer eltávolodott a polgári jogtól, a polgári jogi alapokon álló nyugat-európai munkajoggal ellentétben négy egymástól élesen elkülönülő területre tagozódik: munkavállalói fegyelmi felelősségre, munkavállalót terhelő általános kártérítési felelősségre, munkavállalói hiányfelelősségre és munkáltatót terhelő kárfelelősségre.

Ebbe belejátszik még az is, hogy a kelet-közép-európai államok centralizált pártállami kommunista-szocialista rendszerének filozófiájában az állam nemcsak irányítja a gazdaságot, hanem maga is gazdálkodik. Ezért az állami vállalat maga is az államigazgatás része, annak a gazdaságban je-

lentkező legalsó lépcsőfoka.[27] Ennélfogva a hierarchikusan tagolt és a munkáltatónak való munkavállalói alárendeltség érvényesül minden vonatkozásban. Ez mindenekelőtt a felelősségrevonási eljárásban mutatkozik meg, ahol a munkáltató a munkavállaló felett kvázi hatósági jogkört gyakorol. A munkavállalót fegyelmi határozattal fegyelmi büntetésben részesítheti és a munkavállaló terhére kártérítési vagy hiány-megtérítési határozatot hozhat, amellyel a dolgozó, ha nem ért egyet, panasszal fordulhat a vállalati döntőbizottsághoz, és csak ennek döntésével szemben nyújthat be keresetet a munkaügyi bírósághoz. Ugyanakkor a munkáltatóval szembeni saját kártérítési igényét a munkaügyi bíróság megkeresése előtt szintén a munkaügyi döntőbizottság előtt érvényesítheti, és csak annak kedvezőtlen döntésével szemben fordulhat keresettel a munkaügyi bírósághoz[28] Ez a megoldás teljesen ellentétes a nyugat-európai munkajogi kárigény-érvényesítési rendszerrel, ahol a felek mellérendeltségi helyzeténél fogva a munkavállaló és a munkáltató egyaránt a másikkal szembeni kártérítési igényét a bíróság, illetőleg a munkaügyi bíróság előtt keresettel érvényesítheti.[29]

A kelet- és közép-európai államok munkajoga tehát a polgári jog helyett a közszolgálati jogot szívta fel, ami a fegyelmi felelősségen és az itt említett felelősségérvényesítési rendszeren kívül a kommunista pártállamiság korábbi, teljesen merev szakaszában még abban is megnyilvánult, hogy a vezetői munkakört betöltő dolgozók fegyelmi és kártérítési ügyei, csakúgy mint a vállalattal szembeni igényei, ki voltak vonva a munkaügyi bíráskodás hatálya alól, mivel ügyeikben csak a szolgálati felettes szerv dönthetett.[30]

6. A dolgozót terhelő *fegyelmi büntetési rendszer* a büntetőjogi büntetési nemek rendszeréhez hasonlóan fokozatosan súlyosbodik. A legenyhébb szóbeli feddésből és az írásbeli megrovásból kiindulva az egyes kedvezmények és juttatások megvonásán, az alapbércsökkentésen, valamint az alacsonyabb munkakörbe történő áthelyezésen keresztül a legsúlyosabbat jelentő azonnali hatályú elbocsátásig tart. Ezen kívül vezető állású dolgozóval szemben az általunk messzemenően ellenzett bírság is kiszabható. Egy-egy fegyelmi büntetési nemen belül több joghátrány is kiszabható (így pl. prémium és jutalom megvonás együtt, sőt még a fegyelmileg vétkes dolgozó az évvégi nyereségrészesedésből is kizárható, ezen kívül pedig még több fegyelmi büntetési nem együtt is alkalmazható. [31]

A büntetőjogi büntetéshez hasonlóan a kiszabott fegyelmi büntetés "próbaidőre" felfüggeszthető.[32] Összehasonlítva e fegyelmi büntetési rendszert az 1949-es rendszerváltást megelőző magyar közszolgálati fegyelmi büntetési rendszerrel, [33] ez annak egy jóval primitívebb, olyan vulgarizált formája, amelynek célja, hogy a közszolgálatban, a hivatali-intézményi és a vállalati életben egyaránt alkalmazható legyen. Minthogy sematizál, ezért egyik terület igényeit sem elégíti ki. Az pedig, hogy a kifejezetten hierarchnikus közigazgatási és fegyveres testületi szervezeteken kívül is általánosan alkalmazható, a rendőr-államiság jegyeit viseli magán, mivel a hatósági jellegű

fegyelmezést e jogalkotás kiterjeszti a jogállamokban a privát szférába tartozó gazdaságra is.

7. A *munkavállalót terhelő általános kártérítési felelősség* rendszere a munkáltató által bizonyítandó differenciált vétkességen nyugszik. Ez annyit jelent, hogy a munkáltatónak kell bizonyítani azt, hogy a munkavállaló a kárt vétkesen okozta, és ha igen, milyen vétkességi fokkal. A munkavállaló az elmaradt hasznot (lucrum cessans) már magába nem foglaló tényleges kár (damnum emergens) teljes mértékéig a Mt. előírásai alapján csak szándékos károkozás esetében felel. Gondatlan károkozás esetében a Mt. a kártérítés mértékét a tényleges káron belül is korlátozza, ami azonban *nem az okozott kár mértékéhez, hanem a károkozó munkavállaló átlagkeresetéhez igazodik.* Ez az egyszerű beosztású munkavállalók egyszeri és nem súlyos gondatlansággal elkövetett károkozása esetén az egyhavi átlagkereseten belül maradva, annak a Mt.-ben meghatározott hányadát teheti csak ki. Ha pedig a károkozás a meghatározott időn belül ugyanazon munkavállaló részéről többször megismétlődik, vagy a munkavállaló egyszer, de súlyos gondatlansággal okoz kárt, a kátérítés legmagasabb mértékét a Mt. az egyhavi átlagkeresetet túllépve, de másfél havi, illetve hat hónapot nem meghaladó mértékben állapíthatja meg. Ugyanez vonatkozik a vezető beosztású munkakört betöltő dolgozókra is, ha a kár bekövetkezte vezető beosztásukkal, különösen az ellenőrzés elmulasztásával függ össze.[34]

Értékelve a dolgozók általános kártérítési felelősségi rendszerének a kelet-közép-európai pozitív jogokban kialakult ezen megoldását, annak sem reparatív, sem általános, sem egyéni visszatartó (általános és speciális preventív) nevelő ereje nincsen. A felelősség mértékének törvényi úton nem is az okozott kár mértékéhez, hanem a keresethez igazodó korlátozása, továbbá a vétkesség és a vétkességi fok bizonyításának a munkáltatóra történő áthárítása egyenesen általános munkavállalói felelőtlenségre motiváló tényezőként hat. Ez a jogalkotás egyenes következménye egy pazarló, kincstári vállalati gazdálkodási rendszernek, amit a közép-kelet-európai államok és így a magyar állam jelenlegi nagyméretű gazdasági krizíshelyzetét figyelembe véve, már a rendszerváltáskor azonnal ki kellett volna iktatni. Ezzel szemben Magyarországon is csak annyiban változott meg ez a rendszer, hogy a gazdasági társaságok és az állami vállalatok igazgató menedzserei felelnek teljes terjedelemben az általuk okozott károkért, a szövetkezeti elnökök azonban ez idő szerint még nem.[35] Fonákja a jelenlegi munkavállalói kártérítési rendszernek még az is, hogy nem a nyugat-európai munkajogi kártérítési gyakorlathoz hasonló objektív kritériumokon nyugvó vétkességi kategóriákat (culpa levis, culpa lata, culpa levissima, culpa gravior) használja, hanem a szubjektív felfogású büntetőjogi vétkességi kategóriákat (szándékosság, gondatlanság, súlyos gondatlanság). Mindez megnehezíti azt, hogy a munkáltató megfelelő módon bizonyítani tudjon.

Ezért az eddigi vállalati gyakorlat inkább eltekintett az amúgy is csak kis összegben érvényesíthető kártérítésektől, és kártérítés helyett – ha sokszor erőltetett és igazságtalan, valamint a dolgozót megalázó módon is – olyan anyagi természetű fegyelmi büntetésben részesítette a kárt okozó munkavállalót, amely némi jóvátételt jelentett a munkáltató számára.[36]

8. Áttérve a pénzt és más vagyontárgyakat, úgymint álló és forgóeszközöket leltár vagy jegyzék szerinti átvétellel kizárólagosan kezelő és őrző munkavállalók *hiányfelelősségére,* az a Mt. és a hozzá kapcsolódó jogszabályok értelmében a hiány teljes összege, illetve értéke erejéig fennáll. Ez alól a felelősség alól a hiánnyal elszámolni nem tudó vagyonkezelő csak akkor mentesülhet, ha bizonyítja, hogy a hiányt elháríthatatlan külső körülmény, vagy a munkáltató idézte elő. Részleges munkáltatói közrehatás esetén a közrehatás arányában oszlik meg a munkáltató és a munkavállaló között a hiányból eredő kár. [37] *A hiányért fennálló felelősség tehát vétkességtől függetlenül fennáll, de a hiányból származó elmaradt haszonra már nem terjed ki.*

Itt tehát alapképletben a nyugati joghoz hasonló *custodia felelősség* áll fenn. Ezt azonban a kelet-európai szocialista jogrendszer – így a magyar jog is – két elv szerint is, két szempont alapján korlátozta.

Az egyik korlát az, hogy a custodia-felelősség *csak a hiányért* áll fenn. A dolog olyan megrongálódásáért, funkcióvesztéséért, amelynél azonban megsemmisülés nincsen, ez a vétkességtől független objektív felelősségi forma nem áll fenn. E téren csak az utóbbi évek reformfolyamataival összefüggően megnövelt munkavállalói és menedzserfelelősség hozott fokozatos változást. Ez először Magyarországon az ipari szövetkezetekről szóló 1971. évi 32. tvr-el következett be, mely a leltár vagy jegyzék szerint kizárólagos őrizetre és használatra átvett tárgyak megrongálódása esetén – vélelmezve a dolgot ilyen módon használó és őrző tag szándékos rongálását – a szándékos károkozás szabályai szerint engedte felelősségre vonni, kivéve, ha bizonyította vétlenségét vagy vétkességének enyhébb voltát. [38] Utóbb ezt a szabályt kiterjesztették az ipari szövetkezetek alkalmazottaira, valamint a mezőgazdasági szövetkezetek, állami gazdaságok, a termelő- és szolgáltató vállalatok, továbbá az állami és a szövetkezeti kereskedelem keretei között kialakított belső vállalkozási egységekre és azok tagjaira.[39] Ezen kívül az Mt. 1989. évi módosítása óta már eszerint felelnek a kezelésükre bízott javakban bekövetkezett károkért – ha az értük fennálló felelősséget továbbhárítani nem tudják – a menedzservezetők is.[40] Az Mt. és az Mt. V. 1990. évi módosítása végül is általánossá tette a vagyonkezelőknek az általuk kezelt vagyonban bekövetkezett kárért fennálló, tartalmilag a vétkességkimentésen nyugvó objektív felelősségét, amely azonban még mindig a vétkességi felelősség szemléletében fogalmazódott meg.[41]

A másik korlát a *több műszakos* kereskedelmi egységeknél és raktáraknál fennálló hiányfelelősség. Az ilyen több műszakos egységeknél a leltárkor

megállapított hiányért az egység valamennyi dolgozója egyhavi átlagkeresetével felel,[42] pontosabban Magyarországon csak felelt, mivelhogy az 1990-es deregulációs törvény a raktári és a kereskedelmi dolgozók speciális leltárhiány felelősségére vonatkozó két kormányrendeletet hatályon kívül helyezte.[43] Ennélfogva – minthogy a Mt. legutóbbi módosításai eltörölték az együttes és osztott felelősség rendszerét, valamennyi dolgozó egyetemlegesen fele az egész hiányért, kivéve, ha nem olyan megállapodás születik, miszerint a műszakvezetők vállalják fel egyetemlegesen a hiányfelelősséget.[44] Megítélésünk szerint míg a korábbi megoldás enyhe, addig ez a mai túlságosan szigorú és egyúttal méltánytalan felelősségvállalást ír elő.

9. A *munkáltató felelőssége* a munkavállalónak okozott kárért a közép-kelet-európai kodifikált munkajogi szabályozásban is hasonló, mint a nyugat-európai államokban. Sőt, ha összevetjük az I. fejezetben ismertetett megoldásokkal, itt a legerőteljesebb a kettő közötti közelítési pont. Így a magyar Mt. ide vonatkozó szabályai szerint is a munkáltató a nyugat-európai álláspontho hasonló elvi megfontolással vétkességtől függetlenül a veszélyes üzemi felelősség módjára felel a munkavállalót a munkahelyen ért kárért.[45] Kimentési lehetőség itt is a működési körön kívül eső elháríthatatlan ok (vis maior), valamint a károsult dolgozó kizárólagos és elháríthatatlan magatartása. Vétkes dolgozói közreható esetén kármegosztásnak van helye. Ezeknek a körülményeknek mikénti elbírálása tekintetében a munkaügyi bírósági gyakorlat egyértelmű és helyes irányt vett fel.[46] Ez is a nyugat-európai bírói gyakorlathoz hasonló.

Az Mt. 62 §-ának (3) bekezdése szerint kormányrendelettel lehetőség van arra, hogy "a termelés és a munkavégzés különleges körülményeire vagy a kár jellegére tekintettel a munkáltató felelősségét korlátozza, illetve vétkességhez köthesse". Ma a munkáltató felelősségét korlátozó, illetve vétkességhez kötő ilyen szabály egy van, amelyet az Mt.V. 84. §-a tartalmaz. Ez a jogszabályhely ugyanis főszabályként a munkáltató objektív felelősségét írja elő a dolgozónak a munkahelyen eltűnt olyan tárgyaiért, amelyeket a munkahelyen erre kijelölt öltözőben, megőrzőben helyezett el, valamint az olyan ruházati és felszerelési tárgyakért, amelyeket munka közben is rendszerint magánál tart. E főszabályt azonban megtoldja két kivétellel. Eszerint – átvéve a nyugat-európai megoldást – a munkáltató a munkahelyre bevitt dolgok eltűnéséért és megrongálódásáért csak vétkessége esetében felel. Ugyanez vonatkozik arra az esetre is, ha előírja a bevitel bejelentését, különösen ha a bevitt dolog nagyobb értéket képvisel. Ezen kívül a munkáltatót terhelő objektív felelősségnek szintén az egyhébb vétkességi felelősségre való csökkenését biztosítva a munkáltató megtilthatja vagy feltételekhez kötheti a szokásos személyi tárgyakon felülieknek a munkahelyre való bevitelét.

III. A magyar munkajogi felelősségi rendszer kívánatos reformja

10. Kiindulva abból, hogy a magyar vállalati rendszer egyre erőteljesebben privatizálódik – ami egyébként helyes folyamat –, *nem tartható fenn a munkáltatónak a munkavállalóval szembeni jelenlegi általános fegyelmi hatósági, valamint kártérítési és hiánymegtérítési határozathozatali jogosultsága.* Ebből az következik, hogy mindenekelőtt külön kell választani és *külön törvényben kell szabályozni* mind az *általános munkajogi,* mind pedig a *közszolgálati felelősséget.* A Mt.-ban szabályozandó általános munkavállalói és munkáltatói felelősségi rendszerből a legsürgősebben ki kell iktatni egyrészt a munkáltatónak azt a jogát, hogy fegyelmi vagy kártérítési, illetőleg hiánymegtérítési határozatot hozhasson dolgozójával szemben, másrészt túlnyomóan a munkahelyeken, a vállalaton belül felállított döntőbizottság bírálja el a munkavállaló panaszára oda került ilyen határozatot, valamint a munkavállalónak a munkáltatóval szembeni kárigényét. *A jelenlegi munkaügyi döntőbizottsági rendszer megszüntetésével egybekötve mind a munkáltató, mind pedig a munkavállaló a másikkal szembeni igényét kereset benyújtásával közvetlenül a munkaügyi bíróságnál érvényesíthetné,* miután az ellenérdekű felet eredménytelenül szólította fel. A felszólítást az Mt.-ben a perindítás előfeltételével lehetne tenni.

Ehhez szorosan kapcsolódik az, hogy a *fegyelmi felelősségrevonást a Mt.-ből* teljes mértékben *ki kellene iktatni.* A fegyelmi büntetéskiszabás is, éppen úgy, mint a kártérítési, illetve hiánymegtérítési határozathozatal, teljesen ellentmond a gazdaság és az abban résztvevő munkáltatóként megjelenő cégek privatizálódási folyamatának. A jelenlegi rendszer ilyen körülmények közepette a munkavállalóknak a kapitalizmus kezdetén fennállott nagyfokú kiszolgáltatottságához vezetne. A fegyelmi büntetési rendszert és a munkáltató fegyelmi jogkörét, azaz a fegyelmi hatósági rendszert ezért csak a közszolgálati viszonyban – egy, Mt.-től elkülönülő, ezután megalkotandó közszolgálati törvényben – lehetne csak fenntartani. A közszolgálati fegyelmi büntetési rendszert viszont a Mt. jelenlegi fegyelmi büntetési rendszeréhez képest színesíteni kellene olymódon is, hogy bizonyos kártérítési elemekkel is kibővülne. Ezen kívül ki kellene egészíteni olyan kifejezetten a közszolgálatra jellemző fegyelmi büntetésekkel, mint amilyen a fizetési osztályban vagy a hivatali ranglétrában történő visszasorolás, a soron következő előléptetésből való kizárás, döntési jogkör megvonása, stb. Az ilyen fegyelmi határozattal szemben a még csak ezután megalkotandó közigazgatási bíróság előtt kellene a közalkalmazott számára jogorvoslati lehetőséget biztosítani. Ugyanígy a közigazgatási bíróság hatáskörébe kellene adni a hivatalnokoknak a hivatallal, a hivatalnak pedig a hivatalnokával szembeni kártérítési igényeit. Ezzel összefüggésben tartanánk helyesnek azt is, hogy az ügyfeleknek a közigazgatással szembeni kártérítési igényeinek tárgyalására is a közigazgatási bíróságnak lenne joghatósága.

11. Ami a *munkavállalókat terhelő kártérítési* felelősséget illeti, a mai német irodalomban található olyan javaslat, mely szerint át kellene venni a volt NDK korábbi Mt.-jének a miénkhez hasonló törvényileg előre meghatározott felelősségkorlátozó rendszerét.[47] A szerző ennek a rendszernek a humánus oldalára hivatkozik,[48] mi ezzel szemben a miénkhez hasonlóan a felelőtlenséget növelő oldalát domborítjuk ki, ami szintén hozzájárult az NDK gazdaságának tönkremeneséhez. Ezért a munkavállalói általános kártérítési felelősség olyan újraszabályozása mellett foglalunk állást, amely a mai német és osztrák joghoz hasonlóan *egyrészt nem ismeri a kártérítés mértékének előre történő törvényi korlátozását, másrészt a munkáltató vétkességének bizonyítását nem a munkavállalóra terheli, hanem kártérítést mérséklő vagy elegendő tényezőként a vétkességkimentést* (exculpatio) *fogadja el.* A kártérítés mérséklésére irányadó szempontok kialakítását a bírói gyakorlatra és a munkajog-tudományra volna helyes bízni. Arról azonban lehetne szó, hogy az új Mt. általános iránymutatást adna azokra a szubjektív és objektív körülményekre, amelyek kártérítést mérséklő tényezőként szóba jöhetnek. Ami a szubjektív tényezőket illeti, az új Mt.-ben a vétkesség jelenlegi büntetőjogi és szubjektív jellegű kategorizálásáról, vagyis a szándékosság, gondatlanság, súlyos gondatlanság szerint történő osztályozásról *át kellene térni a vétkesség polgári jogi jellegű megfogalmazására,* azaz a felróhatóság (vétkesség) enyhe, súlyosabb és súlyos fokozat szerinti felosztására (culpa levis, culpa gravior és culpa lata). Hogy a munkavállalók közül ki, melyik szerint okoz kárt, annak elbírálásánál figyelembe szükséges venni azt is, hogy a munkavállaló munkakörénél, munkakörének ellátásával összefüggő képzettségénél, képesítésénél, valamint konkrét teendőinél fogva mi lett volna az adott esetben elvárható a tekintetben, hogy a kár ne (vagy csak kisebb mértékben) következzen be. E körülményeket mind figyelembe kell venni a kártérítést kisebb vagy nagyobb mértékben mérséklő tényezőként. Ha pedig igényt tart a magyar állam a szociális jogállam jelzőjére, akkor az ugyancsak konkréten mérlegelendő objektív körülmények között – a nyugat-európai megoldásokhoz hasonlóan – figyelembe kell venni a munkavállaló és családja vagyoni helyzetét, teljesítőképességét (pl. nyaralóval, más jelentősebb vagyonnal, értékpapírokkal, jól jövedelmező mellékfoglalkozással, vállalkozással rendelkezik-e, vagy sem), a munkáltató teherbíróképességét (biztosítva van-e az ilyen károkkal szemben, s ha nem, felróható-e az a vállalatnak, stb.). Eme objektív szempontok szerint megítélésünk szerint még a culpa gravior esetében is jelentős felelősségmérséklésnek lehet helye bizonyos helyzetekben.

A kártérítés előre történő törvényi mérséklésének egy esetben azonban mégis lehetőséget adnánk a megalkotandó új Mt.-ben. Fő szabályként ugyanis helyes lenne megtartani azt a ma érvényes szabályt, hogy csak a *tényleges kár mértékéig lehet a munkavállalóval szemben kártérítést érvényesíteni.* Az egyszerű munkavállaló ugyanis a vállalata üzletpolitikájába nem láthat bele. *Ha viszont olyan munkakörben dolgozik, hogy bele tud abba látni és*

objektíve érzékelnie kell, hogy *munkaköri mulasztása, helytelen eljárása következtében munkáltatója milyen haszontól eshet el, a kártérítés potenciális érvényesítésének felső határát helyes lenne az új Mt.-ben az elmaradt haszonra is kiterjeszteni.* Ebben a körben az új Mt. szerint is a fontos és vezetői, illetve menedzseri beosztásban lévő munkavállalók lennének, vagyis az a kör, amelyet a német és az osztrák munkajogelmélet, gyakorlat és részleges jogi szabályozás is az "Arbeiter" kategóriától elkülönítve "Angestellter"-ként jelöl meg.

12. Most, hogy a *hiányfelelősségre* vonatkozó speciális szabályokat a már említett deregulációs kormányrendelet kiiktatta – mint említettük – a klasszikus custodia felelősség következetesen érvényesül, vagyis a vagyont kizárólagosan kezelő munkavállalók, illetve munkavállaló csoportok több műszak esetén is a hiányért teljes mértékben felelnek, mégpedig az egyetemleges felelősség szabályai szerint. Ez kétségtelenül a legkörültekintőbb őrzésre ösztönző megoldás, azonban csak ott, ahol kivitelezhető. A több műszakos egységeknél erre azonban a lehetőség aligha van meg. Éppen ezért a mai joghelyzetben az ilyen helyekre leltárhiányfelelősséget vállaló munkavállalót vagy nam találnak, vagy csak olyan felelőtlen és naív személyt, aki nem látja át vállalásának esetleges következményeit, azaz nincs tisztában azzal, hogy mit vállal. Ezért egyrészt méltánytalan, másrészt rosszul kivitelezhető. Nem véletlenül hatalmazza fel a ma hatályos Mt. 58. § (2) bekezdése a kormányt arra, hogy "különösen a több személy részére átadott dolgokban bekövetkezett hiány esetén az átvett dolgok kezelésének, megőrzésének különös körülményeire tekintettel a felelősséget korlátozza. Most az Mt.-nek ez a §-a a levegőben lóg.

A többműszakos raktári és kereskedelmi dolgozók esetében e körülmények miatt *szükségesnek tartjuk a felelősségkorlátozást visszaállítani,* de nem a havi bér meghatározott százalékára, hanem a *tényleges hiányra vetítve.* Ennek figyelembe vételével a hiányt teljes értékben először a műszakok között kellene egyenlő arányban felosztani, utána pedig a műszakra jutó hiányértéket ugyancsak egyenlő arányban az adott műszak tagjai között. Még ez is méltánytalanul szigorú lehet. Ezért ennek korrigálása érdekében ebben és csak ebben a körben az osztott felelősség alkalmazását volna helyes már magában az Mt.-ben előírni.

13. *A munkáltatót terhelő* objektív *felelősségnek* az Mt.-ben leírt szabályai jók. Ezek *változatlanul hagyhatók.* Kivétel ez alól a Mt. 62. §-ának (3) bekezdése, mely – mint már utaltunk rá – lehetőséget ad arra, hogy kormányrendelet a termelés és a munkavégzés különleges körülményeire vagy a kár jellegére tekintettel a munkáltató felelősségét korlátozza, illetve vétkességhez köthesse. Ez a munkavállalót olyan kiszolgáltatott helyzetbe taszíthatja, és olyan jogbizonytalansághoz vezethet, amely a jogállamiság koncepciójával teljesen ellentétes. A nyugat-európai munkajogok nem is

ismernek ilyen vagy ehhez hasonló megoldást. Ezért a generális szabály – amely kormánydöntéssel bármely területre alkalmazhatóvá tehető – ma csak a munkavállalónak a nagyobb értéket jelentő olyan személyes dolgaira vonatkozik, amelyeket a munkahelyre bevihet. Az ezzel kapcsolatos felelősségkorlátozást azonban az Mt. V. 84. §-a – miként ezt bemutattuk – oly komplikáltan fogalmazza meg, amely egy rövid általános érvényű szabállyal megszüntethető volna. Ki kellene mondani ugyanis, hogy a munkahelyre a személyes használat szokásos tárgyain kívül a munkavállaló más tárgyat csak saját felelősségére vihetne be, még akkor is, ha zárható öltözője van. Kivétel ez alól az lehetne, ha a munkahelyen a munkáltató értékmegőrzőt tartana fenn. Ilymódon tehát a fogadós és vendéglátós általános polgári jogi felelőssége (Ptk. 467-468. §) érvényesülne a munkajogban is.

14. Végezetül: a magyar munkajogi felelősségi rendszer ilyen átépítése esetén nincs szükség arra, hogy a belső vállalkozói egységeknél, azaz a munkáltató cégén belül működő egyéni és csoportos vállalkozásoknál a munkavégzéssel összefüggő felelősségi viszonyok külön szabályozást nyerjenek, mivel azok az itt leírt felelősségmodernizálás mellett az általános munkajogi szabályok alapján rendezhetők.

Jegyzetek

1. Lásd a szerzőtől: Demokrácia, piacgazdaság és munkajog. Munkaügyi Szemle, 1990/6. sz.; Vállalati tulajdon, vállalati önigazgatás, polgári jogias munkajog. Gazdaság és Társadalom, 1990/4. sz.; Rendszerváltás és a magyar munkajog átalakítása. Gazdaság és Társadalom, 1990/5. sz.; A munkajog korszerűsítése a piacgazdálkodás sodrában. Közgazdasági Szemle 1990/1. sz.; Munkajogi reform nyugat-európai mintára. Munkaügyi Szemle, 1990/11. sz.; A munkáltatói és a munkaadói érdekek korszerű munkajogi rendezésének egyes kérdései. Munkaügyi Szemle, 1990/12. sz.
2. Lásd az olasz Carta de lavoro-t.
3. Th. Mayer-Maly: Individualarbeitsrecht. Springer, Wien-New York. 1989.
4. Vécsei T.: A római jog institutioi. É.n. Franklin k. Bp., 341-343. oldal.
5. V.ö.: Foustel de Coulanges: Az ókori község. Akadémiai Kiadó Hivatal, Bp., 1883.; Niederhauser E.: A parasztság Európában. In: A parasztság Magyarországon. (Szerk. Szabó I.) Akadémiai K. Bp. 1965; Venczel G.: Magyarország városai és városjogai a múltban és a jelenben. Bp., 1877.; Csizmadia A.–Kovács K.–Asztalos L.: Magyar állam és jogtörténet. Tankönykiadó Bp., 1972. 113-114. és 123. oldal.
6. Christopher Hill: Az angol forradalom évszázada. 1603-1714. Akadémiai K. Bp. 1974. 20-21. oldal.

7. Lásd a magyar ipartörvényt. 1884. XVII. tc.
8. H. Fayol: Ipari és általános vezetés. Közg. és Jogi K. Bp., 1984.
9. Mayer-Maly: Id. mű: 60-62. oldal.
10. L. Beyermann: Rechtsfolgen bei Störungen in den Arbeitsbeziehungen. Arbeit und Arbeitsrecht 10/1990. 253-254.
11. Sápi Vilmos: A magánalkalmazottak munkaviszonyának jogi szabályozása a Horthy-korszakban. In.: Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról. Közg. és Jogi K. Kiadó. Bp., 1958. 173-198. oldal.
12.Beyermann: Id. mű.
13. V.ö. az 1976. máj. 4-i munkavállalói döntésbeleszólási törvény 1. § (1) bek. (BGBl. 1153. old.) In: Törvények a kereskedelmi társaságokról a Német Szövetségi Köztársaságban (NSZK társasági tv.). Igazságügyi Min. Tud. és Táj. Főosztály kiadványai. 24. kötet. Bp. 1987. 520. oldal.
14. Mayer-Maly: 81-89. old. – U.ö.: A munkavállaló anyagi felelősségének szabályozása egyes nyugat-európai országokban. (Ism. Prugberger-Rácz-Tatár). In: Prugberger-Novotni Z.: Gazdasági jogi előadások a miskolci Jogi Karon. Jogtud. Közl. 1990. é. 4. sz. 235. old.; W. Napier: A munkajog Angliában. Előadás. (Ism. Kalló Á.: In: Prugberger – Novotni: itt hiv. mű). R. Benedictus – B. Bercusson: Labour Law. Cases and Materials. London, 1987. 404-405. oldal.
15. Török G.: A csőd gazdasági jelentőségének vizsgálata történeti és nemzetközi összehasonlítás alapján. A "Szoc. vállalat orsz.távl.kut.főir." keretében készült tanulmány. Bp. 1983.
16. Lásd a 14. sz. jegyzetet.
17. Mayer-Maly: Id. mű 86-89. old.; R. Benedictus –B. Bercusson: 404-405. old.
18. Mayer -Maly: Id. mű 83-84. old.
19.Mayer -Maly : Id. mű 6-7. és 12-13. old.
20. Mayer-Maly: Id. mű 168-169. old.; R. Benedictus – B. Bercusson: Labour Law. Cases and Materials. London, 1987. 300-309. old.; W. Napier: A munkajog Angliában. Előadás. Ism. Kalló A. In.: Prugberger-Novotni, 14. sz. jegyzetben hiv. mű, 234. old.
21. Betriebsverfassungsgesetz der BRD. § 87. Punkt. 9. In.: Reform der Betriebsverfassung. (Erläuterungen, Gesetz, Wahlordnung.) Herausgeber: Der Bundesminister für Arbeit und Sozialordnung. 83-84. old.
22. Mayer-Maly: Id. mű 93. old.
23. Mayer-Maly: S. 80-95.; P.Elias-B.Napier–P.Wallington: Labour law. London, 1980.
24. Mayer-Maly: Id. mű 91-93. old.
25. M.Beck-Mangetta: A munkáltató felelőssége a munkavállalót munkavégzése során ért károkért. Előadás. Ism: Prugberger-Kenderes-Rácz: In: Prugberger-Novotni: 14. sz. jegyzetben hiv. mű 235. old.
26. Beck-Mangetta: Idézett előadás.

27. Ficzere L.: Az állami vállalat a gazdaságirányítás új rendszerében. Közg. és Jogi K. Kiadó Bp., 1970. 253. old.
28. Mt. 63-65. § 19/1979. (XII. 1.) MüM sz. rendelet Pp. XXIII. fejezet.
29. Benedictus-Bercusson: idézett mű: R. Strasser: Kollektives Arbeitsrecht. Manzsche, Wien 1984. S. 352-357.
30. 1951. évi 7. tvr. (első magyar Mt.) 149. § – 53/1953. (XI. 28.) MT sz. rendelet (Mt.V.) 250-252. §
31. Mt. 55. § (1) bek.; Mt.V. 71-72. §
32. Mt. 55. § (4) bek.; Mt.V. 72. § (5) bek.
33. V.ö. Magyari Z.: Magyar közigazgatás. Egyetemi Nyomda Bp., 1942. 417. old.; Pénzügyi Szolg. Szab. 242. §; 1929: XXX. tc. 90. §
34. Mt. 57. §; Mt. V. 79. §
35. Mt. 57. § (4); 1990. VII. tc. 40. § (2) bek. b. pont
36. Szerző felmérése a belső vállalati igazgatói gyakorlatról jogtanácsosi interjúk alapján Vas megyéből 1961-től kezdve folyamatos, Baranya megyéből 1972-85 között, Csongrád megyéből 1980-82 között.
37. Mt. 58 § és 59. § (1) és (3) bek., valamint 60. §
38. 1971. é. 32. tv. 35. § (3 §) bek.
39. 30/1981. (IX. 14.) MT., 24/1981. (IX. 14.) PM-MüM., 26/1981. (IX. 29.) PM-MüM. sz. rendeletek (a termelő és szolgáltató vállalatoknál); 30/1981. (IX. 14.) MT sz. rendelet (kereskedelmi vállalatoknál). A mg-i termelőszövetkezetekről szóló 1967. évi III. tv. végrehajtásáról szóló 1988-ban kiegészített 76/A-F §-ok részbeni átfogó kodifikációt adnak.
40. Lásd a 34. sz. jegyzetet.
41. Mt. V. 80. § (2) bek.
42. 50/1985. (XI. 6.) MT sz. rendelet a kereskedelmi dolgozók leltárhiány felelősségéről. 11/1987. (IV. 9.) MT sz. rendelet a raktári dolgozók leltárhiány-felelősségéről.
43. A 34/1990. (II. 25.) MT sz. (deregulációs) rendelet hatályon kívül helyezte az előbbi jegyzetben említett két MT sz. rendeletet az Mt.V. 80. § (4) bekezdésével és gyógyszertári dolgozók leltár-hiányfelelősségéről szóló 1/1990. (I. 23.) SZEM sz. rendelettel együtt.
44. Mt. 59. § (3) bek.
45. Mt. 62. § és Mt.V. 83-84. §
46. L. A Munka Törvénykönyve (kis jogszabály sorozat) Közg. és Jogi K. Kiadó Bp., 1990. 226-246. oldal. (az előző jegyzetben hivatkozott §-okhoz írt jegyzeteket, melyek az ide vonatkozó bírói gyakorlatot kivonatosan ismertetik.
47. L. Beyermann: Id. mű 255. old.
48. U.o.

Kovács Géza

A munkavállalók alkalmazkodásának várható kulcsproblémái, különös tekintettel a szakoktatás szerepére

Az elmúlt két év eseményei igazolták azt a korábbiakban publikált felismerésünket, hogy az elmúlt évtizedek növekedési, társadalomfejlődési pályái kimerültek, ezért mindenképpen új pályákra kell átállni. Függetlenül attól, hogy hogyan értékeljük összességében az elmúlt évtizedeket, jól látható, hogy a hirtelen változásokat magában foglaló, radikális forradalomnak minősített átalakulások inkább érintették a felépítményt, s kevésbé a reálszférát, ideértve a technikai-termelési viszonyokat, benne a foglalkoztatási relációk jelentős hányadát is. Ezt az adottságot persze eltérő felfogásban lehet minősíteni. Lehet bírálni a kormányt, hogy nem volt elég következetes. Lehet bölcsnek is minősíteni amiatt, hogy felismerte, hogy a reálszféra csak késve és lassabban változik, változtatható, a kapkodásnak e téren beláthatatlan következményei lennének. Összeségében azonban mindenképpen indokolt lehet egy átmeneti időszakkal számolni. Ennek az átmeneti időszaknak jellemző vonása lesz, hogy a reálszférában élnek a korábbi években elindított reformfolyamatok következményei, és a makro-szintű, nagyobbrészt kormányzati-parlamenti döntések fokozott mértékben emelik be az új értékrendnek, új politikai prioritásoknak megfelelő elemeket. Ezeknek az új elemeknek – ideértve a tulajdonformát és a piaci viszonyok térhódítását is – a terjedése fokozott mértékben előidézi majd automatizmusaik érvényesülését. Arányeltolódások várhatók majd hosszabb távon a központi döntések és a társadalmi-gazdasági automatizmusok összefejlődésére gyakorolt befolyását illetően.

Az előzőekben említettekből több metodológiai konzekvencia, alapelv is következik. Mindenekelőtt az, hogy egyaránt kell foglalkozni a közép- és hosszú távú megfontolások érvényesítésével. Középtáv alatt itt 2-3-5 évet, esetleg kormányzási-választási ciklust értek. Hosszabb táv alatt pedig 15-20 évet, esetenkint még hosszabb időszakot. Az átmeneti időszak, a felhalmozódott társadalmi-gazdasági problémák és a velük kapcsolatos feszültségek sugallják, ösztönzik a rövid- és középtávú szemléleten és érdekeken alapuló döntéseket. Ugyancsak nem nehéz belátni, hogy a problémák valós megoldása csak hosszabb távon lehetséges

A szerves fejlődést normatív céltételezéssel, fejlesztéssel úgy kell összekapcsolni, hogy a jövő ne egyszerűen spontán, következmény jellegű jövőként alakuljon ki, hanem olyan tudatos jövőt alakítsunk ki, amely ténylegesen az újraformálódó Európában való sikeres elhelyezkedésünket biztosítja, megőrizve nyitottságunkat más, nem európai térségek felé is.

A stratégiai kérdésekkel való foglalkozás témánk szempontjából is megköveteli a nagyobb időtartamokat magában foglaló "bázisvizsgálatokat", helyzetelemzéseket. Témánk szempontjából fontos, hogy az elmúlt 40 évnél esetenkint hosszabb időszakra is visszatekintsünk. A reálszféra elemzéséhez más időtartamokat is figyelembe kell venni, nem vonva kétségbe, hogy az elmúlt 40 év a reálszféra szempontjából is vizsgálandó.

Ugyancsak fontos metodológiai alapelv a nemzetközi összehasonlítások alkalmazása. Ha adott civilizációs típus talaján megvalósuló fejlődésben gondolkodunk, megmaradva döntően az európai összefüggések talaján, jól megfigyelhető strukturális különbségek vannak a mezőgazdasági, ipari, ipari-fogyasztói és a posztindusztriális társadalom között.

E struktúrális különbségek egyaránt tükröződnek a társadalom foglalkoztatási struktúrájában, iskolázottsági szintjében és struktúrájában is. Élnünk kell tehát az összehasonlításokból levonható törvényszerűségek, szabályszerűségek kimutatásának lehetőségével és természetesen azzal is, hogy a külföldi példák mennyire és milyen feltételek közepette ültethetőek át magyar viszonyokra.

Munkánk kapcsán egyaránt kell foglalkozni makro-, mezo- és mikroszintű összefüggésekkel. Össze kell kapcsolnunk a makro-szintből való kiindulás és az egyénből való kiindulás lehetőségét a teljes vertikum elemzésekor. A makro-szint és a mikro-szint értelmezése kevésbé problematikus. A mikroszintnél persze nemcsak vállalatokban, intézményekben kell gondolkodnunk, hanem pl. önkormányzatokban, különböző kisebb-nagyobb közösségekben, egyesületekben, társaságokban, s nem utolsó sorban családban is. A mezo-szint elemzése a legproblematikusabb. Ide tartoznak például az ágazatok, megkülönböztetett súllyal a válságágazatok, a térségek, ezen belül külön hangsúllyal az innovációs térségek és a műszakilag erodált területek, egyoldalú tevékenységi struktúrával rendelkező "szocialista városok", kisebb, de sokoldalúbb iskolavárosok, a "papok városai", a kedvezőtlen mezőgazdasági adottságú vidékek, a határmenti térségek. Mezo-szintű problémakezelést igényelnek a rétegproblémák is. Például különböző korú munkavállalók, nők, értelmiségi és fizikai munkások, szak-, betanított- és segédmunkások, a nemzetközi munkaerőáramlásban résztvevők.

A kulcsfontosságú témaköröket nem sürgősségi alapon emeltük ki, hanem a társadalmi stratégiai célok szempontjából jutottunk el sürgős feladatokhoz is.

1. Társadalmi-gazdasági fejlettségi szintek, foglalkoztatási struktúrák és iskolázottsági szintek, szellemi potenciálok

Amennyiben a termelőerők, technikai-termelési viszonyok oldaláról közelítjük a társadalmi-gazdasági fejlődést, jól meg lehet különböztetni egyrészt az ipar előtti társadalmat, az ipari társadalmat, az ipari-fogyasztói társadalmat, a posztindusztriális társadalmat, mint egyfajta periodizációs felosztáson alapuló fejlődési szakaszokat. A kelet-európai fejlődés ebből a szempontból úgy értékelhető, hogy a második világháború utáni években zárult le a nagyobbrészt agrár-jellegű társadalomfejlődési szakasz. Az 1950-es évek elején beinduló iparosítási tervek keretében a "szocialista társadalom" értelmezéseként valójában ipari társadalomépítésre került sor. A későbbiekben jutottunk el a fogyasztói társadalom küszöbére, s amennyiben nem csúszunk vissza az ipari társadalom fokára, akkor egy modernizációval összekapcsolt növekedésélénkítés eredményeként 2-3 évtized múlva eljuthatunk a posztindusztriális fejlődési szakaszba, amelynek küszöbét a legfejlettebb tőkés országok az ezredfordulóig át fogják lépni. Ezt a periodizációt össze lehet kapcsolni az informatikai társadalom, az ökológiai társadalom, a humáncentrikus társadalom értékrendjével is, és mindennek eredményeként e fejlődésben jól körvonalazható foglalkoztatási stratégiákat is hozzá lehet rendelni.

E fejlődési folyamat elemzése kapcsán vizsgálni kell, hogy a különböző fejlődési szakszoknak melyek voltak és melyek lesznek a tipikus termelőerői, a húzóágazatai, mik a közös vonások és a sajátosságok a strukturális – benne foglalkoztatási – kérdések vonatkozásában.

Felvetődik a kérdés, hogy válsághelyzetek kialakulása, nagyobb arányú strukturális változási igények megfogalmazása azzal a következménnyel jár-e a foglalkoztatási struktúrában, hogy egy korábbi fejlődési szakaszra jellemző struktúrához térnek vissza? Vajon a magyar gazdasági és foglalkoztatási problémák megoldásának reális lehetősége-e a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányának jelentősebb megnövelése? E probléma mérlegeléséhez nemzetközi összehasonlításokat is lehetne alkalmazni (különböző országok ipari és fogyasztói társadalmának foglalkoztatási struktúráját összevetve ebből következtetni lehet arra, milyen jellegű és mértékű munkaerőszükséglet és munkaerő-felszabadítás következne be Magyarországon, ha a fejlettebb országok foglalkoztatási struktúráit és ágazati rendszerét követnénk.

Különböző fejlettségi szintekhez más-más ismeret- és készségstruktúrák, ezzel együtt más-más iskolázottsági szintek tartoznak általában is és a nagytérségi specifikumok révén is. Az 1960-as évek végén számításokat végeztünk a hazai szellemi potenciálról, annak várható alakulásáról. Az újabb fejlődési tendenciák ismeretében és a műszaki-gazdasági fejlődés várható trendjei talaján következtetni lehet arra, hogy a különböző képzési koncepciók valóra váltása mennyire teszi a magyar munkaerőt fogékonnyá

a tudományos-technikai, műszaki-gazdasági fejlődés iránt. Hogyan alakul a fogadóképesség az új technika iránt, illetve a munkaerő nemzetközi elvándorlása milyen károkat eredményez a hazai műszaki-gazdasági fejlődésben? A képzés fokozásával a munkaerő hazai foglalkoztatását bizotsítjuk-e, avagy az "agyelszívás" tendenciáját erősítjük-e?

A hazai foglalkoztatási és képzési trendeknél növekvő nemzetközi népesség- és munkaerőáramlásra kell tekintettel lenni. A nemzetközi munkaerőáramlásban számos pozitív és negatív tényező közrejátszhat. Így például a déli félteke népességrobbanásának a nemzetközi népességvándorlásra gyakorolt hatása fokozott mértékben elérheti hazánkat is. Ennek jelei már napjainkban megfigyelhetők. A nemzetiségi problémák éleződése a szomszéd országokban élő magyarok fokozott hozzánk-áramlását ösztönözheti. Egy erőteljesebb európai integráció is eredményezhet nemzetközi munkaerőáramlást.

2. A privatizációs törekvések és a foglalkoztatási struktúraváltozások

Nagy a valószínűsége annak, hogy a privatizációs folyamat felgyorsulása, jelentősebb előrehaladása ellenére a ma foglalkoztatott munkaerőnek később is csak kisebb hányada válik, válhat tulajdonossá úgy, hogy egyben érdembeni vállalkozó is lehessen. Leegyszerűsítve e kérdést, hipotetikusan kijelenthetjük, hogy mintegy 20 százaléka válhat vállalkozóvá. A 80 százaléka azonban ez esetben továbbra is munkás-, tsz-tag, alkalmazott lesz, akik közül növekvő arányban válnak a jelenlegi munkavállalók munkanélkülivé. Ez egészen újszerű kihívást jelent. Igazgatás-centrikus társadalmunk – amelyben a termelőerők fejlettségi fokát meghaladó vállalati méretek jöttek létre – túlcentralizált, hierarchikus, nagylétszámú igazgatási apparátust tart fenn. Ezen apparátus jelentős része a termelési szféra vállalataiban, intézményeiben van.

A privatizáció jelentősebb előrehaladása révén a termelési és szolgáltatási ágak vállalataiban foglalkoztatott adminisztratív munkaerő nagy része feleslegessé válik. Ugyancsak nagy számban válnak feleslegessé fizikai állományú dolgozók is, akik nem lesznek vállalkozó jellegű tulajdonosok.

Ennek a munkaerőnek egy tekintélyes hányada – persze generációs árnyaltsággal – korábban a mezőgazdaságban dolgozott, egy másik része jelentős létszámmal a háztartásban, és relatíve kisebb hányada a magánkisiparban. Erre a munkaerőre korábban részint az volt a jellemző, hogy más területeken szerzett termelési tapasztalatokat, mint ahová került, részint pedig az, hogy temelési és szolgáltatási tevékenysége sok esetben sokoldalú jellegű volt, míg az iparba kerülve a szakmunkások is specializált munkásokká váltak, nem beszélve a betanított és segédmunkások ugyancsak specializált tevékenységéről. 1988-as statisztikai adatok szerint a népgazdaságban foglalkoztatott fizikai munkaerőnek pl. több mint 50 százaléka be-

tanított és segédmunkás volt, következésképpen kevesebb mint 50 százaléka szakmunkás. Az iparban fele-fele arányban dolgoztak szakmunkások és betanított, valamint segédmunkások, a mezőgazdaságban egyharmad volt a szakmunkások aránya és kétharmad a betanított- és segédmunkások részaránya. Népgazdasági méretekben a fizikai munkások létszáma 3.139.800 főt tett ki. Ezek hatalmas létszámokat jelentenek. Ha a privatizáció a nagyüzemek jelentős részét elsöpörné, és helyükbe kisüzemeket állítana, e-folyamat nem egyformán érintené a felszabaduló munkaerőt sem vállalkozói, sem alkalmazotti minőségében. Külön növelné a gondot a kisiparosítási törekvésekben az, hogy mennyire lehet olyan bedolgozó jellegű kisipari üzemeket létrehozni, ahol a specializált ismeret átmenthető.

Ezzel a problémakörrel az újrakezdési kölcsönök odaítélése kapcsán is számolni kell. Visszatérő tapasztalat ugyanis, hogy az újrakezdési kölcsönöket valójában sok esetben nem tudják olyan vállalkozás-alapozásokban felhasználni, amelyek egyaránt szolgálnák a modernizációt és a foglalkoztatást. Ezeket sok esetben felélik, vagy jól-rosszul felhasználják és hiányzik a tartós eredmény. Így megfontolás tárgya lehet, hogy az újrakezdési kölcsönök egy részét szakképzésre használják és ezzel biztosítsák a munkaerő perspektívikus stabilizálását. Ugyanakkor specifikusan kell kezelni azt a kérdést is, hogy bizonyos rétegeknél az átképzésre való törekvés kilátástalan vállalkozásnak tűnik, egyebek között alapképzettségük hiányossága miatt, más részről a kiképzési irány garantált hasznosíthatósága miatt. Miközben tehát lehet enyhíteni a munkanélküliségi problémák egy részén átképzéssel, más részénél vagy központilag, vagy önkormányzatok által szervezett közmunkákkal lehet értelmesen biztosítani a foglalkoztatást és a növekedésélénkítést is. Például különböző infrastrukturális hálózatok kiépítésében jól foglalkoztathatók betanított- és segédmunkások. Ennek tüzetesebb tanulmányozásánál meg kellene vizsgálni nagyobb arányú "munkahadseregek" szervezésének indokoltságát és módját is.

A privatizáció folyamán vállalkozóvá váló munkaerő helyzete sem problémamentes. A magánszektor is, bővülő arányok mellett, hozzájárulhat a lakossági szükségletek fokozottabb kielégítéséhez, továbbá működhet bedolgozóként is, erősen specializált tevékenységet folytatva. E kétféle szükségleti irány kielégítése között bizonyos szempontok alapján különbséget lehet tenni. Az első esetben gond a lakossági jövedelmek csökkenéséből adódó keresletcsökkenés. A második esetben különösen nagyfokú a függőség részben a nagyvállalattól, ahová bedolgozik, részben a hazai és nemzetközi versenytől. Bár ez utóbbi tevékenység – ha jól szervezett – közvetlenebbül járul hozzá a modernizáció megvalósításához, de ugyancsak nemzetközi tapasztalatok mutatják azt is, hogy miközben a bedolgozók részaránya tartós marad, Japánban például évente 20 százalékuk kibukik a versenyből, ami azt jelenti elvileg, hogy ötévenként kicserélődnek – következésképpen újból "proletarizálódnak". Így miközben vállalkozóvá válva nálunk is kikerülnek a szakszervezetek érdekvédelmi köréből, és a vállal-

kozók szervezetei gondoskodnak érdekeik védelméről, később újra tömegesen munkavállalóként jelennek meg. Ez esetben azonban valószínű, hogy itt mégis csak egy mozgékonyabb, rugalmasabb munkaerő-rétegről van szó, olyanról, amely jobban tud törődni saját érdekérvényesítésével is, felkészültsége is valószínűleg magasabb. Újszerűen fogalmazódik meg majd a falvak "bérmunkás rétege" érdekvédelmének a követelménye is.

3. Az igazgatás-centrikus társadalom vállalkozói társadalommá válásának hatása a szellemi foglalkozásúak munkavállalói lehetőségére

Az elmúlt évtizedekben kialakult és megszilárdult túlcentralizált államigazgatási és tervgazdasági rendszer egyik jellemző vonása kétségtelenül az volt, hogy igazgatás-centrikus volta elbürokratizálódást eredményezett és ez hihetetlen mértékben növelte az adminisztratív apparátust. Emellett számos, nem tipikusan adminsiztratív jellegű munkakört is adminisztratív munkakörré varázsolt. Ezt a folyamatot külön felerősítette az is, hogy a "társadalmi tulajdon" talaján valójában állami tulajdon keletkezett.

Az adminisztratív jellegű apparátus kiépítésének és túlméretezettségének a folyamata nem 1949/50 körül kezdődött. Már a II. világháború alatt a gazdaság hadivágányokra való állítása az államigazgatási apparátus létszámnövekedését eredményezte (egyebek között a Jurcsek-féle beszolgáltatási rendszer, továbbá az élelmiszerjegyek bevezetése révén). Ezt megelőzően Kelet-Európában, így hazánkban is, erős vágy volt az adminisztratív apparátusba, a hivatalnoki karba kerülésre. A hivatalnokká válás más "osztályba", az "úri osztályba" való kerülést ígérte, függetlenül attól, hogy ez sok esetben annak csak alsóbb szélét jelentette és kiszolgáló funkciót tartalmazott. Ez a hivatalnokká válási vágy a II. világháború után is tömegesen jelenetkezett, és sokak számára más életformát biztosított. A túlcentralizált döntési rendszerben a hivatalnoki létformához kevés szinten csatlakoztak valóságos döntési lehetőségek és vele kapcsolatos kockázatok. Úgy tűnik, a mostani rendszerváltás és a vele kapcsolatban lévő tulajdon-reform, a piacgazdaságra való áttérés megteremtheti a potenciális lehetőségét annak, hogy e túlméretezett adminisztratív apparátust radikálisan csökkentsék mind a közigazgatásban, mind a termelő és nem termelő szféra intézményeiben. Elvileg ilyen irányba hat a helyi önkormányzati szervek is és a döntések decentralizálásának vágya is. Mindennek ellenére egy jelentősebb túlméretezett apparátus és apparátcsik-szemlélet újraéledésének veszélyét sem szabad lebecsülni. A rendszerváltásból adódó lehetőségek újabb, más összetételű rétegekben ébreszthetik fel az adminisztratív apparátusba kerülés vágyát, éppen a régi tradíciókra és régi értékekre való hivatkozással (pl. a társközségi rendszer megszüntetésével, jóllehet közjegyzőségek a két háború között is léteztek és több kisebb település közigazgatását látták el.) A pluralista társadalom irányába való fejlődés az adminisztratív munka-

körök esetében a pártok közötti osztozkodást eredményezheti, és ennek is lehet létszámnövelő hatása. A reprivatizációból vagy más tényezőkből adódó feladatok is növelhetnek bizonyos létszámigényeket (pl. telekkönyvi tulajdonátírások). Így tehát célszerű lenne olyan munkaerő-mérlegeket kidolgozni, amelyek különböző feltételezések, szórványos tapasztalatok alapján ez utóbbiak "kinagyításával" képet adhatnának e folyamat alakulásáról és hozzájárulhatnak különböző forgatókönyvek elkészítéséhez is.

A szellemi munkakörhöz tartozók szakképzettségi irányultságuktól, konkrét munkaköri jellegüktől függően nagyon változatos módon élik meg az igazgatás-centrikus létformából a vállalkozói létformába való átmenet lehetőségét. A statisztikai évkönyv adatai szerint 1988-ban mintegy 1 millió 410 ezer szellemi foglalkozású dolgozott. Ezekből mintegy 310 ezer volt műszaki, 411 ezer közigazgatási és gazdasági, 335 ezer egészségügyi, kulturális, 353 ezer számviteli, ügyviteli munkakörben dolgozó volt, persze kerekített számokkal operálva. Ez a csoportosítás csak korlátozottan használható, mégis néhány kutatási problémakörhöz kiindulásul szolgálhat.

Mindenekelőtt fel kell tételezni, hogy ezek között nagy arányokban lehetnek egyetemet végzett olyan műszakiak, orvosok, közgazdászok, akik vezető beosztásokban dolgoztak. Sok esetben azonban beosztott mivoltukban is alaptevékenységükhöz túlméretezett, bürokratikus tevékenység kapcsolódott. Széles körű kapcsolatokkal is rendelkeztek, és megfelelő áttekintésük volt tevékenységi területük nagyobb szférájáról. Ha sikerül tevékenységükből lefaragni a bürokratikus elemeket, ez munkájukban hatékonyságnövelő tényező lehet. (Mindennek ellenére nem egészen alaptalan az a vélekedés, hogy az igazgatás-centrikus létformához szokott vezetők vagy felsőfokú végzettségű szakemberek körében, ha tömegesen vállalkozói létformába állítják át őket, ugrásszerűen nőni fog a szívinfarktusok száma.)

Más szempontból nézve, a különböző szakirányokban képzettek tevékenysége eltérően kombinálható más tevékenységekkel. Például mérnökök üzemeltethetnek magánműhelyt alkalmazottakkal, műszaki cikkek értékesítésével is foglalkozhatnak. Az orvosok kórházi tevékenysége is átváltható magánpraxisra, vagy a kettő kombinálható, sőt, kiegészíthető egészségügyi szolgáltatásokkal is. Úgy tűnik, felértékelődik a számviteli tevékenység, éppen a különböző vállalkozások, gazdasági társaságok terjedése révén vagy az adóhatóságok kiépülése következtében. Az ügyvédek szerepe is nőhet, egyebek között a birtokviszonyok jogi intézése következtében. A makroszintű irányultságú közgazdászok esetében már specifikusabbak a problémák, e munka erősen rendszer-specifikus jellege következtében.

Ismét másként jelenik meg az eléggé nagy létszámú általános adminisztratív munkaerő-kör problémája. Ezek valójában a "fehér galléros" munkások tömegét jelentik, szakképzettségük betanított jellegű. A bürokrácia csökkentése, különböző átszervezések ezt a munkaerő-réteget érintik leginkább. E réteg helyzetére erős hatással lesz az informatikai társadalom irányába való fejlődés részeként megjelenő irodagépesítés, információk szá-

mítógépes feldolgozása, tárolása. Ott, ahol ez a folyamat jelentősebben előrehaladt, ennek következményei már most is jól látszanak.

Nem tudni, hogy ezt a folyamatot mennyi idő alatt követi majd az irodai munka presztizsének romlása, az átalakulás következményeivel már most foglalkozni kell. Feladatként jelölhető meg a célorientált átképzés és továbbképzés, generációs szempontok figyelembe vételével. Az idetartozó munkaerő egy részének viszont visszarendeződési lehetőséget kell biztosítani a "fehér galléros", vagy pontosabban "fehér köpenyes" dolgozók más szféráiba (például az egészségügybe, a bolthálózatba, szociális gondozó hálózatba vagy más, most kialakuló új, kulturált szakmák felé).

4. Lakáspolitika és a munkaerő térségi mobilitása

Magyarország ugyan kis ország, mégsem elhanyagolható kérdés a munkanélküliség méretének és felszámolási módjának alakulásában a térségi keresztmetszet. Ugyanis a feleslegessé váló munkaerő és az új munkaerő-igény nem feltétlenül azonos térségekben jelenik meg. A radikálisabb termelési és szolgáltatási strukturális változások eltérő mértékben és jelleggel érintik a különböző térségeket. A műszakilag erodált, alacsony fejlettségű térségekben már ma is fokozott gond a munkaerő-felesleg. Ide tartoznak az extraktív iparágak is a maguk bizonytalan fejlesztési koncepcióival. Tovább növeli a problémát, hogy az extraktív iparágak térségeiben feleslegessé váló munkaerő nagy hányada korábbi munkakörökből adódó készségek és ismeretek alapján egyszerűen nem használható a jövőt különösen generáló húzóágazatokban, és ilyen célú átképzésük is kilátástalanná válna. Szénbányászokból nem lehet kiképezni mikrochip-elhelyezőket. Miközben kívánatosnak tűnik foglalkoztatási szempontokból az adott térségekben való elsődleges munkahely-teremtés, számolni kell ugyanakkor azzal, hogy a külföldi érdekeltségek is tőkebekapcsolódásukkal olyan iparmodernizálást ösztönöznek hazánkban, amelynek súlyos környezetszennyezési következményei vannak, ezért kitiltásra kerülnek a fejlettebb országokból. Így viszont megteremtik az újgyarmatosítás sajátos mechanizmusát.

Ha figyelembe vesszük, hogy a gazdasági és szolgáltatási strukturális átalakulás, szerkezetváltás a hatékonyság növekedése érdekében történik, ez sok tekintetben a munka szellemi tartalmának növekedését is eredményezi. Az innovatív gondolkodású, alkotó munka (legyen az a besorolás szerint fizikai vagy szellemi munka) részarányának a növekedése eleve korlátozza az ingázás mértékét, és még inkább elemi igényként fogalmazza meg a munkahelyhez közel lakást.

A területi mobilitást valószínűleg erőteljesen korlátozza majd a lakásállomány elégtelen volta és a reprivatizációs folyamatok felerősödése e téren. Nincs érdemben tartalékalap, lakásalap a lakáspiacon. Így más térségekbe való elvándorlásra a lakáscserék korlátozottabb lehetőséget kínálnak. Hazánk éghajlati viszonyai miatt nem lehet sajátos, "tartósan átmeneti" meg-

oldásokat alkalmazni, pl. lakókocsi-telepek létrehozásával, megfelelő közműhálózatra támaszkodva. Ilyen körülmények között a lakások magántulajdonba kerülése tovább ösztönzi a lakóhelyhez kötődést és ez csökkenti a társadalom térségi mobilitását.

Újszerű térségi problémaként vethető fel a vállalatok, intézmények és az önkormányzatok szerepe a foglalkoztatásban, a munkanélküliség szociális problémáinak a megoldásában, a szakképzésben, továbbképzésben. Várható, hogy a munkahelyeken erőteljesebb törekvések lesznek a munkaerő racionális foglalkoztatására. Ugyanakkor a feleslegessé váló, utcára kerülő munkaerővel való foglalkozás, törődés sokkal inkább hárul majd az önkormányzatokra. Ezen önkormányzati feladat megoldásához újfajta finanszírozásra, a megtermelt jövedelmek más arányokban való elosztására van szükség.

5. A munkanélküliség és a szakképzés generációs problémái

A munkanélküliség réme természetesen valamennyi generációt fenyegeti. Mégis, bizonyos generációk egymástól eltérő mértékben és jelleggel élik meg ezt a folyamatot. Eltérően kerülnek kritikus helyzetbe is. Sajátosan előnytelen helyzetben vannak az 50-60 év közötti generáció tagjai és a pályakezdő fiatalok.

Az idősebb generáció helyzete azért nehéz, mert eléggé hosszú időn keresztül dolgoztak az igazgatáscentrikus társadalom irányításában és értékrendjében. Amennyiben ennek a generációnak azt a hányadát tekintjük, akik a töretlen emelkedés útját járták végig, most válhattak volna tömegesen vezetőkké. Az előző generáció tagjai nagyobb vezetésvállalási esélyekkel és talán indokolatlanul hosszú időn keresztül voltak vezetők. A mostani vezetővé válás esélyei eltérő mértékben jelennek meg a töretlen fejlődési pályán mozgók és a periférián lévők számára. A korábban töretlenül előrehaladók további emelkedését sok esetben a rendszerváltás erőteljesen megkérdőjelezte. Bizonytalanság az új elit tagjait illetően is megfogalmazható, amennyiben a gyakoribbá váló rezsimiváltások, parlamenti összetétel-változások szélesebb körű változásokat vonnak maguk után az igazgatási-irányítási apparátusokban. Miközben az 50-60 év közöttiek helyzete labilissá vált, az e korosztályhoz tartozók közül sokan nagy áttekintéssel, felhalmozott tapasztalatokkal rendelkeznek. E tapasztalatok hasznosítási mechanizmusát mindenképpen ki kellene alakítani.

Az e korosztályhoz tartozó, nem vezető beosztású alkalmazottaknak, szakirányú végzettséggel rendelkező szakmunkásoknak, betanított munkásoknak a helyzete is nehéz. Kevésbé lehet tőlük tömegméretekben elvárni alapvetően új szakmák megtanulását, új készségek kifejlesztését. Számolni kell azzal is, hogy e generáció szociális érzékenysége – anyagi helyzetének romlása és elbizonytalanodása miatt – erősödni fog.

A pályakezdő fiatalok esetében gondot jelent, hogy a mai bizonytalan helyzet miatt nem látnak maguk előtt perspektívát, ez teljesítmény-vissza-

fogó hatású. Mivel a lakosság széles körének anyagi helyzete romlik, a pályakezdő fiatalok indulásának háttér-feltételei is rosszak. Kevésbé számíthatnak például szülői segítségre lakásproblémáik megoldásában. Végül piacképességük lényegesen rosszabb – a különböző munkakörökkel kapcsolatos tapasztalatok hiánya, az új követelményekkel csak részben összhangban álló ismeret- és készségstruktúra, s nem utolsó sorban a személyes kapcsolatuk hiánya miatt – mint a már pályán lévőké. Valós gazdasági érdekek, továbbélő szociális érzelmek is azt sugallják, hogy ha van választási lehetőség újabb munkaerő felvétele, illetve a régi munkaerő megtartása között, rendszerint az utóbbit választják. Más oldalról viszont a fiatal generációknak feltehetően stratégiai előnye lesz, hogy hosszabb távon élvezhetik a rendszerváltástól remélt emelkedés lehetőségét. De ez csak később érvényesül. A fiatal generációnál különösen fontos a különböző változatos ráképzési, átképzési programok széles körű alkalmazása.

Ma már csak elvi alternatívaként lehet felvetni azt a kérdést, hogy a társadalom akkor jár-e jobban, ha mindenki számára biztosít munkát, a túlfoglalkoztatást is vállalva, vagy akkor, ha a gazdasági és piaci racionalitás követelményéhez alkalmazkodva inkább a munkanélküliség lehetőségét vállalja fel. Ezt a kérdést a piacgazdaságra való következetes áttérés és a közigazgatás gépesítése és racionalizálása a gyakorlatban eldönti. E kétféle követelményt mégis bizonyos határok között össze lehet kapcsolni rövidebb műszakok tervezésével, számos munkakörből adódó feladat részbeni otthoni elvégzésével, csökkentve ezáltal a munka térigényét a hivatalokban, a közlekedési időt stb.

A munkanélküliség az emberre mint bio-pszichoszociális lényre is hatást gyakorol. Statisztikai adatok meggyőzően kimutatják a humán-biológiai vagyon romlásának erősödő tendenciáját. A humán-biológiai vagyon romlását részben életmódbeli okokkal, részben a túldolgozásból adódó túlhajszoltsággal hozzák kapcsolatba. A munkanélküliség hat a humán-biológiai vagyon alakulására, a dolgozók pszichikai állapotára, hatása van a deviancia terjedésére (a tétlenség ösztönözheti az italfogyasztást, a perspektívátlanság pszichés terheléssel jár). A fiatalok esetében a perspektíva léte vagy elvesztése kulcsfontosságú kérdés.

6. Munkanélküliség és oktatás

A munkanélküliség enyhítése és alapproblémaként való megoldása egyaránt igényli a hosszú- és középtávú elemek mérlegelését az operatív döntésekben. Hosszú távú megfontolás lehet, hogy az oktatás valamennyi szintjén olyan reformokat kell megvalósítani, amelyek segítenek a modernizáció által támasztott követelményeknek való megfelelésben. Ez egyaránt érinti az oktatás szervezeti struktúráját, az oktatás és nevelés segítségével kialakítandó ismeret- és készségstruktúrát. Ennek keretében kell kialakítani a különböző képzési irányok egymáshoz viszonyított arányait és a követelmények olyan

összekapcsolását, amely megfelel az új idők elvárásainak. Jóllehet a képzési aspirációkban fokozott mértékben tiszteletben tartják az állampolgárok egyéni törekvéseit, az oktatási intézményeknek is számolniuk kell a hallgatók piacképességének fokozásával, és tömegesült formában a jövőben kialakuló foglalkoztatási igényeknek való megfeleléssel. Minthogy a piac általában csak utólag jelzi az iskoláknak és diákoknak a "megfelelés" vagy "meg nem felelés" állapotát, számolva azzal is, hogy az oktatásban hosszú az átfutási idő, meg kell keresni annak a módját, hogy az oktatási intézmények ne a munkanélküliséget termeljék újjá, bővített fokon.

Úgy tűnik, hogy az oktatás intézményrendszere rugalmasabbá válik. Az iskolák keretein kívül tömegméretekben szerveznek különböző tanfolyamokat, vállalatok, újszerű gazdasági társaságok, alapítványok, külföldi pénzforrások segítségével. Fokozott mértékben vesznek át nyugat-európai kurzusokon használt tananyagokat, hívnak meg oktatókat, szakembereket is külföldről. Mindez üdvözlendő és legalábbis napjainkban hasznosan járul hozzá a résztvevők piacképességének fokozásához. Mindennek ellenére a piacgazdaság terjedéséhez szükségszerűen kapcsolódó piacfelügyelet analógiája alapján, éppen az oktatás erkölcsi megvédése céljából is szükség lenne a bővülő és gazdagodó oktatási rendszerünk hatékony, bürokráciamentes "piacfelügyeletének" megszervezésére.

A rendszerváltás természetes jelensége, hogy megszűnik az iskolahálózat állami monopoljellege, a változatos tulajdoni rendszerűvé válik az iskolahálózat. Várható viszont, hogy az oktatás fejlesztésére mindenfajta jó szándék ellenére csak korlátozottan állnak majd rendelkezésre erőforrások. Az erőforráshoz való hozzájutás terén is élesedő verseny bontakozik ki. Az erőforrásokhoz való eljutásban piaci elvek, változatos kapcsolatrendszerek egyaránt szerepet játszanak. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert erősen megkérdőjelezhető az a törekvés, hogy egységes normatívákkal biztosítsák a költségvetési erőforrások szétosztását. Célszerű lenne, hogy éppen a versenyképesség, az esélyegyenlőség érdekében, a hátrányos helyzetű iskolatípusokat költségvetési támogatással emeljék az általános szintre. Következésképpen nem állami iskolák abban az esetben jussanak költségvetési támogatáshoz, ha egyéb erőforrásaik a normaérték alatt vannak és a költségvetés mértéke a normaérték szintjére való emelést jelentse.

Tuire Santamäki-Vuori

A munkaerő rugalmas alkalmazhatóságának jelentősége a vállalati gyakorlatban

Finnországban csakúgy, mint máshol, igen nagy igény mutatkozik a rendelkezésre álló munkaerő felhasználhatóságának, rugalmasságának a növelésére az ipari vállalatoknál. E cél elérésének két fő útja van: a mennyiségi, illetve a funkcionális rugalmasság. A mennyiségi rugalmasság a mennyiségi változásához való alkalmazkodást jelenti, míg a funkcionális rugalmasság fogalma a munkaerő felhasználásának módozataihoz kapcsolódik. A funkcionális rugalmasság elérhető a munkafolyamatok megváltoztatása vagy a munkaerő továbbképzése révén.

Finnországban a munka világához kapcsolódó reformok korábban (1989) elsősorban a funkcionális rugalmasság fokozására irányultak. A vállalatokat arra kötelezték, hogy mielőtt a leépítésre sor kerülne, tárják fel a vállalaton belüli áthelyezés és átképzés lehetőségeit. Jómagam úgy vélem, hogy a 90-es évek legnagyobb kihívása számunkra a munkaerő rugalmas alkalmazkodásának, flexibilitásának növelése a szociális biztonság fenntartása és lehetőség szerinti javítása mellett.

Az alábbiakban vázolom a munkaerő mennyiségi és funkcionális rugalmasságát egyaránt szolgáló finnországi törekvések fő vonulatait.

A foglalkoztatás biztonsága és a flexibilitás

A munkaerő alkalmazkodási lehetőségeiről folyó vita egyik szempontja a foglalkoztatás biztonságának növelése. Nyilvánvaló, hogy bármiféle szabályozásról legyen is szó, ez szűkíti a szabad választás lehetőségét, és befolyásolhatja a vállalat képességét a piacon végbemenő változásokhoz való alkalmazkodása. Döntő szempont, hogy a foglalkoztatás megnövelt biztonsága végsősoron rontja-e vagy nem a munkaerőpiac rugalmasságát.

A foglalkoztatás biztonságáról folytatott vita rámutat a biztonság, a hatékonyság és a méltányosság közötti konfliktus lehetőségére. A foglalkoztatás védelme a munkavállalók alapvető igénye ám a foglalkoztatás biztonságát növelő intézkedéseknek negatív hatása is lehet, mint az egyéni dolgozók olyanfajta védelmet élveznének, amelyet a gazdaság nem ajánlhat fel nekik mint csoportnak. Ezen túl azonban várható, hogy a vállalatok az

* Tuire Santamäki-Vuori a finn Gazdasági Kutató Intézet (TTT) igazgatóhelyettese

alkalmi munka különféle formáinak fokozottabb igénybevételét szorgalmazzák, és ez egyes dolgozók megkülönböztetett védelmét jelentené más dolgozók létbizonytalanságának megnövekedése árán, ami az alkalmazkodás terheinek egyenlőtlen elosztásához vezetne a dolgozók között. Igen kevés empírikus tapasztalatunk van arra nézve, hogy a foglalkoztatás biztonságának növekedése miképpen hat a bérköltségekre, illetve a foglalkoztatás különféle formáira. E hatások mértéke számos összetevő eredőjeként jeleníthető meg annak függvényében, hogy az egyes intézkedések hogyan befolyásolják a költségeket, a foglalkoztatás biztonságának növekedése együtt jár-e vagy nem a bérfejlesztések mérséklésével, illetve a termelékenység, az indirekt költségmegtakarítások növekedésével. A vizsgálatok általában a foglalkoztatás biztonságának leginkább szembetűnő hatásaira koncentrálnak: a foglalkoztatás megszüntetéséhez kapcsolódó közvetlen költségekre és az ügymenetek kényszerű elhúzódására. Ezzel együtt mégiscsak az a helyzet, hogy a foglalkoztatás biztonságának növekedése a munkáltató számára is számos kedvező hatást hozhat. Növelheti a dolgozók érdekeltségét a technológiai változásokhoz való alkalmazkodásban, intenzívebb belső (vállalaton belüli) munkaerő-mozgást eredményezhet, s mindez együtt emeli a vállalati gazdálkodás funkcionális rugalmasságának szintjét. A foglalkoztatás biztonsága ösztönzi az oktatási célú beruházásokat (vállalati szakmai képzés és átképzés) ami növeli a dolgozók termelőmunkájának hatékonyságát. A szociológiai szakirodalom azt mutatja, hogy a foglalkoztatás biztonsága kedvezően hat a munkavállalók lojalitására és a vállalati érdekekkel való azonosulásukra. Ami pedig a béralkut illeti, a biztonság explicit vagy implicit módon átváltható a bérköltségek csökkentésére.

E hatások nehezen számszerűsíthetők és összegezhetők, és vállalatonként jelentősen különböznek. Mindenesetre úgy tűnik, megkérdőjelezhető az az általános nézet, mely szerint a stabil foglalkoztatás jelentősen rontja a vállalati munkaerő rugalmasságát és általában kedvezőtlen hatású a munkaerő-piacon. Bár kevés ide vonatkozó nemzetközi adattal rendelkezünk, mégis ésszerűnek tűnik a következtetés, hogy bizonyos kvázi fixköltségnek köszönhetően a biztonságnövelő intézkedések befolyásolják a foglalkoztatás hozzáigazításának mértékét a termékek iránti keresethez: csökkenő tendenciát mutat az alkalmi foglalkoztatás terén tapasztalt fluktuáció. Alapvetően a foglalkoztatás változásaihoz fűződő vállalati érdekek és a stabilitáshoz fűződő dolgozói érdekek közötti ellentmondás csökkentéséről van szó. Az optimális középút kijelölése igen nehéz feladat megfelelően számszerűsíthető támpontok nélkül. Annak következtében, hogy a foglalkoztatási biztonság előnyei a gazdaság különféle területein nem egyforma mértékben realizálhatók, kétrétegű munkaerő-piac is létre jöhet: bizonyos szektorokban biztos, más szektorokban bizonytalan foglalkoztatással.

Finnországban az elmúlt két évtizedben igen sok munkaügyi jogszabály látott napvilágot, ez az időszak a foglalkoztatási viszonyok jogi szabályozásának jelentős periódusa volt. A már meglévő gyakorlatot gyakran az új

jogszabályokkal legalizáltak. Olyan foglalkoztatási fogalmak és feltételek, amelyeket korábban a kollektív szerződések szabályoztak, fokozatosan a hivatalos munkajog részévé váltak. Ez a fejlődés nálunk később következett be, mint a legtöbb nyugat-európai országokban. Másrészt az is igaz, hogy a foglalkoztatási biztonságot csökkentő, ma szinte mindenütt tapasztalható hatásokkal szemben Finnország mindeddig sikerrel harcolt.

A jogi szabályozás kiterjed a vállalaton belüli együttműködésre is. Egy 1979-ben kibocsátott jogszabály kiterjed minden vállalatra, ahol 30 főnél több alkalmazott dolgozik. A törvény kimondja, hogy a munkaadónak konzultálnia kell a munkavállalókkal minden olyan döntés előtt, amely munkaköri vagy létszámbeli változásokkal jár. Példaképpen, a munkaadó köteles tárgyalni a munkavállalókkal az alábbi esetekben:

- nagyobb értékű gépek és berendezések beruházása előtt;
- a munkaköri leírások jelentősebb változtatása előtt;
- a munkavállaló más munkakörbe történő átirányítása előtt;
- külső munkaerő-források igénybevétele előtt stb.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a törvény nem írja elő, hogy a döntést közös megegyezésnek kell megelőznie. A vállalatvezetést tehát a törvény nem kötelezi arra, hogy tekintetbe vegye a munkavállalók véleményét.

1989-ben a munkavállalókkal való tárgyalási kötelezettség tovább szigorodott: abban az esetben, ha a munkaadó és a munkavállaló között az első tárgyalás során nem jött létre megegyezés, a törvény meghatározott időkereteken belül (2-3 hónap) további tárgyalási kötelezettséget ír elő. Ha a munkavállaló ezt elmulasztja, akkor az elbocsátott munkás (beleértve a részmunkaidős alkalmazottakat is) jogosult a végkielégítésre (ennek maximális mértéke a 20 havi kereset).

A jelenlegi törvényhozás a vállalati irányító munka hiányosságaira koncentrál, mert a jog még mindig túl nagy teret biztosít a munkaadók egyoldalú döntései számára: a vállalatvezetés és a dolgozók kapcsolatrendszerének ma még nem szerves része a beleszólási jog, a konszenzusra épülő döntéshozatal. Ez a helyzet is magyarázatul szolgál arra, hogy európai összehasonlításban Finnországban meglehetősen gyakoriak a sztrájkok.

A foglalkoztatás biztonságát erősítő törvényeknek a munkaerőpiac szegmentációjára és a munkaerő felhasználási formáira is hatniuk kell. A teljes munkaidőben foglalkoztatottak nagyobb foglalkoztatási biztonsága az időszakos vagy részmunkaidős rendszerben foglalkoztatottakhoz képest a munkaerőpiaci elkülönülés (szegmentáció) erősödését eredményezi. Ennek következtében a munkaerőpiaci mozgásokhoz való alkalmazkodás terhei jobban sújtják a részmunkaidőben és a második gazdaságban foglalkoztatott munkavállalókat. A munkaadók megítélése szerint az a tény, hogy a munkaviszony megszüntetésének korlátozására vonatkozó jogi szabályozásnak nincs különösebb gyakorlati jelentősége, arra utal, hogy Finnországban Nyu-

gat-Európához hasonlóan még nem történt meg az eltolódás a rugalmasabb foglalkoztatási formák bevezetésének irányába. A hagyományostól eltérő munkaviszony különféle formái, ezek előnyei a munkaadók számára még nem kristályosodtak ki. Az a tény, hogy a meghatározott időre szóló munkaszerződések esetében az elbocsátást a törvény tiltja, továbbá, hogy a foglalkoztatás biztonságát garantáló kikötések hatóköre meglehetősen széles, nem ösztönöz eléggé a teljes munkaidős foglalkoztatás felváltására, a rugalmasabb formák bevezetésére. Önmagában azonban a jogi korlátok nem állnak útjában a kívánatos irányú eltolódásnak. A szegmentált munkaerőpiac problematikájának áttekintése során nem szabad figyelmen kívül hagynunk a nem tipikus foglalkoztatási formák természetét és az e téren eddig bekövetkezett változásokat. A nem tipikus foglalkoztatási formák közé hivatalosan leggyakrabban a részmunkaidős foglalkoztatást, a meghatározott időre szóló munkaszerződéseket és az ideiglenes alkalmazás különféle válfajait soroljuk. Az 1. sz. táblázat azt szemlélteti, hogy a részmunkaidős foglalkoztatás aránya a foglalkoztatottak rendszerének egészében nem igen változott Finnországban az elmúlt tíz év során. 1990-ben a foglalkoztatottak 7 százaléka, ezen belül a nők 10 százaléka dolgozott főállásban heti 30 óránál szűkebb időkeretben. A részmunkaidőben foglalkoztatottak 70 százaléka nő, 20 százalékra tehető a saját vállalkozásban dolgozók részaránya, ezek többsége farmer.

1. sz. táblázat

Részmunkaidős foglalkoztatás nemek szerinti bontásban, 1977-1990, 15-74 éves korosztály

Év	Nők		Férfiak		Összes	
	1000 fő	%	1000 fő		1000 fő	
1977	104	9,9	31	2,6	136	6,1
1979	112	10,6	38	3,2	150	6,6
1981	126	11,4	47	3,8	173	7,4
1983	142	12,4	56	4,5	197	8,2
1984	144	12,5	57	4,5	201	8,3
1985	142	12,1	58	4,6	200	8,2
1986	134	11,5	62	4,9	195	8,0
1987	133	11,4	61	4,8	194	8,0
1988	121	10,4	56	4,4	177	7,3
1989	122	10,4	60	4,7	183	7,4
1990	120	10,2	57	4,4	177	7,2

Forrás: CSO: Labour Force Survey

A fiatal korosztályok magas részaránya a részmunkaidős foglalkoztatásban arra utal, hogy Finnországban a fiatalok általában szívesen kombinálják a tanulást valamilyen kereső foglalkozással (2. sz. táblázat). Igen figyelemreméltó, hogy a részmunkaidős foglalkoztatás oktatási-képzési célokból vállalók részaránya az elmúlt tíz évben több mint háromszorosára emelkedett:

míg 1977-ben a munkavállalás legkevésbé jellemző indoka volt a tanulás, addig 1987-ben ez vált a részmunkaidős munkavállalás fő mozgásterévé. Végezetül megjegyezzük, hogy minden hat részmunkaidős munkavállaló közül egy azért kénytelen vállalni a részmunkaidős foglalkoztatást, mert nincs lehetősége bekerülni a teljes munkaidős foglalkoztatásba.

2. sz. táblázat

A részmunkaidős foglalkoztatás vállalásának fő okai (az összes részmunkaidős foglalkoztatott százalékában), 1977-1987, 15-64 éves korosztály)

Fő ok	1977	1980	1983	1987
A munkaalkalom hiánya vagy a teljes munkaidős foglalkoztatásba való bekerülés nehézségei	20,7	17,7	20,3	16,2
Háztartás, gyermekgondozás	21,4	22,5	20,2	18,3
Egészségügyi problémák, életkor	9,2	8,9	7,7	8,6
Oktatás, képzés	8,4	13,0	17,6	29,5
Gazdaságilag nem indokolt a teljes munkaidős munkavállalás	10,7	6,5	4,5	6,5
Egyéb okok	29,7	31,3	29,7	20,9

Forrás: Labour Force Survey, Annual Interview, CSO.

Ami a meghatározott időre szóló munkaszerződések számának alakulását illeti, a statisztikai adatok itt sem mutatnak emelkedést (3. sz. táblázat). Mintegy 11 százalékos részarányt képviselnek a foglalkoztatottak összességében azok, akiket határozott időre szóló szerződések keretében foglalkoztatnak. E munkavállalók egyébként több mint kétszer annyian vannak az állami szektorban, mint a magánszektorban.

3. sz. táblázat

Meghatározott időre szóló munkaszerződések(a foglalkoztatottak összességének százalékában)1981-1987, 15-64 éves korosztály

	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987
Mindkét nem	11,1	11,3	11,3	10,6	10,7	11,9	11,2
Nők	11,8	13,3	13,5	12,3	11,9	13,6	13,5
Férfiak	10,4	9,3	8,7	8,9	9,6	10,2	8,9
Munkaadók szerint							
Állami vállalatok –		14,9	13,4	13,2	14,1	15,8	15,4
Helyhatóságok –		19,5	18,8	17,4	19,2	21,5	18,3
Magánszektor –		8,3	8,2	8,0	7,4	8,0	8,0

Forrás: Labour Force Survey, Annual Interviews, CSO.

A rövid határidős kiegészítő munkaerő-igények kielégítése céljából a vállalatok egyre inkább támaszkodnak az ideiglenes foglalkoztatásra szakosodott közvetítő ügynökségek szolgáltatásaira. 1986-ban az ilyen jellegű foglalkoztatást biztosító vállalatok tevékenységének szabályozása céljából külön engedélyezési rendszert vezettek be Finnországban. Az ideiglenes foglalkoztatásra épülő vállalatok száma jelentős emelkedést mutat: 1988-ban mintegy 300 ilyen vállalat volt az országban. Ezek többsége három ágazatban működik: a szórakoztatóiparban, az egyházak tevékenységének különféle területein, illetve a szerelő- és építőiparban. 1988-as adatok mintegy 24 ezer munkavállalót tüntetnek fel e területeken. Annak ellenére, hogy e szám a munkavállalók összességének mindössze egy százalékát jelenti, az ideiglenes foglalkoztatás számára közvetítő ügynökségek szolgáltatásai iránti növekvő igények aggodalomra adnak okot. Számos szakértő és megfigyelő hangsúlyozza, hogy ez a folyamat a munkajog és a foglalkoztatási biztonság felhígulásának irányába vezet.

Úgy véljük, hogy számos országban éppen ezért tiltották be az ilyen jellegű munkaközvetítést végző magánügynökségeket. Az ideiglenes foglalkoztatás jelentős elterjedése ugyanis közvetve és közvetlenül is aláássa a foglalkoztatási biztonság jogi garanciáit és általában is ennek ellenében hat.

Mindezek ellenére mégis azt kell mondanunk, hogy az ún. nem tipikus foglalkoztatási formák megjelenése az elmúlt tíz év során Finnországban nem hozott jelentős eltolódást a részmunkaidős vagy az ideiglenes foglalkoztatás irányába. Számos munkaügyi jogszabály változott ugyan, de azért mindez nem vezetett a foglalkoztatási biztonság nagy mértékű meggyengüléséhez. Ezen az alapon megkockáztatható az a kijelentés, hogy a nem tipikus foglalkoztatási formák fokozott igénybevétele nem feltétlenül vezet a munkaerőpiac nem kívánatos szegmentációjához.

A funkcionális alkalmazkodás növelésének lehetősége

Az ipari szerkezetváltás, a technológiai fejlődés és az értékesítés bizonytalanságai a vállalatokat egyre nagyobb erővel kényszerítik a sokoldalúan felhasználható, rugalmasabb technológiák adaptálására. Ilyen esetben a munkaerőszerkezet megváltoztatásának nemcsak a hagyományos formái: az intenzívebb munkaerő-mozgás (több felvétel – több elbocsátás), valamint az ideiglenes foglalkoztatási formák nagyobb mértékű igénybevétele alkalmazhatók. A munkaerő biztosítása más módon is elérhető: a munkafolyamatok, a munkamegosztás változtatásával, a munkavállalóknak a feladatok közötti átcsoportosításával, átképzésével. Sajnos igen kevés támpontunk van a potenciális lehetőségek megítéléséhez a vállalati képzésben, a több vagy rokon szakmákra való átképzésben.

Mindazonáltal nem kétséges, hogy a technológiai váltás legújabb hullámai hatással voltak a munkafolyamatra, a munka tartalmára, a foglalkoztatás strukturájára, a munkaszervezésre és a munkafeltételekre is. Hogy ezek a

változások összességükben előnyösen befolyásolták-e a képzettségi struktúrát, a munkafeltételeket stb., ez ma még nyitott kérdés. A válasz nagy mértékben függ attól, hogy a foglalkoztatottak mely rétegeit érintették e változások, s mi módon hajtották végre ezeket. Számos tanulmány utal arra, hogy Finnországban a funkcionális flexibilitás növekedése leginkább a munkafeladatok horizontális kiterjesztése (kiszélesítése) révén, s nem feltétlenül a feladatok minőségi összetevőinek emelése révén valósult meg. E tanulmányok azonban nem utalnak arra, hogy a vállalatok munkaerő-politikájában radikális változások következtek volna be. Leginkább az tűnik ki, hogy a munkaerő-politikában bekövetkezett változások végső soron a vállalati átszervezések következményei, mely átszervezésének célja a termelőkapacitások kihasználásának fokozása volt.

Egy dolog mindenesetre világosan kitűnik: a technológiai váltás a finn iparban a vállalatvezetés előjoga maradt, vagyis a vállalatvezetés dönt a munka átszervezésének és az alkalmazottak ezzel összefüggő kötelezettségeinek kérdéseiben. Igaz ugyan, hogy a termelés ésszerűsítéséről szóló egyezmények és a vállalati együttműködésről hozott törvény megfogalmazza azokat az alapelveket, amelyek figyelembevételével kellene végezni a termelőmunka folyamatának korszerűsítését (a törvény a munkaadók és a munkavállalók közötti együttműködésre helyezi a hangsúlyt), mégis az a helyzet, hogy a vállalatvezetés szabad mozgásterét e szabályozás nem igen korlátozza. Fémipari szakszervezeti bizalmiakkal készített interjúkból tudjuk, hogy a vállalatvezetés gyakran még a munkavállalókkal való kötelező tárgyalást is elmulasztja a döntéshozatal folyamán. Mindez azt tükrözi, hogy a vállalatvezetés autokratizmusának igen mély gyökerei vannak Finnországban, s a vezetés és a munkavállalók kapcsolatainak minősége meglehetősen ellentmondásos.

A szakszervezeti szövetségek a műszaki fejlesztést a gazdasági és társadalmi fejlődés fontos részének tekintik, de nem veszik eléggé figyelembe, hogy a munkafolyamatban, a munkaköri feladatok struktúrájában és tartalmában bekövetkező változásokat nem egyszerűen az új gépek, berendezések vagy termelési rendszerek jellemzői indukálják. Így a lehetségesnél és a szükségesnél passzívabbak a munkavállalók érdekeinek képviseletében a technológiai korszerűsítés során. Igen fontos a munkavállalók bevonása már a tervezés szakaszában is. Ha ezt elmulasztják a munkaadók, akkor műhelyszinten sem remélhető az új technológiák bevezetésének gyakorlati támogatása. Sajnos a struktúraváltás által felkínált lehetőségek, melyek révén mind a munkaszervezés, mind a munkakörülmények javíthatók, az elmúlt időszakban kihasználatlanul maradtak a munkavállalók szempontjából.

Egy esettanulmány szerint, mely fémipari dolgozók körében készült, a dolgozók egyharmada véli úgy, hogy igényesebb feladatok elvégzésére is képes. A munkaadók szerint az új technológiák adaptálásának legfőbb akadálya a technikusok és egyéb magasan kvalifikált műszaki értelmiség hiánya.

Ez a helyzet azt a megoldást sugallná, hogy a fizikai állomány egy része megfelelő szakmai továbbképzés után átvehetné a fehérgallérosok funkcióit, enyhítve a feszítő hiányt. Nos, ez a lépés nem történt meg.

Összességében úgy tűnik, hogy a piaci változások, az új technológiák adaptálása, valamint az oktatás és képzés általános színvonala megteremti a funkcionális alkalmazkodás igényét és biztosítja ezen igény kielégítésének eszközeit is. A feladatstruktúra, illetve a munka tartalmi változásai arra utalnak, hogy növekszik az igény egy mobilisabb belső munkaerőpiac iránt. Irányadó adatok híján azonban nehéz megítélnünk, hogy Finnországban valóban sikerült-e szakítani a múlttal. Úgy tűnik, hogy a munkafolyamatok korszerűsítése által sugallt kvalifikációs előbbrelépés, illetve a jobb munkaszervezés lehetőségeit a legtöbb helyen még nem vették figyelembe, sem az előkészítésnél, sem a gyakorlatban.

A gyors technológiai váltás és a funkcionális alkalmazkodás igénye ráirányítja a figyelmet a foglalkoztatási biztonság és a termelékenység növelésének ellentétére. Kívánatos lenne, ha a termelékenység emelése nem a munkafeltételek rovására valósulna meg. Ezért a munkaadóknak és a szakszervezeteknek az eddiginél konkrétabb keretek között kellene tárgyalni a technológiai innovációk bevezetéséről mind üzemi, mind központi szinten. Ezzel kapcsolatosan az egyik nehézség az, hogy a helyi szakszervezetek nem rendelkeznek olyan egyezményekkel, amelyek a munkaerő-tervezéshez kapcsolódnak, másrészt nincsenek birtokában átfogó képzési programoknak sem. Igaz, bizonyos formális rendelkezések és egyezmények nem feledkeznek meg erről, de az azokban megfogalmazott kikötések elégtelenek. E tekintetben Finnország hátránya szembetűnő, különösen, ha svéd, német vagy norvég példákat veszünk.

Végezetül, úgy tűnik, hogy a munkaerő-felhasználás nagyobb flexibilitásának igénye Finnországban elsősorban vállalati érdekeket fejez ki. A munkavállalók, illetve érdekképviseleti szerveik részvétele a technológiai újítások bevezetésében, továbbá a termelési folyamat vagy a munkaidő változásaihoz kapcsolódó intézkedésekben minden bizonnyal hozzájárulna az új technológiák és a termelés zökkenőmentes működéséhez, a munkafeltételek javulásához, a vállalatvezetés és a dolgozók kapcsolatainak magasabb szintre emeléséhez, valamint a korszerűsítés költségeinek és előnyeinek kiegyensúlyozottabb elosztásához.

(Fordította: Pozsgai Péter)

Joan Casals és Emil Herbolzeimer

Egy új gazdasági modell körvonalai egy átmenetben levő társadalom számára: a kelet-európai eset

A) A neokapitalista gazdaság: egy modell, amelyet túl kell haladni

Az utóbbi hónapokban Kelet-Európában tanúi lehettünk egy olyan gazdasági rendszer szétomlásának, amely a termelési eszközök köztulajdonán és a termelési erőforrásoknak a központi tervezésen keresztül történő elosztásán nyugodott. E rendszer hiányosságai, egy fejlett társadalomban elérhető termelési és fogyasztási szint megközelítésének képtelensége, arra vezette ezen országok népeit, hogy egy új gazdasági modellre szavazzanak.

Miután olyan közel van Európa másik része, és miután hiányoznak az egyéb kipróbált alternatívák, ezek az országok követendőnek a neokapitalizmust tekintik. Ugyanakkor mi úgy véljük, figyelmeztetni kell őket arra, hogy a jelenlegi neokapitalista rendszer működése is hagy maga után hiányosságokat. Az egyenlőség és a prosperitás felszíne alatt komoly egyensúlyhiányokat fedezhetünk fel, amely a polgárok közötti különbözőségek csökkenése helyett azok növekedéséhez vezetnek.

A mai neokapitalista rendszer alapvető problémája abban rejlik, hogy képtelen megállítani a spekulációs tevékenységeket. Ezek nemcsak haszontalanok, hanem fontos erőforrásoktól fosztják meg a termelési folyamatot, vagy úgy, hogy egyszerűen kitérnek ez elől, vagy pusztán azzal, hogy parlagon hevertetik ezeket az erőforrásokat, vagy csak részben használják őket ki.

A spekulációs jövedelmek vásárlóerejének csupán egy része alakul át a jelenlegi termelés eredményei iránti keresletté. A jövedelmek nagyobbik része elpocsékolódik, vagy értékpapírokban, pénzben halmozódik fel, amely csupán arra jó, hogy az egyre növekvő pénzhegyet tovább gyarapítsa. Ez olyan gazdasági terület tehát, amely öncélúan a pénzen alapszik, anélkül, hogy bármilyen folyamatban lévő termelőtevékenységet segítené, így azután spekulációs területként is jellemezhetjük.

A következmények két szempontból károsak. Nemcsak az a baj, hogy kevesebb erőforrás marad arra, hogy beruházzanak, s ezzel a jövő terme-

lésének fejlődését biztosítsák, hanem a jelen termelésének realizálását is veszélyeztetik, hiszen a keletkezett jövedelmek nem alakulnak át a megtermelt termékek iránti keresletté.

A spekulációs tevékenységek a gazdaság és az ökológia közötti szakítást is előidézték. A jelenlegi rendszer képtelen a természeti erőforrások megfelelő allokációjára (ráadásul ezek egyre ritkábbá és rosszabb minőségűvé válnak). Ennek oka az, hogy a jelenlegi árrendszer nem veszi megfelelőképpen figyelembe a helyettesítési költségeket, illetve a pótlási, helyreállítási költségeket.

E tanulmány kiinduló hipotézise: a fenti problémák és a helytelen működés főként abból fakadnak, hogy két nagyon különböző piac átfedi egymást:

a) a javak és szolgáltatások *valódi piaca*, amely termelésen, átalakításon és az ember innovációs képességén alapul (valódi kínálat)

b) a spekulációs piac, amely
- a pénz és értékpapírok teremtésén, valamint az adósságok és egyéb kötelezettségek más adósságokra vagy pénzre való cseréjén alapul;
- a föld vagy egyéb természeti erőforrások elsajátításával szerzett pénzen alapul;
- kölcsönzésből vagy értékpapír-letétekből szerzett pénzjövedelmeken alapul.

Nem mindig könnyű megkülönböztetni a valódi és a spekulációs piacot. Igaz lehet az a megállapítás, hogy bizonyos esetekben a spekulációs tevékenységek a piac stabilizációs erőiként működhetnek közre. Ugyanakkor azonban a pénzpiacon és az ingatlanok piacán a stabilizációs és a destabilizációs spekulációk közötti keskeny határsávot rendkívül könnyű átlépni. A legtöbb esetben a részvény- vagy ingatlan-vásárlás legfőbb célja az, hogy később haszonnal túladjanak rajtuk, ami azután teljesen távol áll a termelői beruházásoktól, vagy akár a szóban forgó ingatlan valódi használatától.

A spekulációs "kár" többszörös, sokrétű. A művelet eredménye a pénztömeg növekedése (miután általában a részvényvásárlás és az ingatlanvétel hitelfelvétellel is jár), mégpedig anélkül, hogy a javak vagy szolgáltatások eladásából vagy vételéből származó valódi vagyon növekedne. Ez az infláció egyik fő oka, amelyet ráadásul az árnövekedési rátákat számbavevő hivatalos adatok még csak nem is rögzítenek. Ez egy olyan jövedelemelosztási rendszer, amely a spekulánsok javára működik azzal, hogy néhányuk kezében koncentrálja a sokak által "megtermelt" pénz nagyrészét.

A spekulációnak van még egy – nem kevésbé fontos – hatása: nem ösztönzi sem az ipari beruházókat, sem a munkaadókat és a munkavállalókat a valódi termelésre. Ki venné a fáradtságot ara, hogy termeljen, amikor a szomszéd sokkal több pénzt keres, megerőltetés nélkül, és a továbbiakban ez lényegesen befolyásolja gazdasági viszonyait?

Az eredmény az, hogy a spekulációs piac elnyeli a fizetőképes kereslet jelentős részét, az újonnan termelt termékek megvételére viszont nem marad elegendő kereslet.

Ez a vállalatokat is reagálásra kényszeríti:

- a fogyasztás növekedését kell ösztönöznünk hitelakciókon keresztül (ez viszont azt jelenti, hogy a reálgazdaságból forrásokat vonnak ki);
- a rövid életű termékek gyártása felé kell eltolni a termelést (programozott elavulás), sőt akár a rombolási célú termékek felé (hadiipari gyártmányok);
- le kell csökkenteni a kínálatot és a vállalatok közötti versenyt (kartellek és egyezmények létrejötte), vagy koncentrálni kell a termelési fúziók, közös vállalatok segítségével.

A neokapitalista állam – pénzügyi és költségvetési politikájával (a pénzkínálat és az árfolyam ellenőrzésével, a hitelfelvételek szabályozásával, a költségvetési hiány létrehozásával) és növekvő beavatkozásával nem tudja megszüntetni az egyensúlyhiány mélyen fekvő okait. Még az e típusú piacgazdaságok szociáldemokrata vezetése sem hozza meg a probléma megoldását. Annyit sikerült ez utóbbinak csupán elérnie, hogy redisztribuciós módszerei segítségével némiképp enyhíteni tudta az egyensúlyhiányok szélsőséges hatásait, ugyanakkor azonban nem bizonyult hatékonynak bizonyos döntő fontosságú árak (különösen a lakásárak és a kamat) aránytalan növekedése esetén. Így, a torta (a bérek) elosztásának pillanatában elért valamiféle egyenlőséget nagyon is korlátozza az, amikor a pénzköltésre kerül a sor (a fogyasztó kiad és fizet).

Az előzőekben elmondottakból világosan kitűnik: a neokapitalista rendszer legfőbb problémája vagy működési zavara abból fakad, hogy differenciálatlanul kezeli a nagyonis különböző piacokat, a két nagyonis különböző piacot. Miután nem ismeri el a javak és a pénz gazdasági flow-jai és stock-jai közötti egyensúly szükségességét, a rendszer nem biztosítja a társadalom által létrehozott valamennyi erőforrásnak a termelésbe történő teljes visszaforgatását.

Alá kell húzni, hogy a valódi piaccal ellentétben – ahol a keresleti flow biztosítja az új termelés számára a forrásokat – a spekulácis piacon a kereslet az előző időszakokban akkumulálódott "termékek" számára biztosít pénzt (pl. monetáris betétek kölcsönök számára), vagy pl. az előzőleg létrejöttek számára (pl. másodlagos értékpapír-piac), vagy akár az egyáltalán létre sem hozott termékek számára (mint pl. a föld). Így azután, úgy lehet tekinteni, mint valamiféle pszeudopiacot, miután pénz és értékpapírok, részvények barterén, cserekereskedelmén alapszik, s ez utóbbiak pedig nem képezik a jelenlegi termelés részét.

A világ jelenlegi helyzete különleges figyelmet érdemel. Ahhoz, hogy megfelelően működni tudjon, a neokapitalizmusnak meg kell szabadítania

majd magát a pszeudo-piacoktól, anélkül, hogy a piaci koncepció maga elveszne, miközben a neoszocializmusnak meg kell engednie az új piac feléledését anélkül, hogy megengedné a spekulációs "pszeudo-piac" kialakulását is. E történelmi pillanatban új utakat és eszközöket kell találnunk, olyanokat, amelyekkel a következő négyes ellentmondást közelíthetjük:

- a valódi piac és a spekulációs pszeudo-piac
- a pénz flow és a termék flow
- a pénz stock és a tartalék stock
- a gazdaság és a ökológia

négyes antinómiáját.

Összegezve, hiányzik a kétféle piac szétválasztásának módja, útja, amely nemcsak egyszerű és hatékony, hanem egyúttal a lehető legvalószínűbb, legobjektívebb és dokumentálhatóbb. Egy olyan intézményi keret, amely nem nyomná el a személyes kezdeményezéseket és felelősséget sem, radikálisan lecsökkentené a források nem-produktív célú elherdálását, s lehetővé tenné, hogy ezeket a valódi termelésnél használják fel.

A piacok fentebb említett szétválasztásának egyik módja az lenne, ha differenciáltan és specifikus módon lehetne azokat az értékpapírokat kezelni, amelyek a spekulációs piacot táplálják, és egy megfelelő eljárásmódot alakítanának ki azon megtakarítások ösztönzése, összegyűjtése és szétosztása részére, amelyek a termelői beruházásokat táplálnák. Ahhoz, hogy biztosítani lehessen e különféle piacok sajátos működését és megkülönböztetését, ki kellene alakítani egyfajta monetáris fegyelmet. Ez a spekulációs piacok műveleteit érintő új árfolyam – mint eszköz – bevezetésével kezdődhetne. A fenti elemzés egy olyan új gazdasági modell szükségességét vetíti elénk, melynek alapelemeit írjuk le a továbbiakban.

B) Új gazdasági modell

a) Monetáris eszközök

A javasolt modell kétféle pénznem együttélésén, együttlétezésén alapszik. Ez a „folyamatos (flow) tranzakció – állományi (stock) csere" dualitásának tükröződése:

- Lenne egy olyan pénznemünk, mint amilyennel jelenleg is rendelkezünk, de amely csak a rövid határidejű fizetések lebonyolítására szorítkozna. Más szóval, ez a pénz szolgálná a reáliák piacán a javak és szolgáltatások, azaz a folyó fogyasztás fiannszírozását (beleértve a rövid időn belül kifizetett termelői berendezésekét is).
- Egy másik pénzeszköz vagy értékpapír is lenne, amelynek fő funkciója az értékmegőrzés lenne, azzal a céllal, hogy megtakarítások jöjjenek

létre, és ezek végső soron termelői beruházásokba, vagy egyéb aktívákba kerüljenek befektetésre, Röviden, ez olyan eszköz lenne, ami hosszú lejáratú kölcsönök útján a közvetlen termelői beruházások finanszírozását szolgálná, valamint vele válna lehetővé a spekulációs piacokon (a tőke- és az ingatlanpiacon) az értékpapírok megvétele.

Az első pénznem (amely a rövid lejáratú, azonnali fizetéseket szolgálná a reáliák piacán) a jelenlegi pénznemünk vagy pénzünk lehetne. Ezt az elsődleges pénznemet szabadon lehetne átváltani a második pénzeszközre vagy értékpapírokra.

A második pénzeszköz vagy értékpapír – ezzel szemben – egy újfajta pénzeszköz lenne, amit mi az *„értékálló címlet"* elnevezéssel is illethetnénk. Ahhoz, hogy az „értékálló címlet" értékmegőrzőként működhessen, gyakorlatilag egy változatlan, „valódi aktíva" támaszára szorul. Az ideális aktíva a föld lenne (városi és agrárművelésre alkalmas egyaránt). Ahhoz azonban, hogy a föld betölthesse a monetáris alap vagy garancia szerepét, közösségi tulajdonba kell ismét kerülnie (lásd 1. melléklet). Igazgatását egy speciális közintézményre kell bízni. Ez az intézmény lenne a föld egyedüli vevője és bérbe adója.

Ily módon egyszerre két fő célt is sikerülne elérni:

- létrejöhetne egy stabil monetáris eszköz
- sikerülne a föld kérdését kiküszöbölni, amely a jelenlegi piacokon az egyik alapvető zavaró tényező.

Az „értékálló címlet" szerepe következtében (azaz a megtakarításoknak a termelői, a valódi beruházások felé való terelése) nem váltható át automatikusan a másik pénznemre. Csak anyagi és nem anyagi termelői aktívák (berendezések, gyárak, üzemek, szoft- és hardverek, know-how-ok, stb.) vételére vagy olyan értékpapírok vételére alkalmas, amely mögött pénzügyi tulajdon áll (pl. részvények, kötvények).

A földnek magántulajdonból köztulajdonba vétele adná meg az „értékálló címlet" alapját, miután az e tulajdontranszferért történő kifizetéseket e „címletben" hajtanák végre.

b). Állami Ügynökség, mint a címletek kibocsátásának és kezelésének felelőse

A gazdasági modell olyan bank-típusú állami ügynökséget is magába foglalna, amely az „értékálló címletek" kibocsátásáért és forgalmáért, valamint a föld eladásáért és bérletbe adásáért lenne felelős.

Mindenekelőtt, ez olyan bank lenne, ami semmilyen típusú hitelt nem nyújtana. Kizárólag az „értékálló címletek" kezeléséért lenne felelős, mint közvetítő, nagyonis specifikus esetekben, például:

– amikor valamilyen tőkejavak vásárlója annyi „értékálló címletet" terhel meg, amennyi éppen a szóban forgó tőkejavak ára, azzal a céllal, hogy az Állami Ügynökség közvetlenül kifizethesse a pénzt az eladónak;
– amikor az „értékálló címlet"-biztosítási-programban részt vevő személynek orvosi számláit az Állami Ügynökség pénzben kifizeti;
– amikor egy nyugdíjas – aki, „értékélló címletű" nyugdíjalapban vesz részt – pénzben meg akarja kapni a nyugdíjat.

Általánosan elmondható, hogy az Állami Ügynökségnek olyan mérleget kell összeállítania és kibocsátania, mint amilyent a bankok készítettek az aranystandard idején. Ugyanakkor azonban aktivái alapvetően a földből állnának (s nem annyira aranyból), és passzívái pedig a kibocsátott „értékálló címletekből".

A föld vételi árát egy adott időpontban érvényes hivatalos tulajdon érték alapján állapítanák meg. A pénz/„értékálló címlet" közötti átváltási rátát az Állami Ügynökség folyó elszámolása alapján állapítanák meg, azaz az „értékálló címletekben" kifejezett aktívák pénzbeni megtérülési rátája alapján.

Az „értékálló címletekre" való áttérés fokozatos lehet, és akár korlátozódhat is olyan mennyiségre, amennyi elegendő ahhoz, hogy fedezze azt a mindenkori szükségletet, amely előáll a megtakarításoknak a reál beruházásokba való fektetésénél.

A föld- és ingatlan-tulajdon bérletbe adásának teljesen nyitott árverésen kell megtörténnie (haszonbérlet nem lenne engedélyezett), amely kiküszöbölné a tulajdon átadásának jogát. A bérletbe adás idejét mindenkor az határozná meg, hogy a bérletbe adott területen építendő új építmény amortizációs ideje milyen hosszú. A bérleti idő lejártával adott tulajdon bérleti jogát ismét árverésre bocsátanák. Az addigi bérlő előjogokkal rendelkezne. A pénzben fizetett bérleti díj az államkincstárat gazdagítaná.

Miután az ingatlan továbbra is közösségi tulajdonban marad, lehetővé válik egy átfogóbb, működőképesebb és kevésbé költséges fejlesztési terv kidolgozása is.

Egy ilyen típusú Állami Ügynökség ugyanakkor komoly hátrányokkal is járhat; pl. az ügyintézés túl bonyolulttá válhat; elrejtheti egyfajta bürokratikus semlegesség hiányát, vagy a politikai manipuláció táptalaja lehet. Ez sérülékennyé teheti a modellt.

Ugyanakkor a gyakorlatban a hátrányok nem lehetnek olyan jelentősek. Az ügyintézés kevésbé lesz bonyolult, mint amilyen a neokapitalista gazdaságokat manapság is jellemzi, mivel objektívebb és előre megszabható lesz. A manipulációs és önhatalmú tettek kockázata is kisebb lesz, mint ma, mivel a vezetők szűkebb határok között mozoghatnak.

c) *Megtakarítások és beruházás*

Mint ahogy korábban is említettük, a pénz használatát a fogyasztói javak, a tőkejavak rövid futamidejű vásárlására és rövid határidejű beruházásokra korlátoznánk. A hosszú futamidejű beruházások az „értékálló címleteken" keresztül történnének, amelyekkel meg lehetne vásárolni a részvényeket, vagy általában a vállalatok által kibocsátott kötvényeket, vagy az Állami Ügynökségen keresztül „értékálló értékpapírokat".

Az „értékpapírok" az Állami Ügynökség pénzügyi kibocsátásai lennének, és a jelenlegi megtakarítási és azon hosszú futamidejű finanszírozási rendszer helyettesítését szolgálnák, amely megköveteli azt, hogy az állam és a pénzintézetek kamatozó értékpapírokat bocsássanak ki és kölcsönműveleteikkel pénzt teremtsenek (bank-multiplikátor).

Ezek az „értékpapírok" a hosszú távú megtakarítások rendkívül népszerű formái lennének. Értékük rendkívül stabil lenne, miután tulajdoni értékekhez lennének kötve. Továbbá, a szóban forgó tulajdon – az Állami Ügynökség által történő – működtetéséből származó jövedelem növelné a bevételeket.

Az „értékpapírok" a megtakarítók által az Állami Ügynökségen önként letétbe helyezett „értékálló címletek" eredményeként jönnének létre. A szóban forgó letétek értékben megfelelnek a rögzített határidős személyes megtakarításoknak. Ezek a megtakarítók olyan emberek lennének, akik eladták tulajdonukat, és olyan egyének lennének, akik szeretnék biztosítottnak látni azt, hogy megtakarításaik nem veszítenek vásárlóértékükből a jövőben sem. Önkéntes letéteik és betéteik látnák el az Állami Ügynökséget az „értékálló címletekkel", amelyek valamennyi új megtakarítónak rendelkezésre állnának.

Várható, hogy azok, akik eladják földjüket, nem fogják valamennyi kapott „értékálló címletet" felhasználni. Zsebükben sem akarnak majd túl sok „értékálló címletet" tartani, miután ily módon nem termelne jövedelmet. Várható az is, hogy sok megtakarító (a kicsiket is beleértve) a jövőbeni felhasználásra szánt megtakarításai egy részét „értékálló címletben" óhajtja tartani. Ez a közt pótlólagos pénzkínálattal fogja ellátni.

A termelővállalatok rendszeres pénzszükségletüket kötvények és részvények kibocsátása útján fogják nyerni, de pénzhez juthatnak az Állami Ügynökségtől is, felajánlva számára a megfelelő mennyiségű „értékálló címletet".

Az „értékálló címlet" – ezeken túlmenően – könyebbé teszi a szakszervezetek és a munkaadók közötti alkufolyamatot azzal, hogy a fizetésbe foglaltatik egy új, beruházásra fordítható komponens. Így a „bér-infláció" ördögi köre megtörik. Így elfogulatlan módon lehet elérni egy valódi népi kapitalizmust, valamint egy újfajta önbiztosítási rendszert (egészségügyi, nyugdíjrendszer, stb.).

d) Adózás és természeti erőforrások

A föld bérbeadása a közjövedelmek fontos forrása lesz, amely az egyéb adók arányos csökkentésének lehetőségét nyitja majd meg, különösen a munka- és a vállalati tevékenységek adóztatásának enyhítését.

Ez az új, automatikus és semleges jövedelemforrás a továbbiakban lehetővé teszi, hogy a hatóságok másként kezeljék a közérdekűnek minősített beruházások adóztatását.

Az „értékálló címletek" és egyéb tartós vagyontárgyak öröklési feltételei olyanok lesznek, hogy a hosszú futamidejű kölcsönök kedvelt módozatává válhatnak. Az örökös az örökölt vagyon jövedelmének egy fix részét közérdekű beruházásra fordíthatja. A jelenlegi örökösödési adórendszer így megszüntethető.

A meg nem újítható természeti erőforrások (letétek stb.) kianázása „értékálló címletekben" fizetendő speciális adó (helyettesítő adó) fizetését teszi szükségessé. Az így befolyó összeg egyenesen azon intézményhez kerülne, amely a helyreállítandó vagy helyettesítendő erőforrás fejlesztésével vagy feltárásával foglalkozik. Adót vetnének ki a megújítható természeti erőforrások felhasználóira is (pl. erdők), valamint a környezetet (pl. levegő) szennyezőkre. Az adónak elegendőnek kell lennie a természeti erőforrások helyettesítéséhez vagy helyreállításához.

C) Az új modell kelet-európai bevezetésének kilátásai

Jelenleg néhány kelet-európai országban képzelhető el leginkább az új modell bevezetése, lévén itt a legmegfelelőbb körülmények.
Ennek két fő oka van:

- el kell kerülni, hogy a "kommunizmus- kapitalizmus" helytelen dilemmájába essenek, anélkül, hogy bármilyen más alternatív utat megfontolnának;
- el kell kerülni, hogy valamennyi eddigi intézményüket elutasítsák, anélkül, hogy előtte gondosan megvizsgálnák, melyek lehetnének hasznosíthatók egy, a neokapitalistánál jobb minőségű gazdaság eléréséhez.

Kelet-Európában a föld és a természeti erőforrások még köztulajdonban vannak. A legtöbb kelet-európai ország jelenleg azon ügyködik, hogy néhány új monetáris és pénzügyi intézményt hozzon létre, és lépéseket tegyen termelői apparátusának privatizálására. Ez a kiindulópont egy új, kevert és ismeretlen gazdaság eléréséhez, megfelelő keretet biztosíthat az általunk javasolt modell alkalmazásához.

Továbbá, a jelenlegi helyzet azzal a különleges előnnyel is jár, hogy egy olyan gazdasági átmenetet tesz lehetővé, amelyben valamennyi állampolgár egyenlő mértékben tud az ország újjáépítéséhez hozzájárulni azzal, hogy

lemond a túlzott költekezésről, ha biztosítottnak látja azt, hogy megtakarítása egy későbbi időszakban meghozza gyümölcsét. Ezeknek az országoknak el kell kerülniük azt, hogy túlságosan függővé váljanak más országoktól. Ezt egy felelős gazdasági vezetés segítségével tehetik meg, amelynek következtében lehetővé válik az, hogy a létrejövő többlet belső, termelő beruházásként legyen felhasználva.

Az új rendszer felé vezető átmeneti folyamatban a civil csoportok szerepe – amelyek korábban is az erkölcsi és kulturális alapot képezték – továbbra is fontos marad. Ezek közé tartoznak: az értelmiségiek, az egyházi emberek, az egyetemi oktatók, stb. Ők nem távozhatnak a vártáról, azt gondolván, hogy misszió jük immár befejeződött (mint ahogy ez megtörténhetett pl. a spanyol átmenetben.)

Szerepük abban állna, hogy mielőtt még a radikális változások mindent elsöpörnének, őriznék az állandó értékeket. Az egyik kikerülendő csapda az lenne, hogy a ledöntött bálványok miatt kiábrándult emberek kritikátlanul újabb ragyogó szimbólumba, a ma neokapitalista modelljébe kapaszkodjanak.

Alapvető fontosságú a jelen rendszer azon elemeinek megőrzése, amelyek a jövőt illetően is érvényességgek bírhatnak, és ugyanígy fontos bármely kipróbált modellel szemben a kritikai hozzállást megtartani, azért, hogy elkerüljük az újbóli visszatérést az ideák monopóliumához. Azt is el kell kerülni, hogy bármely hipotézist vagy alternatív változás-modellt – mint amilyen az itt javasolt – egyszerűen csak azért tekintsünk mellékesnek, mert hiányzik a propaganda-mechanizmus vagy a jelenleg uralkodó kapitalista rendszer hivatalos hatalomhordozóinak támogatása.

Ugyanakkor, a nyugati országokban ajánlatos lenne a kelet-európai változásokból levonni a tanulságokat és önelégültségükből tovább lépni. Túl sokan gondolják azt, hogy rendszerünk egyensúlyhiányai és működészavarai elkerülhetetlenek, vagy azt, hogy ez az az ár, amit "egyenlőtlen elosztással járó", "ökológiailag káros" prosperitásunkért fizetni kell. Nem lenne nehéz elkezdeni elmélkedni a saját "peresztrojkánkról" (átstrukturálódásunkról), amely bár kevésbé lenne mindent elsodró erejű, mint a kelet-európai, de mégis azt jelentené, hogy átlépnénk egy szigorú és mély "glasznosztyba".

Ilyen értelemben a fentebb röviden kifejtett modell a nyugati gazdasági rendszerek könnyen elérhető átalakításának új intézményes keretét és mechanizmusait is nyújtja. Az új modell nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt nagyobb hatékonysághoz és gazdasági szabadsághoz vezetne, beleértve a déli országokét is, melyek fejlődését az Észak rendszerének egyensúly hiányai akadályozzák.

Melléklet

1. Köztulajdon

A múltban a köziskolák és a közegészségügy gondolata meghökkentő volt. Ugyanilyen megdöbbentő volt a kötelező katonai szolgálat ideája, vagy az, hogy a történelmi kincseknek köztulajdonban kell lenniük... Régen elképzelhetetlen volt, hogy eljön majd az az idő, amikor a tengerpart és a hegyvidék nem magántulajdonban lesznek, vagy a kormány engedélye nélkül senki nem aknázhatja ki az erdők kincseit, a forrásokat.

Ugyanakkor azonban bizonyos aktívák lassú, de megfordíthatatlan privatizációs folyamatának lehetünk mostanában tanúi. E folyamatban volt számos le-és felfelé irányuló mozgás, és nem mindig volt sikeres vagy éppen megfelelő, leginkább azért, mert a köztulajdon és a magántulajdon közötti határok sosem voltak eléggé világosak.

Paradox az, hogy a föld (a közösségi vagyon abszolút vezető forrása) még mindig magántulajdonban van, annak ellenére, hogy ez eredetileg közösségi tulajdonú volt, amelyet mindenki ellenszolgáltatás nélkül használhatott.

E paradox helyzet megszüntetésének egyik módja az lenne, hogy különbséget kellene tenni a köz fennhatósága alatt álló terület vagy pusztán legális jogcím (jus in re) és a magántulajdon vagy haszonélvezeti tulajdon (jus ad rem, azaz a jog valamihez) között.

Valószínűleg nem könnyített a helyzeten az, hogy a közösségi tulajdon (amely számos egyénhez tartozik) olyan sokszor lett összekeverve az állami tulajdonnal (amely az egyének képviselőihez tartozik).

Jelen gazdasági modellben javasolt tulajdonviszonybéli forma nem tartalmaz sem zsarnoki viszonyokat s nem is utópikus.

2. Átváltási ráták

Egy egyedi tulajdonrész vételi árát úgy kell megállapítani, mint a monetáris reform első napján. Ez nem kerülhet többe, sem kevesebbe, mint amennyibe hivatalosan azon a napon kerülne. Attól kezdve bármilyen tulajdonrész tőkejövedelme részét kell hogy képezze az "értékálló címletek" mint egész által képzett általános tőkejövedelemnek. És mint az első napon, a tulajdon értékelése csak az említett címletekben (mint elszámolási egységben) történhet.

Például tegyük fel, hogy a monetáris reform első napján adott egység volt a pénz/"értékálló címlet" átváltási ráta. Idővel ez a ráta feltételezhetően természetes növekedést fog mutatni (felfelé fogja tolni az infláció, amely a pénz értékét rontja). De nem lenne logikus, hogy e átváltási rátát a mikroökonómia határozza meg, amikoris saját maga tisztán makroökonó-

miai paraméter. Amennyiben az átváltási ráta a pénzkínálat napi fluktuálásának megfelelően lenne kialakítva, instabilitást okozna (sőt spekulációra is lehetőséget adna), anélkül, hogy bármilyen kapcsolatban lenne az állomány tartalékainak mennyiségével.

Következésképpen, a rátát az Állami Ügynökség saját működési elszámolása szerint kell megállapítani, azaz valamennyi aktíva globális jövedelmezőségének alapján, és a következő kvócienssel kell kifejezni:

A bérleti díjként és rátaként betett valamennyi, az ügynökség aktíváinak részét még nem képező tulajdon bérleti díjának összegyűjtésére irányuló megbízások, osztva az Ügynökség tulajdonának "értékálló címletekben" számított értékének megfelelőjével.

Nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy a bérleményebe adás (amelynek során az ügynökség monopolhelyzettel rendelkezik) nem történhet máshogy, csak árverés útján (ez az állapot áll a legközelebb ahhoz, amikor az eladó rendelkezik monopolhelyzettel), felhasználva a legmodernebb információs rendszereket, azzal a céllal, hogy biztosítsuk, ezek az aukciók a lehető legszélesebb nyilvánosság előtt történjenek és a lehető legsemlegesebbek legyenek.

Arra is rá kell mutatni, hogy az Állami Ügynökség feje nagy hatalommal rendelkezhet, ennek ellenére kevés lehetőség nyílik a manipulációra (önhatalmú akciókra), sőt, kevesebb, mint egy mai, állami bank legjelentéktelenebb hivatalnokának.

Barcelona, 1991. március

Megjelent: ECO Concern
Papers Economy No.

(Fordította: Borbély Szilvia)

Mészáros Lajos

Entrópia és Idő az Univerzumban*

Az entrópia – az átalakulások mértéke – és ennek az idővel való összefüggése (amely a természettudományokban is új felfedezés) analóg modellje lehet a társadalmi-gazdasági folyamatoknak. A témának különös aktualitása van ma, az entrópia, vagyis az "átalakulások" korszakában, s ezek időbeliségének alakulásában. A társadalmi-gazdasági változások prognosztizálását az információk megbízhatóságának figyelembevételével lehet megtenni; alternatív helyzetekben ez megalapozza a kibernetikai gazdasági döntéseket is. (A szerk.)

A különféle entrópia-fogalmak matematikai-fizikai mértékelméleti vonatkozásait a termodinamikai entrópia-fogalom alapján az Univerzumban, rendszerelméleti szempontból vizsgáljuk.

Másképpen kifejezve, a tér és idő szerkezetére vonatkozóan ez azt jelenti, hogy a jövőt és a múltat egzisztens véges kis időköz, az egy pillanatnak megfelelő kettőegész-huszonegyszer tíz a mínusz harminchetedikén secundum választja el egymástól, amely szerző szerint a természet egy harmadik univerzális állandójának bizonyul, közel a nulla entrópiamérték környékén. Hasonlóképpen, az Univerzum egyensúlyi entrópia-állapotát követően, a négyegész-ötszázhuszonnégyszer tíz a harminchatodikon secundum a természet legnagyobb univerzális periódikus-időtartam állandójának bizonyul, amely az Univerzum élettartamára nézve ezernégyszáz-harminchat examilliárd évet jelent. (V.ö.: Entrópia és Idő c. Európai Regionális Szakértői Tanácskozás A Jövő Technológiája és Társadalmi Összefüggései" Budapest, 1987. szeptember 8-10. előadásai alapján, Magyar Tudományos Akadémia Jövőkutatási Bizottsága, Jövőkutatási Világszövetség (WFSF), pp. 476-482).

Mind a termodinamikai determinisztikus és sztochasztikus (statisztikus) entrópia-fogalmak Riemann-, illetve Lebesgue-mérték szerinti tulajdonsá-

Az értekezés a WFSF Jövőkutatási Világszövetség: Hosszú Távú Elképzelések és a Mai Döntések Kívánatos Összhangja c. XI. Jövőkutatási Világkonferencián az 1. Szekcióban elhangzott előadás magyar nyelvű anyaga (Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Jövőkutatási Bizottsága, 1990. május 27-31.)

gait mind bölcseleti értelmezéseit a tér és idő szerkezetével összefüggésben induktív rendszerben mutatjuk be. Kimutatjuk, hogy ezek deduktív rendszerben az információelmélettel koherensek. A hírtartalmat mint méréstechnikai eredményt az entrópia valószínűség-, és megbízhatóságelméleti összfüggéseivel explicite a Lebesgue-Stieltjes-mérték szerint fejezzük ki. Az entrópia és kibernetika kapcsolatát valamint ezek rendszertani helyét az információ-, illetve hőelmélettel összefüggésben a jövőkutatás szempontjából a reduktív rendszerben jelöljük ki.

A különféle entrópia-mértékeket az energia-átalakulási folyamatok egyenértékűségének elve alapján, az Univerzum szempontjából a Hosszú Távú Elképzelések Módszertanához kapcsolódva induktív, deduktív és reduktív rendszerekben tárgyaljuk.

1. Az entrópia-fogalmát induktív rendszerben az analizis módszerével a "principium identitatis" logikai alapelvnek megfelelően a JORDAN-mérték szerint a determinisztikus entrópia-fogalommal azonosítjuk.

A makrotermikus hatásfok alapján a determinisztikus entrópia-fogalomból kiindulva az /1/ szerint írhatjuk:

$$R_t = e^{-\frac{1}{c_n} \cdot s} = 1 - \eta_t(s), \qquad /1/$$

ahol:

c_n = politropikus fajhő, joule/fok,

s =entrópia, joule/fok,

η_t = makrotermikus hatásfok,

e = 2,71828 ... az Euler-féle szám.

Megoldva a növekedés közönséges differenciál-egyenletét, az alábbi /2/ egyenlőséget kapjuk:

$$R(t) = e^{-\nu t}, \qquad /2/$$

ahol:

ν = a frekvencia, 1/secundum,

t = idő, secundum,

$R_t, R(t)$ = exponenciális megbízhatóságfüggvény.

Összevetve az /1/ és /2/ egyenlőséget az entrópia és idő összefüggésére a /3/ szerint adódik:

$$t = \frac{1}{\nu} \frac{1}{c_n} s \qquad /3/$$

ahol:

ν = háttér sugárzási frekvencia az Univerzumban M.PLANCK szerint,

s = a determinisztikus entrópia.

A /3/ összefüggés azonos megbízhatóság szinten a Riemann-integrál szerinti determinisztikus entrópia és az idő között egyértelmű kapcsolatot fejez ki. Ennek alapján, a szerző szerint a természet egy harmadik univerzális idő-állandójának figyelembe vételével írhatjuk:

$$t = \frac{1}{\nu_M} \frac{1}{c_n} s = \mathbf{m} \frac{s_M}{c_n} \qquad /4/$$

ahol:

$\mathbf{m} = 2{,}21.10^{-37}$ secundum, igen kicsi egzisztens időköz,

$s_M \geq c_n > 0$,

s_M = az entrópia-maximum mint felső korlát az M időtartam múlva,

ν_M = a legnagyobb frekvencia, 1/secundum.

Ez az **m** megfelel egy pillanatnak. Ehhez a pillanathoz van szorosan kötve SZÉCHENYI ISTVÁN szerint: az érték. Per analogiam a /4/ alattiakhoz, írhatjuk az /5/ egyenlőséget:

$$t_M = \frac{1}{\nu_m} \frac{1}{c_n} s = \mathbf{M} \frac{s_m}{c_n} \qquad /5/$$

ahol:

$M = 4{,}524.10^{36}$ secundum = 1436 examilliárd év,

$0 < s_m \leq c_n$ s itt s_m majdnem nulla-entrópia az **m** pillanatban,

ν_m = a legkisebb frekvencia, 1/secundum.

Ez az M időtartam a természet legnagyobb periódikus univerzális időtartam-állandójának bizonyul, amely megfelel az Univerzum élettartamának. (V.ö.: A természet egy harmadik univerzális állandója c. munkánkat, A Nehézvegyipari Kutató Intézet Közleményei 5. kötet, Veszprém, 1974. pp. 77-87.) Összevetve a /3/ és /4/ és /5/ alattiakat az $s = c_n$ feltétel esetén, kiadódik az Univerzum időtartománya:

$$m \leq t \leq M \qquad /6/$$

ahol:

m = az Ősrobbanás pillanata
VICTOR F. WEISSKOPF szerint.

Az Ősrobbanás pillanata az Univerzum Eredetének bizonyul, de nem jelenti a Világmindenség Eredetének Végső Elméletét. Az Ősrobbanás pillanata tíz a mínusz-harminchatodik secundum körüli időpillanat. Ezt a tényt VICTOR F. WEISSKOPF az American Scientist c. folyóiratban "The Origin of the Universe" címen publikálta 1983. októberben, aki a CERN Elnöke volt Svájcban és az USA Tudományos Akadémiájának tagja. Amikor az Ősrobbanás megtörtént, az Univerzum megszületett.

Az Univerzum megszületése után, a Végső Elmélet szerint elkezdődött annak hűlése a tíz a mínusz-harmincötödik secundumban, miközben tíz a mínusz-harmincharmadik secundumban keletkezett az anyag. SCHRAMM, D.N. és STEIGMAN, G. szerint a csillagok és galaxisok mint például a Tejútrendszer, csupán tíz-milliárd évvel később jöttek létre. (V.ö.: A Scientific American Magyar Kiadása, 1988. augusztus pp. 26-32.) A /6/ alapján az Univerzum szimmetria-törvénye következtében a /7/ egyenlőtlenséget kapjuk:

$$\nu_M \geq \nu \geq \nu_m \qquad /7/$$

ahol a $\nu_M = 4{,}524.10^{36}$ 1/secundum felső korlát, a $\nu_m = 2{,}21.10^{-37}$ 1/secundum alsó korlát. Ezek figyelembe vételével a termodinamikai entrópiatartományra kapjuk a /8/ egyenlőtlenséget:

$$s_m \leq s \leq s_M \qquad /8/$$

ahol:

$$0 < s_m = c_n \nu_m \qquad (0 < s_m \leq c_n), \qquad /9/$$

$$s_M = c_n \nu_M \qquad (0 < c_n \leq s_M). \qquad /10/$$

Hangsúlyozzuk, hogy az Univerzum kezdetén természetesen az entrópia még nulla volt, ezért az /1/ egyenlőség szerint a makrotermikus hatásfok is nulla, illetve az Ősrobbanás pillanatát követően majdnem nulla volt, a /11/ egyenlőség szerint:

$$\eta_t(s_m) = 1 - e^{-\nu_m} \approx 0 > 0 \cdot \qquad /11/$$

Az Ősrobbanás következményeként a hűlés folyamatában az entrópia növekedése az s_{krit} entrópia értéken át az egyensúlyi s_e entrópia állapoton keresztül az entrópia s_M maximumig tart. Az entrópia /$s_m < s_e < s_M$ / növekedésével természetesen növekszik az Univerzum fajhője. A kritikus időpillanatban, amely megfelel 50 %-os megbízhatóságnak,a kritikus entrópia értéke az /1/ egyenlőség alapján a /12/ szerint a politrópikus fajhővel arányosan logaritmikusan növekszik:

$$s_{krit} = c_n \ln 2 < c_n, \qquad /12/$$

s itt:

$$T_{krit} = 3{,}15 \cdot 10^{36} \text{ sec}.$$

A makrotermikus hatásfok termodinamikai hőfokviszonyai az Univerzumban ekkor, a /13/ egyenlőség szerint:

$$\eta_t(s_{crit}) = 1 - e^{-\ln 2} = 50\%, \qquad /13/$$

mert az Ősrobbanásból eredő összenergia fele, a kritikus időpillanatig az Egyenértékűség Elve következtében már átalakult hővé. Egyensúlyi entrópia-állapotban a makrotermikus hatásfok egyenlő a mikrotermikus hatásfokkal a /14/ szerint:

$$\eta_t(s_n = c_n) = 1 - e^{-1} = 63,21\%, \qquad /14/$$

ahol:

$s = s_e = c_n = k = 1,38.10^{-23}$ joule/hőfok,
a BOLTZMANN-állandó.

Manapság tehát a BOLTZMANN-féle állandónak megfelelő egyensúlyi állapot van az Univerzumban. (I.m.: Entrópia és Idő c. pp. 478, /3/ és pp. 480. /4/ és /5/).

Vegyük figyelembe, hogy az entrópia növekedéssel az exponenciális asszimptota miatt a megbízhatóságfüggvény értéke nagyon lecsökken, és így a makrotermikus hatásfok akkor lesz ekvivalens 1-el a /15/ szerint, amikor az entrópianövekedés már elérte az s_M maximumot. Az Univerzum ekkor a Hőhalál állapotába jut. Az entrópia-fejlődés **megáll,** az alábbiak szerint:

$$\eta_t(s_M) = 1 - e^{-\nu_M} \approx 1 < 1 \qquad /15/$$

Mindenesetre, analízisünk értelmében az Univerzum egyensúlyi entrópia-állapota évmilliárdokig egzisztálhat a Jövőben, amelynek dinamikus hatásfoka 36,79 százalék, de fontoljuk meg azt, hogy **véges.**

2. Az entrópia-fogalmakat deduktív rendszerben a szintézis módszerével a "principium cohaerentiae" logikai alapelvnek megfelelően a Lebesgue – Stieltjes-mértékhez viszonyítjuk. Ezért mindenek előtt definiáljuk a BOLTZMANN-féle sztochasztikus, illetve statisztikus entrópia-fogalmat, ahol P/w/ a molekuláris rendezetlenség állapot valószínűsége, amelynek alapján írhatjuk:

$$s_w = -k \ln P/w/,$$

ahol:

$k = 1,38.10^{-23}$ joule/hőfok, /16/
a BOLTZMANN-állandó.

A /16/ alapján a mikrotermikus hatásfokra a már jól ismert /17/ alatti összefüggést kapjuk:

$$\eta_\tau(s_w) = 1 - e^{-\frac{1}{k} s_w} \qquad /17/$$

ahol:

$\eta_\tau(s_w)$ = a mikrotermikus hatásfok, egyúttal exponenciális eloszlás-függvény.

A /17/ egyenlőségből adódó exponenciális megbízhatóságfüggvény koherens az /1/ egyenlettel. Megjegyezzük, hogy a /17/ várható értékének és szórásának szorzata Egy, ami egy Egész rendszert jelent, ezt logaritmálva a /18/ egyenlőséget kapjuk:

$$k \ln P(w) + k \ln \frac{1}{P(w)} = 0 \qquad /18/$$

Ebből, a /16/ figyelembe-vételével az információ-mennyiség a /19/ szerint:

$$I(w) = \frac{1}{k} s_w \qquad /19/$$

Behelyettesítve a /19/ alattiakat a /17/ egyenlőségbe, az információ-mennyiség hatásfokára kapjuk:

$$\eta_\tau(s_w) = \eta_I(w) = 1 - e^{-I(w)} \qquad /20/$$

ahol: $\eta_I(w)$ = az információ-mennyiség hatásfoka.

Hasonlóképpen az információ-entrópia hatásfokára kapjuk:

$$\eta_I(\alpha) = 1 - e^{-\frac{1}{k} S_H(\alpha)} \qquad /21/$$

ahol

$$S_H = \sum_{k=1}^{n} p_k \ln \frac{1}{p_k}, \quad \text{az információ entrópiája,}$$

$p_k = P(A_k)$ egy A_k esemény valószínüsége, /22/

$\eta_I(\alpha)$ = az S_H információ entrópiájának hatásfoka.

A /22/ információelméleti entrópia, röviden kifejezve információ-entrópia az A_k események szerinti összegezéstől függ, amely az információ-menyiség határozatlanságának mértéke. Ezt a /21/ szerint a $0 \leq \eta_I(\alpha) < 1$ intervallumba normáltuk. Megjegyezzük, hogy az ilyen jellegű kutatási módszernek a határát a szintézisek határa, mint szintetikus döntések jelölik ki. A matematika a mérhető dolgok relációinak tudománya. Ezért csak addig vagyunk képesek újabb tételeket és normákat megállapítani, amig a vizsgált ekvivalencia-relációk nem olyan bonyolultak, hogy szintézisükkel nem tudjuk többé követni azokat a Jövőben.

3. Az absztrakt entrópiafogalom alkalmazása a különféle szaktudományok területén, mint pl. a termodinamikában, a kvantumelméletben mind más és más tartalmú entrópiafogalmat jelöl, "formai" törvényszerű, illetve lényegi jelentésük azonban azonos: az átalakulások mércéje, az átalakulások irányától függően. Az entrópiafogalmakat tehát tartalmuk, jelentésük, értelmezésük szerint a "principium classificationis" logikai alapelv szerint osztályozhatjuk, és ettől függően különféle nevekkel is illethetjük az osztályozás logikai alapelvének megfelelően. Így az osztályba sorolás a reduktív rendszerben bizonyos tulajdonságok alapján történik aszerint, hogy valamely konkrét tárgy vagy tétel beletartozik-e, vagy sem. Ezért a különféle termodinamikai és információelméleti entrópia-fogalmakat a Jordan-, illetve Lebesgue-Stieltjes-mérték szerint determinisztikus, illetve indeterminisztikus kategóriákba soroljuk.

Ám igen gyakran a reduktív döntések hipotetikus döntések. Amit hipotézisnek nevezünk, azok is ilyen reduktív úton nyert állítások, amelyek helytelenek, ha következményeik a megfigyelt jelenséggel ellenkeznek, ellenben valószínűek, ha következményeik a megfigyelt jelenséggel megegyeznek.

A reduktív út tehát éppen ellentéte a deduktívnek, amely progresszív: tételeit kiinduló állításokból konstruálja meg. Más, mint az induktív út, amely mint rendszerező forma lényegében analitikus, míg a fentebbi klasszifikáló és csupán egy empirikus adatra is építhet. A hovatartozás eldöntése tehát mindig regresszív: valamely fogalom, tétel vagy tulajdonság előzményeinek eldöntését jelenti. Ezért az ilyen felfedezések szerint a hozott döntéseket kibernetikus döntéseknek nevezzük. A kibernetika a reduktív döntések tudománya.

Továbbmenve, a kibernetika és entrópia kapcsolatában a kibernetika helyét a reduktív rendszerben nyilvánvalóan az entrópia-ellenessége emeli ki. Ennek alapfüggvénye a kibernetikában az ún. Impulzus-Függvény, amely rendkívül fontos szerepet tölt be. Tetszőlegesen sokszor folyamatosan differenciálható páros függvény, amelyet legalább háromszor integrálva az egy pillanatnak megfelelő **m** időtartományon, a /23/ egyenlőség szerint az alábbiakat kapjuk:

$$C_T(t) = \begin{cases} \int_{-t_1}^{t} \int_{-t_1}^{t} \int_{-t_1}^{t} \omega_T(r_{o\tau})\, d\tau, & \text{ha } t < t_2 \\ \\ \dfrac{t^2}{2} \equiv \dfrac{t^2}{2}\, 1(t), & \text{ha } t \geq t_2 \end{cases} \qquad /23/$$

ahol:

$\omega_T(r_{o\tau})$ = Impulzus-Függvény a szerző elmélete szerint (I.m.: A természet egy harmadik univerzális állandója c. pp. 78. 1. fejezet, 1974).

Itt a legbelső integrál a Lökéserősség-Függvényt, illetve az Ősrobbanást, (vagy ún. Egységugrás-Függvényt) implikálja a nulla entrópia esetén induktív rendszerben, ennek származéka a második integrál: a (Lökéserősség)-Sebesség-Függvényt foglalja magában detuktív rendszerben, a harmadik integrál pedig a $C_T/t/$ jelű (Lökéserősség-Sebesség)-Gyorsulás-Függvényt (vagy az ún. Egységnyi Gyorsulásugrás-Függvényt) fejezi ki majdnem nulla entrópia esetén, igazolva azt, hogy a kibernetika entrópiaellenes, amely meghatározza rendszertani helyét a Jövőkutatás szempontjából.

4. Az elmondottak következményeként, a "principium correlativitatis" logikai alapelv alapján egyértelmű PAULER ÁKOS szerint: "Nincs Relatívum Abszolútum nélkül". (PAULER Á.: Bevezetés a filozófiába, Harmadik javított és bővített kiadás, 1933).

Recenzió Szántó Borisz „A teremtő technológia. A társadalmi- technikai evolúció elmélete" című könyvről

„A jelenlegi evolúciós gondolkodás számos varázsige körül csoportosul és gubancolódik össze", ám „csalánosba nyúlunk, amikor a mikroevolúció és a makroevolúció összefonódását vagy esetleges szétkapcsolódását keressük" – ez Vida Gábor álláspontja. Mayr érvelése: „az evolúciós gondolkodás nélkülözhetetlen mindenütt, ahol időbeli változásokról van szó". Szentgyörgyi Albert nézete: „a Természet végtelen... ha a Természet két dolgot összerak, valami újat, új minőséggel bíró dolgot hoz létre, amelyet nem lehet kifejezni összetevőinek minőségi mutatóival". Nem vitás „zabálni és extázisban összeolvadni a legyek is tudnak, – állítja Ancsarov – de nekik van evolúciójuk, nekünk viszont csak történelmünk van". Ugyanakkor „a mai napig nem kapott komoly figyelmet egy kardinális kérdés: – vallja Anohin – milyen törvényszerűségek magyarázzák azt az ellentmondásos tényt, hogy a technikában, az élővilágban és a társadalomban megfigyelhető, egymástól eltérő kategóriájú jelenségek a funkcionálás egyazon közös elvei alapján fejlődnek és működnek". „Meg kell tanulnunk... – véli Niels Bohr – mit jelent igazából az, hogy megérteni..."

Ezek az idézetek nem a „Bölcsességek Könyvéből" valók, mégcsak nem is önkényesen kiválasztott aforizmák. Nem. Az idézett gondolatok, nézetek *Szántó Borisz: „A teremtő technológia. A társadalmi-technikai evolúció elmélete" (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest, 1990)* című könyvében olvashatóak. Afféle frappáns „mottók" a megfelelő fejezetek élén. Aki ismeri a szerzőt – korábbi publikáiói, munkái olvasójaként, avagy személyesen –, annak Szántót felesleges bemutatni. Aki azonban e könyve által kap tőle első ízben „névjegyet", az egyszeriben kíváncsi lesz a kutatóra. Ez a felismerés inspirált arra, hogy szubjektív vélekedéseim helyett először is – rendhagyó módon – „megidézzem" a szerzőt: mit hoz fel ő maga érvelő magyarázatként, tudományos kutatói törekvéseire, különös tekintettel most megjelent könyvének előzményeire?

Mintegy tizenöt éves múltra visszatekintő kutatásai során a nemzetközi erőviszonyok és a tudományos-műszaki haladás összefüggéseinek alapos tanulmányozásából indult ki. A fejlődés sajátosságai, valamint az innovációs folyamat máig elterjedt lineáris értelmezése, az input és az output arányosításához ragaszkodó felfogás közötti ellentmondás felfedezésével – mivel kutatásai kezdetén, Schumpeter munkásságán kívül nem támaszkodhatott

kidolgozott innováció-elméletre – sikerült eljutnia az „innovációs többlet" fogalmához. A tudományos-technikai fejlődés nem lineáris modellje pedig elvezette a funkcionálás problematikájához. Konzisztenciát kellett teremtenie az innováció olyan részelemei között, mint a környezettel való kölcsönhatás, a megismerés, a céltételezés, a kreativitás, az előrejelzés, az érzelmi és társadalmi motiváció. Kutatásai a multidiszciplináris közelítést, a biológiai és társadalmi események között összefüggések megkeresését, feltárását elkerülhetetlenné tették. Alapvetően lényegi momentum volt végül is a különféle tudományágak paradigmába illő és ezzel azt alátámasztó eredményeinek, hipotéziseinek kritikai kiválasztása és applikálása.

A nemlineáris funkcionálás vizsgálata során a társadalmi evolúció és ezzel összefüggésben közgazdasági-elméleti, aktuális népgazdasági, és mind állami, mind pedig vállalati szinten jól hasznosítható egyfajta „menedzseri ismeretek" összefüggő, markáns bemutatására, a korreláció újszerű megállapítására is mód nyílt. A társadalmi-technikai funkcionális rendszer körülhatárolásával ugyanakkor sikerült megállapítani a társadalom evolválásra képes elemi szubsztanciáját. Kimutatni evolválásának törvédyszerűségeit, jellegzetességeit, az evolúciójából adódó rendszer-hierarchiát. Továbbá sikerült összefüggést felállítani az egyén intellektusának fejlettségi szintjei és a társadalmi evolúció olyan megnyilvánulásainak szervezettsége között, mint a kultúra és szimbólum világa, a technika, a gazdaság és az értékrend. Valamint kimutatható volt a szimbólumok és a technika kapcsolódásának evolúciót szoláló, azt kölcsönösen kiegészítő és erősítő jellege is.

A szerző kutatásainak a lényeget tömörítő esszenciája ismeretében adódik most már a kérdés: miféle vállalkozás ez a könyv mintegy négyszázhatvan oldalon? Tudományos próbálkozás egyfajta sajátos szellemi integráció intuició-táplálta célirányos felépítésére? Avagy csupán egy kísérlet a társadalmi-technikai fejlődés elméleti összefüggéseinek sokszempontú felvázolására? Esetleg tudományos igényű – hiányt pótló – vázlata egy bonyolult, rendkívül árnyalt társadalmi evolúció egyetlen szálának? Szintézis? Netán sajátos „koktél": a fejlődés, a változás, a teremtés jelenségének logikus programba kódolása? Új – áttekinthető, következésképpen e formában kezelhetőbb – paradigmába sűrítése a látszólag szétszórtnak tűnő sokténye zős társadalmi folyamatoknak? Igen. A szerző – ahogy ő látja, észleli, leképezi a mindenkit körülvevő világot – ezekre a kérdésekre keresi meg a modellértékű konceptuális válaszokat.

A könyv tehát lényegében kísérlet, próbálkozás, integrációs törekvés. Közvetett válasz a változás és átalakulás kihívásaira, a társadalmi rendszerváltás – megrázkódtatásokkal is járó, – aktuális kérdés-halmazára.

Megkockáztatom: a társadalmi-technikai evolúció elméletének kimunkálása során a „teremtő technológia" sajátos „baedeker"-e ez a mű. Nem pejoratív értelemben. A szerző szándéka és kutatási produktuma ugyanis nem egyszerűen a műszaki, a természet- és társadalomtudományok – kö-

zöttük is kitüntetett módon a közgazdaságtudomány – részeredményeinek egyszerű, puszta összefoglalása. Hanem annak felismerése és tudományos bizonyítása, hogy az egyes részjelenségek tanulmányozásáról át kell térni – és nemcsak a kutatóknak – a világ, illetve annak kulturális-technikai vetületének, a tudományos-technikai fejlődést kiváltó erőknek, a fejlődés módjának funkcionális és evolúciós modelljének komplex, átfogó elemzésére, minőségileg megkülönböztetett tanulmányozására. Ez elvárás a tudománytól, ha úgy tetszik, nincs más alternatíva. Természetesen az eredményhez vezető úton szükség van eszközként jól felhasználható paradigmára, a kutató szerteágazó tevékenységét pallérozó, pontosabban azt orientáló konceptuális modellre.

Eddig általánosságban „lapoztunk bele" a könyvbe, megállapítva egyszersmind a forma és tartalom egységét, szerencsés találkozását. Megállapítva tovább azt is, hogy a szerző munkája lebilincselő olvasmány. Tudományos okfejtései kristálytiszták, szerkesztése világos struktúrát takar. Ezek után ki vonná kétségbe, hogy az emberiség evolúciója nem olyan „örökzöld" téma, amely valójában soha sem hagyta nyugodni, sőt leginkább izgatta a gondolkodó, különösképpen a tudományt megszállottan művelő elméket? És persze ki vonná kétségbe azt, hogy önmaga evolúciójának törvényszerűségeit kutatva a Homo Sapiens mindenkor a társadalom szövetében próbálta a jelenségeket úgy vallatóra fogni, hogy választ találjon a jelen kor nagy kérdéseire is? Valószínű, hogy ezt senki nem vitatja.

Mindezek előrebocsátása után vegyük kritikusan, „elemző-vitatkozó" módon górcső alá a szerző könyvét. Kiderül, hogy vizsgálataiban Szántó következetesen – és ezzel egyet lehet érteni – a biológiai funkcionális rendszerek „optimizációs modelljét" használja paradigmaként. Vitathatatlanul azért, mert a társadalmi-technikai, illetve a biológiai rendszerek sajátos természetrajza éppen az, hogy a fejlődés bizonyos szakaszaiban a funkcionálás azonos elvei szerint fejlődnek. Meghatározó közös alapjuk az élő szervezetek evolúciója, következésképpen az élő szervezetek funkcionális alapjellemzői sajátosan integrálódnak a társadalom magasabb szervezettségű rendszereinek jellemzői közé.

A szerző szerint társadalmi-technikai funkcionális rendszerről akkor beszélhetünk, ha társadalmi tényezők kapcsolódnak szoros kooperatív egységbe, hogy meghatározott eszközök felhasználásával majd célirányosan, konkrét társadalmi eredményt produkáljanak. Az eszközök használatának reafferentációra és korrekcióra épülő, ciklikus rendszere ugyanis már a kezdetek kezdeténél is az élőlényeknek képességeire épült, hogy képzeletükben alakítsák ki az eredmény-modellt – a valóság megelőző tükörképét –, majd e modellt próbálják meg végső soron megvalósítani. Az így elért eredmény továbbfejlesztése alkalmával az alkotó ember – ez világos okfejtés – nem a természettel, hanem csupán annak specifikus antropomorf részével, a Művi Világgal szembesült, mivel ez hatott vissza a társadalmi-technikai

rendszerek működésére. A történelmi fejlődés korai szakaszában a termékcsere kialakulásával, elterjedésével szinkronban, az úgynevezett antropogén világ exponenciális fejlődésnek indult. Az élő szervezetek evolúciója a környezettel fenntartott kapcsolataik növekvő komplexitásával aposztrofálható és átstruktúrálódási megrázkódtatásokkal terhes. Az antropogén tevékenység okozta természeti károsodás, katasztrófa-helyzet pedig, úgy látszik, irreverzibilis, megállíthatatlan folyamatokat indukál. Csak példaként, illusztráció gyanánt ragadok ki egy gondolatsort – a szerzővel azonosulva – miszerint: a Természet leigázása az embernek valójában soha sem volt öncélú manipulációja. Hiszen mindazt, amit a Művi Világgal való kölcsönhatásában létrehozott, „a maga teremtette ellentmondások feloldására alkotta, legyen az repülőgép, elektronikus hárfa, teaceremónia, villanyborotva, tokaji aszú vagy cipőkanál. És nem a természettel vívott kíméletlen harc vitte rá az embert a IX. szimfónia, a Tádzs Máhál vagy a sakkjáték megalkotására, hanem antropogén környezete és antropomorf igényei". Az ember és a természet viszonyára, ádáz küzdelmére igen találóak a szerző által citált Daniil Granin – „A bölény" írójának – figyelmeztető szavai: „A természet belebetegedett az emberbe. Az ember nem volt képes úgy tekinteni a Földre, mint élő, szenvedő lényre." Vélhetően ehhez felesleges a kommentár.

Szántó az „ember + gép", avagy más összefüggésben: az „ember és eszköze" konceptuális modellel indítja evolúciós elméletének kibontását. Megállapítva: „a szétválaszthatatlan egységes rendszer jelzése és annak igénye, hogy sem az ember biológiai lénye vagy alárendeltséggel járó rutinmunkája, sem a technika káprázta tó burjánzása ne takarja el szemünk elől a társadalmi-technikai evolúció valós szubsztanciáját, a biológiait és társadalmit egyaránt magában foglaló, köztük hidat alkotó, alkotni és ezáltal evolválni képes funkcionális rendszert. A társadalmi-technikai fejlődés filozófiai-ontológiai vizsgálata tehát a választott konceptuális rendszermodell alapján a társadalmi-gazdasági realitások egységes értelmezését, a különféle tudományos diszciplinák kategóriáinak, megállapításainak egységes kezelését igényli."

A szerző felismerte – sőt utal rá maga is –, hogy a kutatás előfeltétele az interdiszciplinaritás. Természetesen azzal a korlátozással, pontosabban céllal, hogy kellő formában váljék lehetővé a konzisztens modell, az egyetemes törvényszerűségek bemutatása.

Nem titkolt célja a komplex társadalmi-technikai jelenségek oksági függőségét bemutató fogalmi rendszer kimunkálása. Mégpedig a lehetséges legkisebb számú logikailag független hipotézis alapján. Szántó egyáltalán nem törekedett a teljesség igényével egy-egy hivatkozott tudományág megállapításainak – teljes arzenáljának – felsorakoztatására. Ellenkezőleg, az új paradigma leírásához megelégedett a relevánssal , és rakta össze – akár a mozaikot – a szükséges részeket. Ha tehát itt-ott az avatottabb olvasó,

hiányérzete igazolására, felüti a könyv végén található – igen gazdag és bő „forrásból" merítő – irodalomjegyzéket, bizonyára észleli, hogy a több mint kettőszázötven publikáció jószerével akár megduplázható is lehetett volna.

A recenzens készséggel elfogadja a bemutatott teljesítményjellegű „ember és eszköze" struktúrájú modellt, amely – nem vitás – csak időszakosan létezik, a fejlődésünket lám mégis az evolúciójának kell tulajdonítanunk. Ugyancsak osztja a szerzőnek a munkamegosztásról, a szocializációról, a tudásról, az emberré válásról, az információról avagy az innovációról és még sok másról, részletesen kifejtett megállapításait. Azonban szubjektíve megkérdőjelezi: nem kellett volna esetleg „megidézni": Max Schélert, Fritz Macklupot, Angelus Róbertet („Kommunikáló társadalom" művét), Csepeli Györgyöt (a szocializációval összefüggésben) Farkas Jánost (különösen „az innováció társadalmi-gazdasági akadályai" vagy „a technikai fejlődés társadalmi környezet" című munkái ürügyén)? Talán árnyaltabb, plasztikusabb megvilágításba helyezve a fő mondanivaló kifejtését, ennek érdekében másokat is „megszólaltatni"?

Sajátos ellentmondást észlel az olvasó, amikor – bár a mű egyes fejezetei egymásra épülnek, mi több egymásból szükségképpen következnek –, tehát amikor olvasatában végre eljut „z"-hez, vissza kell – nem egy esetben – térnie az „a"-hoz és a „b"-hez, és csak ezáltal „lép" ismét fokozatosan újra előre a végkifejlet irányába. Vélhetően a szerző is kényszerhelyzetben cselekedte ezt, amikor a minőségileg új paradigma kidolgozásán – elkerülhetetlenül – visszahivatkozik a kezdetekre, hogy azután eljusson megint és újból „z"-hez.

A technika és a szimbólumok egymást kiegészítő világának, majd a gazdaság evolúciós helyének és szerepének elemzése, bemutatása feltétlenül figyelemre méltó fejezetek. Amint figyelemre méltóak a mai világgazdasági trendekről, a szokatlan megvalósítására vállalkozó innovációs menedzserről írottak is. Például, a „menedzser dilemmái"-t boncolgatva a szerző jól exponáltan idézi Woodcock Francis-t: „ha nem vagy része a megoldásnak, akkor a probléma része vagy" – napjaink elevenére tapintva mutatja fel e téren a legfőbb társadalmi problémákat, konkrét útmutatást adva a lehetséges megoldásra.

A recenzes, az általános összefüggéseket kutató – nemcsak a különféle szaktudományokban jártas – olvasó figyelmébe ajánlja ezt a „szintetizáló" könyvet, és nem utolsó sorban az evolúció problematikájával behatóbban foglalkozó kutatóknak, oktatóknak.

Végezetül egy sajátos szerzői fricska – a könyv 446. oldaláról:

„Ugye, nehéz megállni, hogy tartalomjegyzékre vetett röpke pillantás után a kíváncsi olvasó ne lapozzon azonnal hátra, hogy ne nézze meg, mire jutott a szerző, hová akar kilyukadni. Szeretné tudni, mire jó ez az egész,

mihez hasonlítható, hová sorolja ... A rutinos, sokoldalúan művelt, sok mintával operáló olvasó gyors szkenneléssel átlapozza a művet, és már meg is állapította, miben tér el más, általa ismert, hasonló művektől ... A baj akkor támad, ha az olvasó mintagyűjteményéből hiányzik az alkalmas sablon, ha nem tudja, hova tegye az olvasmányt. Ez az a pillanat, amikor, ha még nem tette mérgében félre a könyvet, hátralapoz és megpróbálja az utolsó pár oldalból, az utószóból megállapítani a mű fő mondanivalóját, esszenciáját, üzenetét, aminek alapján eldöntheti érdekli-e egyáltalán a könyv...? "

A mű stílusa együttgondolkodásra bátorítja, ösztönzi mindazokat, akik – nem ismeretterjesztő olvasmányt sejtenek, illetve keresnek, hanem – érzékenyek, affinitással bírnak a társadalmi fejlődés valós problémái vonatkozásában és az innováció, a műszaki fejlesztés filozófiájával keresik a „kérdőjelekre" a választ.

A könyv Szántó Borisz több mint másfél évtizedes szorgos és körültekintő kutató munkájának jelentős mérföldköve. Igényes, átfogó, a továbbgondolkodásra, késztető alkotás. Tudományértéke messze kiemeli az utóbbi időben született – a témával hasonlóan foglalkozó – publikációk más fajsúlyú egyvelegéből.

Kleeberg László

Előkészületben

a *GT-Füzetek* következő kötete

Kozma Ferenc:

A gazdaság stratégiai szemlélete

Az SzGTI kiadása

Megrendelhető: SZGTI
1021 Budapest Tárogató út 2-4.

Contents

Ilona Mocsári:

Elaborating economic policy: thinking over theory and practice 5

In the first part of the study, the author gives the broad outlines of background conditions, margins and scope of Hungarian economic policy as well as the main changes that have taken place in the past two years. She highlights these elements of economic policy which have a considerable impact on the living conditions of people with large families, with social and other disadvantages. The second part demonstrates the actual goals of economic policy. The author disputes the priority of debt service and foreign creditors. As to the rank order of goals, she lays special stress upon increasing productivity, decreasing unemployment, pressing back inflation and releasing foreign debt.

In the third part, there is a summary of means and institutions of system and process regulation as well as the most important governments measures. Surveying the government measures concerning privatisation, economic competition, state budget, foreign debt, credit and exchange rate policy, the author indicates which measures she stands for, disputes or objects to.

A meeting of indepent experts on an alternative programme of economic and social development 37

A group of independent experts led by Dr. Erzsébet Gidai met Imre Pozsgay and Zoltán Bíró on 23d and 24th March 1991. Afterwards, the Alliance of National Democrats (AND) was founded. Some of the experts are also founding members, however, the group of independent experts itself as an organisation is not a part of the AND. Since the mentioned two day's meeting intensive specialist work has been being done in the framework of the group: a global alternative programme of economic and social development is expected to be finished by mid September. The study written by Pongrác Nagy, published in the previous issue, can be considered as a part of these activities.

In this issue elight contibutions, delivered at the March meeting, are published.

Tamás Prugberger:

Altering the system of labour law liabilities 75

The author points out that the labour law, being not separated from the civil law in Western Europe, makes up a special part of the latter. Liabilities of both the employers and the employees are regulated in the framework of the civil law by virtue of actions brought to recover damages suffered by a breach of contract. After describing some causes

and effects rooted in the historic background the author gives the forms of employers' remuneration liabilities in full detail. The second part of part of the study gives a survey of statues of labour concerning countries in Middle and Eastern Europe. The author criticizes the system of disciplinary punishment and some kinds of compensation liabilities from employees' points of view. Last but not least, he outlines a desirable reform of the system of liabilities.

Géza Kovács:

Perspective problems of employees' adaptability with special regard to the vocational education 92

Any structural change in the economy duly has impacts on the structure of employment, too. The author analyses the connections and interdependece between socio-economic development, employment structure and different levels of education. The today's wave of privatisation in Hungary means new challenges to the employes. Only a few of them have real opportunities to become an employer. The transition from an administratively directed society to a society of entrepreneurs means new tasks and possibilities for the intellectuals, too. However, the territorial mobility of labour force is hindered by several factors, first of all by shortage of housing. Different generations are concerned with unemployment and retraining possibilities to different extents. The author urges the necessity of creating a more flexible system of education.

Tuire Santamäki-Vuori:

Labour Flexibility in Enterprises 103

The author, who is the deputy director of the Finnish Labour Institute for Economic Research (TTT), surveys possibilities and practice of flexible employment at Finnish companies. She analyses the demand for employment security and the ways of increasing functional labour flexbility. The study contains several data on part-time employment and fixed-term labour contracts. Some consequences of technological change and the role of employees' organisations are treated, too.

Joan Casals – Emil Herbolzeimer:

Outline of a New Economic Model for a Society in Transition: Eastern Europe 111

The authors think that Eastern European countries cherish illusions concerning the present day neo-capitalist economic model which should actually be superseded. They outline the monetary means of a new economic model and suggest the real market and the speculative one be separated. In today's transition period, it is, in the authors opinion, conceivable for the Eastern European countries to choose an

alternative way of socio-economic development instead of getting intangled into the dilemma of "communism or capitalism".
(Eco-Concern, No 1, 1991, Barcelona)

Lajos Mészáros:
Entropy and Time in the Universe 122
According to the author's analysys on the base of a new relationship between the time and entropy in the equilibrium state of the Universe, maybe existing in examilliard years in the Future, but let us consider it to be Finite. The author emphasizes, the entropy had been null at the Origin of the Universe. For this reason, the macrothermic efficiency was almost null as well, in the moment of the third universal time-constant of Nature. The entropy has been increasing from the Big Bang the maximum, the Universe will be in the state of Decease. The microthermic efficiency is examined with the method of synthesis on the base of Lebesgue-Stieltjes-measure. The microthermic efficiency is coherent with the efficiency of information's quantity. Thus the classification has happened to the attributions of deterministic and indeterministic entropies concerning to reability theory in reductive system, according to the cybernetical decisions.

Book review: Borisz Szántó:Creative technology. The theory of socio-technological evolution (László Keeberg) 129

A szedés és a nyomtatás az SZGTI házi sokszorosítójában készült.

A szedés Bosnyákovits Józsefné és Szilágyi Károlyné munkája,
a tördelést Batizi Lászlóné készítette.

Nyomdavezető: Vursner Gyula

A nyomtatás készült: 1991. júliusban

Ára: 96,- Ft